

Cibannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

CİLT / VOLUME: I

SAYI / ISSUE: 1

Temmuz / July 2015

İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

Cibannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

Danışma Kurulu/ Advisory Board

Prof. Dr. Mehmet Ersan	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Vehbi Günay	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Cüneyt Kanat	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Mevlüt Çelebi	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Ertuğ Öner	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Tufan Gündüz	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Levent Kayapınar	İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Prof. Dr. Şenol Çelik	Balıkesir Üniversitesi
Prof. Dr. Nadir Özkuyumcu	Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Alparslan Ceylan	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet İnbaşı	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet Taşağıl	Yeditepe Üniversitesi
Doç. Dr. Ersin Gülsoy	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Özer Küpeli	İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
Doç. Dr. Abdullah Temizkan	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Arife Karadağ	Ege Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Erkan Konyar	İstanbul Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Nejdet Bilgi	Celal Bayar Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Alpay Bizbirlik	Celal Bayar Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr. Cengiz Çakaloğlu	Celal Bayar Üniversitesi
Dr. Zaur Gasimov	Orient Institut-İstanbul

Makalelerdeki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazıların yayın hakkı İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi'nindir.

cibannüma

TARİH VE COĞRAFYA
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Sahibi / Owner

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve
Beşeri Bilimler Fakültesi Adına
Prof. Dr. Turan GÖKÇE (Dekan)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Turan GÖKÇE
Prof. Dr. Levent KAYAPINAR
Prof. Dr. Ayşe KAYAPINAR
Doç. Dr. Yusuf AYÖNÜ
Doç. Dr. Özer KÜPELİ
Yrd. Doç. Dr. İrfan KOKDAŞ
Yrd. Doç. Dr. Nilgün Nurhan KARA
Yrd. Doç. Dr. Beycan HOCAOĞLU
Yrd. Doç. Dr. Haydar YALÇIN

Editörler / Editors

Doç. Dr. Cahit TELCİ
Yrd. Doç. Dr. Beycan HOCAOĞLU

Yayın Türü / Publication Type

Sürelili yayın
Yılda İki Sayı Çıkar

Yazışma Adresi

Corresponding Address

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve
Beşeri Bilimler Fakültesi, Balatçık-
Çiğli/İzmir
Tel: +90(232) 329 35 35-8508
Faks: +90(232) 329 35 19

Baskı / Publishing House

Meta Basım Matbaacılık Hizmetleri
87 sk. No:4/A Bornova/İzmir

ISSN

2149-0678.

Baskı Tarihi: Temmuz 2015

Çıkarırken

Değerli okurlar;

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi'nin Tarih ve Coğrafya bölümleri olarak *Cibannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* adıyla ortaklaşa bir süreli yayın tasarladık.

Coğrafya, sosyal bilimlerin en temel alanlarından birisidir. Tarih biliminin ise özellikle son yıllarda altın bir dönem yaşadığı muhakkaktır. Bu, bir taraftan sevindirici ancak öte taraftan da sorumluluk gerektiren bir süreç olarak dikkat çekmektedir.

Amacımız, Tarih, Coğrafya ve Tarihi Coğrafya alanında nitelikli çalışmalar yayımlamaktır. İçinde yaşadığımız dönemin genel-geçer olumsuz şartlarına uyarak, sadece akademik yükseltmeleri ya da performans kriterlerini hedefleyen çalışmalara yer veren bir dergi olmak istemiyoruz.

Dergimizde alanlarına yıllarca emek vermiş hocalarımızın tecrübelerini konuşturdukları usta işi makaleler ile genç meslektaşların dinamizm, heyecan ve yeni bakışlar getirdikleri, emek mahsulü çalışmalarına yer vermek istiyoruz.

Bütün okurlarımızı saygıyla selamlıyoruz

Yayın Kurulu

cibanniüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF HISTORY AND GEOGRAPHY STUDIES

Cilt/Volume: I Sayı/Issue: 1 Temmuz/July 2015

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

İNCELEMELER/ARTICLES

Tuncer BAYKARA

Dinar mı? Gıngler (Geyikler) mi? Gıngler-Ginler'den Dinar'a ----- 1

Yusuf AYÖNÜ

IV. Haçlı Seferinin Ardından Batı Anadolu'da Mücadele Eden İki Rakip:
İstanbul Latin Krallığı ve İznik İmparatorluğu ----- 9

Anıl YILMAZ

Gök Türk Tarihi Coğrafyası -----27

Ayşe KAYAPINAR

Osmanlı Döneminde Mora'da Bir Sahil Şehri:
Balya Badra/Patra (1460-1715) -----67

Özer KÜPELİ

Transkafkasya'da Güç ve Rekabet: XVII. Yüzyılın İlk Yarısında
Güney Kafkasya'da Osmanlı-Safevi Mücadelesi -----95

Beycan HOCAOĞLU

Yerşekillerinin Kırsal Yerleşim Dokusu Üzerindeki Etkilerine
Bir Örnek Olarak Tire İlçesi Köyleri ----- 115

ÇEVİRİLER/TRANSLATIONS

Fâiz Ali BAHİT

(Çev. Fatma AKKUŞ YİĞİT, Songül AKYURT, Burak ASLAN) Mısır'a
Uygulanan Haçlı Ekonomik Ambargosu Karşısında Çerkes Memlûkleri ----- 125

BELGELER/DOCUMENTS**Cahit TELCİ**

Aydın Sancağı'nın En Erken Tahrir Defteri: Halil Beğ Defteri'nin Parçası ----- 139

Mikail ACIPINAR

Kriz ve Savaş Arasında 1641 Tarihli Venedik Ahidnâmesi----- 177

YENİ YAYINLAR/ BOOK REVIEWS**İrfan KOKDAŞ**

Meltem Toksöz, *Nomads, Migrants and Cotton in the Eastern Mediterranean: the making of the Adana-Mersin Region 1850-1908*, BRILL, Leiden & Boston, 2010, 224 shf. İSBN 978 90 04 18576 0. ----- 199

İrem ÇANLI

Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri* (1612-1639), İstanbul 2014 (Yeditepe Yayınevi), 335 shf. İSBN. 978-605-5200-43-5 -----204

Melek KAYA

Cahit Telci, *İzmir ve Yöresi Taribinin Kaynakları: Halil Beğ Defteri (1425-1430)*, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Yayını, İzmir, Şubat 2015, 253 shf, İSBN 978-605-84722-0-4-----208

DİNAR MI? GİNGLER (GEYİKLER) Mİ? GINGLER-GİNLER'DEN DİNAR'A

DİNAR OR GİNGLER (GEYİKLER)? FROM GİNGLER TO DİNAR

Tuncer BAYKARA*

Özet

Bu makalede, günümüzde Afyonkarahisar iline bağlı bir ilçe merkezi olan Dinar'ın adı kökeni itibarıyla tarihsel bir incelemeye tabi tutulmuştur. Yanlış bir bilgi olarak Dinar'ın Osmanlı Devleti zamanındaki adının “Apemeia” olduğu, 1800'lü yıllarda bu ismin Geyikler'e dönüştüğü, sonrasında ise İngiliz bir arkeolog tarafından Dinar isminin kullanıldığı yazılmaktadır. Oysa bu makalede de görüldüğü gibi kasabanın Türk dönemindeki adı hiçbir zaman Apemeia olmamış, baştan itibaren “Gingler/Ginler” şeklindeki yazım Arap alfabesiyle yazılan harflerin telaffuzundan kaynaklanan bir durumla Geyikler/Keyikler” şeklinde okunup yazılmıştır. Gingler/Ginler telaffuzu ise zaman içinde halk ağzında bozularak Dinar şekline dönüşmüştür.

Anahtar Kelimeler: Geyikler, Gingler, Dinar, Yer adları

Abstract

From a historical onomastic perspective, this article analyzes the etymological origins of the name “Dinar,” one of the districts of modern Afyonkarahisar. In scholarship it has been often misleadingly assumed that under the Ottoman rule the toponym of Dinar was Apemeia which evolved into Geyikler in the 1800s. Based on this assumption, it has been also argued that the term Dinar was used then by a British archeologist. However, as this article reveals, Ottomans never used the term Apemeia for Dinar. Even from the very beginning, its name written as Gingler/Ginler with Arabic scripts was used as Geyikler/Keyikler due to the permeability between Arabic and Ottoman pronunciation. Later, the term Gingler/Ginler gradually transformed into Dinar in the local vernaculars.

Keywords: Geyikler, Gingler, Dinar, Toponymies

Benim tarih anlayışında, coğrafyanın yani üzerinde yaşanan mekânın büyük önemi vardır. Coğrafyanın bilinen fizikî özelliklerinin yanı sıra beşerî şartlarından birisi yer adlarıdır¹. Ülkemiz ve Türk âleminin yer adlarıyla ve onların temel

* Prof. Dr., Emekli öğretim üyesi.

¹ Yer adlarıyla bir dilci olarak ciddi şekilde uğraşanlardan birisi rahmetli Hasan Eren (1919-2007)dir: “Yer Adlarımızın Dili”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten*, 1965, (Ankara 1966), s. 155-165. H.Eren'in bazı isimlere ait ayrı araştırmaları da vardır.

özellikleri ile eskiden beri ilgilenen, birçok yazı kaleme almış bir araştırmacıyım. Yayınlanmış ilk araştırmam “Bodrum Adına Dair”, Nisan 1981'de Belleten'de çıkmıştır². Bundan önce de daha başka yerlerde benzeri yazılarım yayınlanmıştır. Mesela, anlamını ve mahiyetini pek çözemediğim iki yerden birisi olan “Uşak Hakkında”³ başlıklı yazım bunlardan birisidir. O çalışmada Uşak adının, bilinen Türkçe yer adlarıyla pek bağdaşmadığını, üzerinde araştırmaya devam edeceğimi de ayrıca belirtmiş idim. Yine orada mahiyetini tam çözemediğimi ifade ettiğim diğer isim de **Dinar** idi. Bu arada benim yer adlarıyla ilgili olarak çalışmalarım ve yazılarım devam etti. “Türk Şehircilik Tarihinden: Hatun Şehirleri”⁴, “Bir Türk Kültürü Gerçeği: Kızkulesi”⁵ hakkındaki ilk yazılarım gibi. Bu arada Türk âlemindeki yer adları ile Anadolu arasındaki benzerlik için de bir Çin kaynağı üzerinde, Çinli meslektaşım Dr. T'ang Chi'in yardımıyla yaptığım inceleme, 11-13 Eylül 1984'de Ankara'daki *Türk Yer Adları Sempozyumu*'na bildiri olarak sunulmuş, aynı senede yayınlanmış idi⁶.

Bu arada Osmanlı tahrir defterlerini yer adları açısından ele alan bir kitabım da Türk Tarih Kurumu'nda yayınlanmıştır⁷. Osmanlı dönemi kayıtlarında, şehirlerde bir mahalle adı olarak geçen **Şehreküstü** ismi de, birçok yazı ve bildiriye konu olmuştur⁸.

Anadolu'daki yer adlarının önemli bir kesimi, Türklerin kendi yer adı verme geleneklerine göre koydukları isimlerdir. Önemli merkezler veya iskân yerlerinin isimleri ise, Türk öncesi dönemin adının Türkçeleşmiş şeklidir. Bu vakiayı şöyle hayal etmiştim: Türkler 1071 sonrasında bir yerleşme yerine, köye, kasabaya veya şehre geldiklerinde, rastladıkları yerlilere orasının ismini soruyorlardı. Bu isim orada yerli halk da bulunduğundan uygun bir Türkçe telaffuz ile sonra devam edebiliyordu. “Laodikeia” antik şehir yerleşmelerinin Türkler devrinde Lâdik diye devam etmesi gibi. Dev boyutlu yapıları, mesela Hipodromu olan antik şehirlere verilen Bodrum ismi, bize kalırsa bu “hipodrom”un bozulmuş şekli olmalı idi⁹. Bazı şehirler ise insan/iskân bakımından boş olmalı ki, Türkler oraya kendi usullerine göre ad/isim koymuşlardır: Ak-şehir, Kır-şehir, Ak-saray, Tonguzlu vs. gibi¹⁰.

² *Belleten*, XLV(2)/178, (Nisan 1981), s. 5-8.

³ *Uşak Halk Eğitimi Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 6, (Ocak 1979), s. 8-9.

⁴ *Belleten*, XLIV/175, (Temmuz 1980), s. 497-510.

⁵ *VIII. Türk Tarih Kongresi, (Ankara, 11-15 Ekim 1976), Kongreye Sunulan Bildiriler*, II, Ankara 1981, s. 961-968.

⁶ “Anadolu Yer Adlarının Orta Asya'daki Benzerleri Üzerine Bir Kaynak”, *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1985, s. 265-273.

⁷ *Hıms ve Malazgirt Sancakları Yer Adları*, Ankara 1991.

⁸ “Şehre-küstü”, *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, Cilt II, Ankara 1986, s. 67-73.

⁹ Tuncer Baykara, “Bodrum Adına Dair”, s. 8.

¹⁰ Tuncer Baykara, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi*, Ankara 2000, s. 30.

Şimdi **Dinar** adına gelebiliriz:

“Dinar” adı ile ilgili olarak Dinar Kaymakamlığı'nın internet sitesinde, 16.01.2013 tarihinde şunları okudum ve üzüldüm: “Osmanlı devrinin son yıllarına kadar süren APEMEİA adı, 1800'lü yılların sonlarına doğru "GEYİKLER" olmuş, 1860'arda buralara gelen William Martin Leake adında bir İngiliz arkeolog, bir zenginlik ve varlık simgesi olarak GEYİKLER'e "Dinar" adını koymuştur.”¹¹.

Bu yazıda yanlışlıklar iç içe girmiştir; Demek ki Dinar ile ilgili ciddi bir araştırma söz konusu değildir. Apameia adı hiçbir Osmanlı devri belgesinde veya kitaplarında geçmez. Dinar'a uğramayan W. M. Leake'e Geyikler'i Dinar'a çevirtmeleri ayrı bir garabet. Neyse biz kendi araştırmalarımıza bakalım.

Yukarıda da değindiğimiz gibi, günümüzdeki şehir yer isimlerinden benim yöremdeki ikisini bir türlü çözemiordum. Bunlar “Uşak” ve “Dinar” idi. Uşak, Osmanlı döneminde de Arap harfleriyle benzer imlada yazılıyordu. Fakat Dinar hiç de öyle değildir. Arap harfleriyle burası kef, ye, kef, lam ve r ile (كيفلر) yazılıyor, standart olarak Geyikler/Keyikler okunuyordu. Nitekim ben de 1988'de çıkan *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş* kitabımda Arşivdeki XVI. yüzyıl defterlerinden naklen bu ismi hep **Geyikler** okuyup yazmıştım¹².

Anlaşıyor ki bizler, orada oturmayanlar ve o iskân yerinde oturan halkın oraya ne dediğini bilmeyenler Arap harfli yazılı ismi **Geyikler** okuyorduk. Oralıların kendi memleketlerine ne ad verdiklerini ancak gözlemciler veya seyyahlardan öğrenebilirdik. Evliya ve Kâtip Çelebi de Arap harfleri ile Geyikler imlasını vermektedirler. Buna karşılık oradan geçen yabancı seyyahlar, Latin alfabesi ile farklı bazı imlalarla söz etmektedirler.

Seyyahların veya yöre ile ilgili araştırmacıların eserlerinin basım tarihlerine göre, Apamea'nın yerindeki Türk yerleşmesinin ismi ile ilgili olarak şöyle bir imla görülür:

1. Buranın adından ilk söz eden 1739'da, Dinar'a uğramamakla birlikte, bu yöredeki, Işıklı'dan Sandıklı'ya geçen R. Pockocke (1704-1765)'dur: **Dingare**. Onun bu imlasını 1765'lerde Honaz'a kadar gelen R. Chandler (1738-1810) de nakletmektedir¹³. Hatta 1826'da Dinar'a gelen ve aşağıda da söz konusu edilecek olan F.V.J. Arundell de **Dingare** imlasını nakletmekte, fakat kendisi bizzat Dinar'ı gördüğünde oradan **Deenare** imlasıyla da söz etmektedir. Chandler, mesela

¹¹ http://www.dinar.gov.tr/default_B0.aspx?content=47 (son erişim: 16.05.2015).

¹² Buradan Geyikler olarak söz edişim: *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş: I, Türk Devri İdari Taksimatı*, Ankara 1988, s. 183, 220, 234; fakat 2015'de Bilge Kültür-Sanat'tan çıkan 3. baskısında Ginler olarak düzeltilmiştir: s. 169.

¹³ R. Pockocke, *Voyages de R. Pockocke*, Volume V, Paris 1772, s. 153; R. Chandler, *Travels in Asia Minor and Greece*, Oxford 1835, s. 301. Bu iki seyyahın kitabının birçok baskısı vardır.

Denizli'den Denizli, Arundelle ise Denizli diye söz ettiklerinden halkın ifadelerini yansıttıkları açıktır.

2. 1824, W.M. Leake, **DİNGLAR**¹⁴
3. 1826/1828, 1834, F.V.J. Arundell, **DEENARE**¹⁵
4. 1832, J.A. Cramer, **DİNGLARE-DEENARE**¹⁶
5. 1840, Hamilton, **DEENAİRE, DİNEİR**¹⁷
6. 1853, Waddington, **DİNLER**¹⁸
7. 1873, C. Mostras, **DİNAİR** = Dinayır (d.n.ayr)¹⁹
8. 1892, G. Weber, **DINAİR**²⁰
9. 1893, H. Ouvre, **DİNEİR**²¹
10. 1894, Vital Cuinet, **DINAİRE**²²
11. 1895, J. Murray, **DİNEİR** veya **GEYİKLER**²³

Genellikle yazılışından dolayı, gerçek telaffuzunu bilmeyenlerin Geyikler okumaları, bilenleri rahatsız etmiş olmalı ki, *Hüdavendigâr Vilayeti Salnameleri*'nin 1310/1894'den sonrakilerinde, Karahisar-ı Afyon kazaları arasında Sandıklı'dan sonra Geyikler nam-ı diğer Dinar denmeye başlar. Bu ifade sonraki Salnamelerin

¹⁴ W. M. Leake (1777-1860), *Journal of a Tour in Asia Minor*, London 1924, s. 165-166. Leake 1800'de İstanbul'dan Kıbrıs'a gitmiş, dönmüştür; Dinar'a uğramadan Keçiborlu'dan kuzeye gitmiş, fakat antik devirdeki şehrin şimdiki adının **Dinglar** olduğunu belirtmiştir.

¹⁵ F.V.J. Arundell (1780-1846), *Seven Churches in Asia Minor*, London 1828; *Discoveries in Asia Minor*, London 1834, s. 32. Arundell her iki seyahatinde 1826 ve 1833 yıllarında Dinar'a uğramış, **Deenare** diye bu adı tam **Dinar** okunacak şekilde kaydetmiştir.

¹⁶ J. A. Cramer, *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, II, Oxford 1832, s. 51. Yazarın Apamea, yani Dinar'a uğrayıp uğramadığını bilmiyoruz.

¹⁷ W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, London 1842. Hamilton seyahatini 1835-1836 yıllarında yapmış, Apameia harabeleri için Dinar'a uğramıştır.

¹⁸ W. H. Waddington, *Voyage en Asie-mineure au point de vu numismatique*, Paris 1853, s. 12. Yazarın bizzat Dinar'ı görüp görmediği belirsizdir.

¹⁹ C. Mostras, 1873'de St. Petersburg'da basılan, fakat 1863'de hazırladığı belirtilen kitabında **Dineyir** okunacak şekilde eski harfle yazıyor. Anlam olarak da “*Menderes üstünde, Denizli lıvası, Aydın eyaletinde, Asya Türkiyesinin bucağı*” denmektedir. Burada Geyikler yoktur; indeksinde ise kelimeyi aksanlı olarak **Denair** olarak yazmaktadır, C. Mostras, *Osmanlı İmparatorluğu Coğrafyası Sözlüğü*, çev. Ömer Öztürk, İstanbul 2012, s. 91.

²⁰ G. Weber, *Dinair, (Gueikler), Celenes, Apamae Cibotos*, Besançon 1892.

²¹ H. Ouvre, *Un mois en Phrygie*, Paris 1896, s. 186.

²² V. Cuinel, *La Turquie d'Asie*, IV, Paris 1894, s. 244, 246.

²³ J. Murray, *Handbook for travellers...*, London 1895. Bu rehberin 1840'dan itibaren birçok baskısı vardır. Rehber olduğundan başka kaynakları kullanarak bu bilgiyi vermiştir. 1840 baskısında sadece **DİNEİR** demektedir.

1325/1909'a kadar yayımlanan nüshalarında da aynen devam eder²⁴. Dolayısıyla erken devir Türkiye coğrafyacıları artık bu yer adının “Geyikler” okunuşu yanında Dinar'ı da yazacaklardır. 1890'lı yıllardaki böyle yeni bir adlandırma, muhtemelen okunuş kargaşalığına son vermek amacıyla yapılmış olmalıdır.

Salname'de, “Gıngler/ Ginler” diye telaffuz edilmesi gereken ismi, “nam-ı diğer” ile de olsa Dinar yazılmasının etkisi hemen görülmüştür. 1895'de basılan Ahmed Cemal'in *Coğrafya-yı Osmanı*'sinde²⁵ Osmanlı Asya'sındaki demiryolları anlatılırken Sarayköy'den Dinar'a giden hattın da söz edilmektedir.

Bu yer, yakın, en azından yüz seneyi aşkın bir süredir artık **Dinar** olarak bilinmekte, yazılıp söylenmektedir. Bununla birlikte resmen “Gıngler nam-ı diğer Dinar”ın sadece “Dinar” şekline dönüşmesi 13 Mart 1912 tarihli Vilayet teklifi üzerine 28 Mart 1912 tarihinde resmen kabul edilmiştir²⁶. Ancak önceleri yaygın olarak “Geyikler” imlası da devam etmekteydi. Mesela Binbaşı Ali Rıza'nın *Atlaslı Memalik-i Osmanîye Coğrafyası*²⁷ adlı eserinde Hüdavendigar Vilayeti'nin Karahisar-ı Sahip Sancağı'na bağlı Sandıklı Kazası'nın nahiyeleri arasında Şeyhlü, Geyikler ve Tazkırı sayılmaktadır. 1928'de eski harflerle yayımlanan Kaymakam Mehmed Rüşdi ve Muallim Mehmed Abdülkadir'in eseri olan *Mükemmel ve Mufassal Türkiye Cumhuriyeti Atlası*'ndaki haritada burası açıkça **Dînar** diye D+i+n+a+r biçiminde yazılmıştır²⁸.

Faik Sabri'nin 1929'da Devlet Matbaasında basılan ve liseler için yazılan *Türkiye Coğrafyası* kitabında, Merkez yaylası mıntıkasındaki Afyon Karahisar Vilayeti'ne bağlı kazalar arasında Dinar (Geyikler) vardır. Demek Dinar imlası tercih edilmiş ama eski kayıtları yansıttığından Geyikler okunuşu da devam ettirilmiştir²⁹.

Öncelikle şunu açıkça belirleyelim: Selçuklu ve Beylikler devrinden şimdilik Dinar ismi ile ilgili bir bilgimiz, yani kayıt yoktur. Fakat Osmanlı döneminde burası, uzun yüzyıllar Kütahya Sancağı'na bağlı olarak zikredilmiştir. Çoğu zaman

²⁴ 1316/1898 tarihli *Aydın Vilayeti Salnamesi* (19. Defa, s. 85), demiryolunun Sarayköy'den Dinar'a kadar 13 Ekim 1889'da uzatıldığını belirtir. 1904 tarihinden sonraki durum için bk. *Hüdavendigar Vilayeti Salnamesi*, 1322/1904, 31. Defa, s. 245: **Gıngler nam-ı diğer Dînar**. Salnamenin sonraki yıllarında da bu kayıt ve imla devam eder: *1324 Salnamesi*, s. 469.

²⁵ İstanbul, Mekteb-i Harbiye Matbaası, Temmuz 1311, s. 131. Nitekim Demiryolu kumpanyası ile yapılan uzatma mukavelesinin Türkçesinde eski harfli imlada, nun dan sonra elif olmadığından **Diner** okunacak şekildedir. Ancak 1890/1307 salnamesinin Latin harfli olarak basımında bu hem Diner (s. 322), hem Dinar okunmuştur (s. 307). Ancak okunuşu Diner olmalıdır. Bk. *Aydın Vilayeti Sâlnâmesi*, R. 1307/H. 1308, Haz. İbrahim Câvid, Ankara 2010.

²⁶ Mehmet Özalp, *Marsyas'ın İlinden: Gelenia, Apameia Cibitos, Geyikler, Dinar*, İzmir 2010, s. 48.

²⁷ İstanbul 1318/19, s. 125.

²⁸ İstanbul 1928.

²⁹ Faik Sabri, *Türkiye Coğrafyası*, İstanbul 1929, s. 199.

Homa'nın bir nahiyesi kimi zaman ise birlikte anılmışlardır: Homa ve Gíngler/Ginler gibi. Yukarda XVI. yüzyıl Osmanlı tahrir defterlerinden naklen kitabımda Geyikler diye yazdığımı nakletmiş idim.

Gelelim meseleyi çözmemize: Arap alfabeli imlada özellikle kef harfı, bazen n veya ng de okunduğundan, okunuşlar yanılabilir. Denizli, eski yazıyla Dekizli diye yazılmakta idi. Denizli ismi çok yaygın olmasa, uzakta yaşayanlar onu da pekâlâ Denizli/Dengizli yerine Dekizli okuyabilirlerdi. Biz de böyle düşünerek Geyikler okunuşundaki ikinci “k” “=kef”in ng veya n okunması ihtimalini düşünmüştük. Böylece ismi Geyikler değil, **Gínler** veya **Gíngler** olabiliyordu. Mahalli ağız araştırmalarında oraya ne dendiğini maalesef tespit edemedik. Ama araştıracağız elbette. Seyyahlardan bazılarının kaydettiği isimler, **Dinler** ve **Dingler** bu tahminimizi doğrulamaktadır.

Tabii burada G nin D ye dönüşmesi ayrı bir problem olarak göze çarpıyor. Bu meseleyi de rahmetli amcam kısmen çözmüştür. 1903 doğumlu olup bilgilerini doğrudan çevresindeki insanlardan alan Hakkı Amcam, 1980'li yıllarda konuşurken Dinar'dan, “Gíngler” olarak söz etmiştir. Benim dışımdaki hemen herkes bunu Dinar/Dingler olarak algılayabilirdi. Zaten mesele zihnimde olduğundan ben, konunun önemini vurgulamayarak tekrar dahi ettirmedim. Çünkü böyle durumlarda muhabımda, söylediğinin, kitabî bilgilere uymadığından ayıplanma korkusu bulunabiliyordu. Tekrar bir vesile ile konuyu açtım ve hemen aynı telaffuza dikkat ettim. Gíngler/Gingler %40, fakat Dingler %60 ihtimal idi.

Mahalli telaffuza dair bir kayıt, A. Caferoğlu'nun yayınladığı Aydın yöresi ağızlarından örneklerde de geçmektedir³⁰. Musa Karan'ın Karacasu Ali Emmiler köyünden naklettiği Koca Mustafa Türküsü'nde, iki yerde Dınlaer/Dinler imlası göze çarpmaktadır. “*Dınlar gaymakamı gessin yanına*” ifadesi vardır. Burada türküyü yazıya geçiren muhtemelen Dinar'ı bildiğinden baştaki sesi, “D” olarak tespit etmiştir. Oysa ben Amcamda bunu daha çok “G” gibi algılamıştım.

Şu halde mesele artık kesin olarak çözülmüştür: Biz yabancıların kitabî olarak **Geyikler** okuduğu imla, aslında yöresel gerçeğe uygun olarak **Geyingler/Gíngler/Ginler** okunması gerekmekte idi. Fakat bu imlayı ve okunuşu mahalli ağızlardan da tahkik ederek kesinleştirecek ve yaygınlaştıracak bir Dinarlı okumuş çıkmamıştır. Muhtemelen onların da zihnini, biz **Gíngler** diye büyüklerimizden duyduk, bu Dinar da nereden çıktı diyenler olmuştur. Fakat onlar, çocukluklarında okudukları devletin coğrafya kitabında ve öteki resmi yayınlarında da Dinar imlasını görünce bu düşüncelerini yüksek sesle dillendirememişlerdir. Hem Dinar çok bilinen bir kelime olup, kaymakamlığın da yorumu üzere “zenginlik ve varlık”

³⁰ Ahmet Caferoğlu, “Aydın İlimi Ağızlarından Örnekler ve Etnografya Bakımından Özellikleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten*, 1965, (Ankara 1966), s. 1-28, türkü: 21-22 sahifelerdedir.

sembolü olabilirdi. Çünkü Dinar eski ve yeni âlemde altın paralara verilen bu isimdir. Hem şarkta (İslam diyarlarında Dinar altın paralara denilir), hem garpte Avrupa'da bazı devletlerin tarihteki resmi parası da dinar/denarus id.³¹ Böyle olunca Dinar adı kolaylıkla bir temel bulmuş, bu yaygınlaşmıştır.

Bize göre Dinar adının aslı olan Gıng/ğın-gen, Türkçede çok kullanılır bir kelimedir. Nezdimizdeki *Vilayetname*de Hacım Sultan'ın menakıbı kısmında kef, y, kef olarak geçer. Gıng/ğın; yer, ıssız, işlenmemiş, bakir yerler olarak halk arasında kullanılmaktadır. Dinar'ın bulunduğu topraklar demek ki Türkler geldiğinde **gen** yer olmuş olmalı ki çoğul yapılmış, Geyikler=Gıngler/Ginler olmuştur.

Denizli tarihi kitabımda ben bu ismi genellikle Dinar=Gıngler olarak belirtmişim.

Sonuç olarak Gıngler/Ginler telaffuzu çok yaygın olmadığından ve ilk bakışta Denizli'deki Deniz gibi bir anlamı olmadığından kenarda kalmıştır. Fakat *Dinar*, **Gıngler/Ginler**'in bozulmuş bir şekli olarak XIX yüzyıl ortalarından itibaren yerel entellektüeller arasında yaygınlaşmıştır. Ancak Apameia adı, birçok yabancı gözlemcinin de dikkat ettiği üzere Türkler arasında hiç ama hiçbir zaman kullanılmamıştır. Bunun sebebi, Türkler buraya geldiklerinde yerli halktan kimsenin orada oturmayışdır. Eğer oturanlar olsaydı, Türkler bu yerin ismini sorup öğrenirler, belki de ismi bir başka şekilde devam ettirirlerdi. Oysa Apameia ile Gıngler veya Geyikler arasında söyleyiş olarak hiçbir bağ görülüyor. Demek ki Gıngler/Ginler, Türklerin bağımsız olarak koydukları bir isimdir.

Kaynaklar

1316 *Tarihli Salname-i Vilayet-i Aydın*, 19. Defa.

1322 *Tarihli Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr*, 31. Defa.

1324 *Tarihli Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr*, 33. Defa.

Ahmed Cemal, *Coğrafya-yı Osmanî*, İstanbul, Mekteb-i Harbiye Matbaası, Temmuz 1311.

Ali Rıza, *Atlaslı Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*, İstanbul 1318/19.

Arundell, F.V.J., *Discoveries in Asia Minor*, London 1834.

_____, *Seven Churches in Asia Minor*, London 1828.

Aydın Vilayeti Sâlnâmesi, R. 1307/H. 1308, Haz. İbrahim Câvid, Ankara 2010.

³¹ M. Bahaeddin, *Türkçe Lügat*, İkbâl Kütüphanesi, 534a: “Eski zamanın bir nevi altın parası ki bir lira çeyreği kıymetinde idi”; W.H. Redhouse, *A Turkish and English Lexicon*, İstanbul 1890, 940a: “on şilin değerinde bir eski altın para”. Keza bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1970, s. 222. Öteki dünya dillerinde de altın para anlamındadır. Dinar'a dair son çalışma, 5 kişilik bir yazar heyetinin kaleme aldığı ve Dinar Belediyesiince 2014'de yayımlanan *Dinar Tarihi* isimli eserdir.

- Baykara, Tuncer, “Anadolu Yer Adlarının Orta Asya'daki Benzerleri Üzerine Bir Kaynak”, *Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1985, s. 265-273.
- _____, “Bir Türk Kültürü Gerçeği: Kızılkulesi”, *VIII. Türk Tarih Kongresi, (Ankara, 11-15 Ekim 1976), Kongreye Sunulan Bildiriler*, II, Ankara 1981, s. 961-968.
- _____, “Bodrum Adına Dair”, *Belleten*, XLV(2)/178, (Nisan 1981), s. 5-8.
- _____, “Şehre-küstü”, *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, Cilt II, Ankara 1986, s. 67-73.
- _____, “Türk Şehircilik Tarihinden: Hatun Şehirleri”, *Belleten*, XLIV/175, (Temmuz 1980), s. 497-510.
- _____, “Uşak Hakkında”, *Uşak Halk Eğitimi Dergisi*, Yıl: 1, Sayı: 6, (Ocak 1979), s. 8-9.
- _____, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş: I, Türk Devri İdari Taksimatı*, Ankara 1988. 3. Baskı, İstanbul 2015.
- _____, *Hınıs ve Malazgirt Sancakları Yer Adları*, Ankara 1991.
- _____, *Türkiye'nin Sosyal ve İktisadi Tarihi*, Ankara 2000.
- Caferoğlu, Ahmet, “Aydın İlimi Ağızlarından Örnekler ve Etnografya Bakımından Özellikleri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten*, 1965, (Ankara 1966), s. 1-28.
- Chandler, Richard, *Travels in Asia Minor and Greece*, Oxford 1835.
- Cramer, J.A., *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*, II, Oxford 1832.
- Cuinel, V., *La Turquie d'Asie*, IV, Paris 1894.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1970.
- Eren, Hasan, “Yer Adlarımızın Dili”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten*, 1965, (Ankara 1966), s. 155-165.
- Faik Sabri, *Türkiye Coğrafyası*, İstanbul 1929.
- Hamilton, W.J., *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, London 1842.
- Leake, W.M., *Journal of a Tour in Asia Minor*, London 1924.
- M. Bahaeddin, *Türkçe Lügat*, İktbal Kütüphanesi.
- Mehmed Rüşdi-Muallim Mehmed Abdülkadir, *Mükemmel ve Mufassal Türkiye Cumhuriyeti Atlası*, İstanbul 1928.
- Mostras, C., *Osmanlı İmparatorluğu Coğrafyası Sözlüğü*, (çev. Ömer Öztürk), İstanbul 2000.
- Murray, J., *Handbook for travellers...*, London 1895.
- Ouvre, H., *Un mois en Phrygie*, Paris 1896.
- Özalp, Mehmet, *Marsyas'ın İliinden: Gelenia, Apameia Cibitos, Geyikler, Dinar*, İzmir 2010.
- Pockocke, Richard, *Voyages de Richard Pockocke*, V, Paris 1772.
- Redhouse, W.H., *A Turkish and English Lexicon*, İstanbul 1890.
- Waddington, W.H., *Voyage en Asie-mineure au point de vu numismatique*, Paris 1853.
- Weber, G., *Dinair, (Gueikler), Celenes, Apamae Cibotos*, Besançon 1892.
- http://www.dinar.gov.tr/default_B0.aspx?content=47 (son erişim: 16.05.2015).

IV. HAÇLI SEFERİ'NİN ARDINDAN BATI ANADOLU'DA MÜCADELE EDEN İKİ RAKİP: İSTANBUL LATİN KRALLIĞI VE İZNİK İMPARATORLUĞU

Yusuf AYÖNÜ*

Özet

Müslümanların Kudüs'teki hâkimiyetine son vermek gayesi ile Papa III. Innocentius'un çağrısıyla başlayan IV. Haçlı Seferi, Venedik Doçu Enrico Dandolo'nun müdahalesi ile hedefinden saparak Bizans İmparatorluğu üzerine yöneldi. 13 Nisan 1204 tarihinde İstanbul'u ele geçiren Latinler burada bir krallık kurdular. İstanbul'un düşmesinin ardından Bizans aristokrasisi tarafından kurulan devletler (İznik İmparatorluğu ve Epir Despotluğu) Latinlerle mücadeleye giriştiler. Bu iki devletten İznik İmparatorluğu elli yedi yıllık bir mücadelenin ardından 1261 yılında İstanbul'daki Latin hâkimiyetine son verdi. Bu makalede İstanbul Latin Krallığı ile İznik İmparatorluğu arasındaki münasebetler ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul Latin Krallığı, İznik İmparatorluğu, Bizans, IV. Haçlı Seferi.

Abstract

After the Fourth Crusade Two Rivals Struggled in Western Anatolia: The Latin Empire of Constantinople and The Empire of Nicaea

The Fourth Crusade, began with call of the Pope Innocentius III to conquer Muslim-controlled Jerusalem, turned on the Byzantine Empire deviating from the original purpose as a result of intervention of Venice Doge Enrico Dandolo. Latins captured the Constantinople on 13 April 1204 and founded a kingdom. After the fall of the Constantinople successor states (The Empire of Nicaea and The Despotate of Epirus), founded by the aristocracy of the Byzantine, engaged in the fight against Latins. The Empire of Nicaea which one of these two states put an end to Latin domination in Constantinople in 1261 after fifty-seven years of struggle. In this article, relations between the Latin Empire of Constantinople and the Empire of Nicaea will be discussed.

Key Word: The Latin Empire of Constantinople, The Empire of Nicaea, Byzantine, The Fourth Crusade.

*Doç. Dr. İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü

Dördüncü Haçlı Seferi (1202-1204), Kudüs'ü Müslümanların elinden geri almak için düzenlenen fakat başarısız olan Üçüncü Haçlı Seferi'nin (1189-1192) bir neticesidir. 1198 yılı Ağustos'unda Papa III. Innocentius'un çağrısı ile hazırlıkları başlayan bu seferin amacı Ortadoğu'da Müslümanların en önemli merkezi durumundaki Mısır'ı ele geçirip Kudüs'ü kurtarmaktı¹. Genç ve ihtirash bir kişi olan Papa, Kudüs'ün tekrar ele geçirilmesi halinde bütün Hıristiyanların kendi egemenliği altında birleşeceğine inanmaktaydı². Papa III. Innocentius'un girişimleri ve I. Haçlı Seferi'nin meşhur vaizi Pierre L'Ermite gibi etkileyici konuşma kabiliyetine sahip Parisli bir gezgin vaiz olan Foulque de Neuilly'nin ateşli konuşmaları ile Haçlı Seferi çağrısı ilgi gördü. Thibaut, Blois Kontu Louis, Flander Kontu Baudouin, Geoffroi de Villehardouin ve Boniface de Montferrat gibi Avrupalı soylular haçı kabul ettiler³. Ancak daha birkaç yıl önce büyük masraflarla düzenlenen ve sonuçsuz kalan bir seferin ardından yenisinin masraflarının karşılanması ve sefere katılacak orduların Mısır'a nakledilmesi büyük bir sorundu. Zira Avrupalı soyluların bu büyüklükte bir deniz filosu yoktu. İşte bu noktada Venedik Cumhuriyeti'nin konuya dâhil olması, sözde kâfir Müslümanlar üzerine düzenlenecek bu seferin din kardeşi Hıristiyanlar üzerine yönelmesine sebep oldu.

Haçlı ordularının Mısır'a götürülmesinin tek yolu bu sayıda bir kuvveti taşıyabilecek gemilere sahip olan Venedik ile para karşılığı anlaşma yapmaktı. Venedik ile bu meseleyi görüşmekle görevlendirilen Geoffroi de Villehardouin 1201 yılı başında yaşlı Venedik Doçu Enrico Dandolo'nun sarayına gitti. Yapılan görüşmelerin ardından Nisan ayında taraflar arasında bir antlaşma imzalandı. Bu antlaşmaya göre 85000 gümüş mark karşılığında Venedik, atları ile birlikte 4500 şövalye ve bunların yardımcıları olan 9000 seyisi ve 20000 yaya askeri taşımak için gereken gemileri inşa etmeyi ve Haçlı askerlerinin bir yıllık yiyecek ihtiyacını karşılamayı kabul etti. Ayrıca Venedik Doçu ele geçirecek toprakların yarısının kendilerine verilmesinin kabul edilmesi halinde bu sefere 50 gemi ve 7000 askerle katılabileceklerini bildirdi⁴.

1202 yılı Haziran ayından itibaren Haçlılar kararlaştırıldığı gibi Venedik'te toplanmaya başladı. Ancak sefere katılım beklenenden çok daha az oldu. Bu da Venedik'e ödenmesi gereken ücretin toplanmasını imkânsız hale getirdi. Nitekim tüm uğraşlara rağmen toplanan para Venedik sarayına gönderildiğinde 34000 mark

¹ David Nicolle, *Dördüncü Haçlı Seferi (1202-04)*, Türkçe çev., Gürkan Ergin, İstanbul 2013, s.7.

² Işın Demirkent, *Haçlı Seferleri Tarihi*, İstanbul 1997, s.168.

³ Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Türkçe çev., Fikret Işıltan, C.III, Ankara 1992, s.95-98; Demirkent, *a.g.e.*, s.168-169.

⁴ Runciman, *a.g.e.*, s.100; Demirkent, *a.g.e.*, s.169; John Julius Norwich, *Bizans*, Türkçe çev., Selen Hırçın Riegel, C.III, İstanbul 2013, s.158-159.

eksik vardı. Sefer başlamadan bitebilirdi. Ancak Enrico Dandolo kıvrak zekâsıyla bu durumu fırsata dönüştürdü. Uzun zamandır Dalmaçya bölgesinde Macarlarla yaptığı mücadelede üstünlük kuramayan Venedik, Haçlıların kendisine destek vermesi halinde borçlarını erteleyebileceği teklifinde bulundu. Bölgenin en önemli merkezi Zara ele geçirilirse buradan elde edilecek ganimetle seferin masrafları karşılanabilirdi. Hıristiyan bir kent üzerine sefere çıkılması teklifi Haçlılar arasında tartışmaya sebep olsa da sonunda bu teklifi kabul ettiler. Papanın itirazlarına rağmen Zara üzerine giden Haçlı ordusu şehri ele geçirdi ve yağmaladı (15 Kasım 1202). Beklenen ölçüde olmasa da elde edilen ganimet Haçlılar ve Venedik arasında pay edildi. Havaların sertleşmesi sebebiyle denize açılmanın tehlikeli olacağından Haçlılar kışı Zara'da geçirmeye karar verdiler⁵.

Haçlılar henüz Zara'da iken Champagne Kontu Thibaut'un 1201 Mart'ında ölmesi üzerine Haçlı ordusunun komutanlığına getirilen Boniface de Montferrat aracılığıyla Enrico Dandolo'ya bir mesaj geldi. Mesajı gönderen kişi 1195 yılında bir darbe ile Bizans tahtından indirildikten sonra kör edilerek hapse atılan sabık Bizans İmparatoru II. Isaakios Angelos'un oğlu Aleksios'tu. Bir şekilde hapisten kaçarak ablasının eşi olan Alman İmparatoru Philip von Schwaben'in yanına giden Aleksios, Enrico Dandolo'ya, Bizans tahtını geri alma konusunda yardımcı olmaları halinde Haçlıların Venedik'e olan borçlarını ödemeyi, Mısır üzerine düzenlenecek sefer için gerekli olan para ve erzakı temin etmeyi ve destek olarak 10000 kişilik bir Bizans birliğini vermeyi taahhüt ediyordu⁶. Bu teklif daha en başından itibaren ticarî bağlantıları olan Mısır üzerine bir sefer düzenlenmesine pek sıcak bakmayan Venedik'in çıkarlarına son derece uygundu. Üstelik seferin Bizans başkenti üzerine yönelmesi Venedik açısından ticaret imtiyazlarını elde etmek istediği İstanbul'un kontrol altına alınması anlamına geliyordu. Ayrıca Enrico Dandolo bu sayede Bizans yönetiminin 1171 ve 1182 yıllarında soydaşlarına reva gördüğü zulmün intikamını da alabilecekti⁷. Tıpkı Zara üzerine gitme konusunda olduğu gibi İstanbul'a karşı düzenlenecek sefere de haçlıların bir kısmı karşı çıktı. Kudüs'ün kurtarılması için önce İstanbul'a gidilmesinin gerekli olduğunu ifade eden Enrico

⁵ Runciman, *a.g.e.*, s.101-102; Demirkent, *a.g.e.*, s.172; Norwich, *a.g.e.*, s.160-161.

⁶ Runciman, *a.g.e.*, s.104; Demirkent, *a.g.e.*, s.172; Norwich, *a.g.e.*, s.161-162.

⁷ Nicetas Choniates, *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, Translated by Harry J. Magoulias, Detroit 1984, s.140-141; Türkçe çev., Işın Demirkent, *Niketas Choniates'in Historia'sı (1180-1195)*, İstanbul 2006, s.32; William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, Translated and Annotated by Emily Atwater Babcock and A. C. Krey, Columbia University press, New York 1943, s.464-465; ayrıca bkz., Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara 1991, s.360, 366; Charles M. Brand-Anthony Cutler, "Andronikos I Komnenos", *ODB*, C.1, Oxford 1991, s.94; Cem Kayaoğlu, *Bizans İmparatorluğu ve Batı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2013, s.69 vd., 87-88.

Dandolo, Boniface'in de desteğiyle büyük çoğunluğu ikna etmeyi başardı. Böylece kutsal topraklara gitmek üzere planlanan bu sefer Bizans üzerine yönelmiş oldu.

25 Nisan 1203 tarihinde Zara'ya gelen Aleksios burada Haçlılar tarafından imparator ilan edildi. Bundan sonra denize açılan Haçlı donanması 24 Haziran 1203'de İstanbul'a ulaştı. İmparator III. Aleksios onları çeşitli vaatlerle geri çekilmeye ikna etmeye çalışsa da başarılı olamadı. Galata'dan karaya çıkan Haçlılar Haliç'e girişi kapayan zinciri kırdıktan sonra donanmalarını Haliç'e soktular. Haliç'in zayıf surlarına saldırıya geçen Haçlıların surda gedik açması üzerine telaşa kapılan imparator, ailesi ve yanına aldığı hazinesi ile birlikte İstanbul'dan kaçtı. Bunun üzerine Bizanslılar II. Isaakios'u hapisten çıkartarak yeniden tahta oturtular. Bu gelişme üzerine Haçlılar saldırıyı durdurdular. Şimdiye kadar her şey Enrico Dandolo'nun planladığı şekilde yürüyordu. Aleksios'a verdikleri sözü yerine getirmişlerdi ve sabırsızlıkla kendilerine vaat edilen ödülü bekliyorlardı. Nitekim II. Isaakios ile yapılan görüşmede Geoffroi de Villehardouin, Aleksios'un kendileri ile yaptığı antlaşmanın imparator tarafından tasdik edilmesini, aksi takdirde yanlarında bulunan oğlunu göndermeyeceklerini ifade etmişti. II. Isaakios istemeyerek de olsa çok ağır maddeler içeren antlaşmayı onaylamak zorunda kaldı. 1 Ağustos 1203 tarihinde Ayasofya'da yapılan törenle müşterek imparator ilan edilen Aleksios nihayet amacına ulaştı. Ancak verdiği sözleri yerine getirmesi imkânsız görünüyordu. Boşalmış Bizans hazinesinde söz verilen miktarın yarısını dahi ödeyebilecek para yoktu. Ancak daha da önemlisi Roma kilisesinin üstünlüğünün kabul edilmesine yönelik baskılar Latinlerden nefret eden başkent ahalisinin ve din adamlarının tepkisini çekiyordu. Haçlıların baskılarından bıkan IV. Aleksios söz verdiği parayı ödemesi için Paskalya'ya kadar süre verilmesini istedi. Onun bu önerisi, aylarca beklemek istemeyen Haçlıları öfkeliyordu. Hiç şüphesiz IV. Aleksios surların dışındaki köyleri yağmalayan ve başkentte huzursuzluk çıkaran Haçlılardan bir an önce kurtulmak istiyordu. Ancak elinden gelen bir şey yoktu. Nihayet Haçlıların küstahlıklarından bıkan başkent halkı Ayasosya'da toplanarak imparatorun tahttan indirilmesini istedi. Bunun sonucunda imparator, en yakın adamlarından Aleksios Murtzuplos tarafından yakalanarak hapsedildi ve orada öldürüldü. Bundan birkaç gün sonra da babası II. Isaakios öldü⁸.

Elbette ki bu taht değişikliği, II. Isaakios ve IV. Aleksios'un Haçlılarla yaptığı antlaşmayı geçersiz hale getiriyordu. Bu durumda en mantıklı davranış uzun zamandır Venedik Doçu tarafından önerilen çözüm yolunun takip edilmesi idi. Yani İstanbul'un zapt edilerek Batılı birisinin imparator ilan edilmesi⁹.

⁸ Demirkent, *a.g.e.*, s.172-176; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.384 vd.; Norwich, *a.g.e.*, s.162-166.

⁹ Runciman, *a.g.e.*, s.107; Demirkent, *a.g.e.*, s.176.

13 Nisan 1204 tarihinde Haçlılar tarafından ele geçirilen Bizans başkenti üç gün boyunca yağmalandı. Bütün kiliseleri, manastırları, sarayları ve kütüphaneleri talan edilen şehir tarihin o zamana dek tanık olduğu en büyük yıkım ve tahribata sahne oldu. Ganimet hırsı ile gözleri dönen Haçlı askerleri yanlarında götürebilecekleri her türlü değerli eşya ve sanat eserini toplarken götüremeyeceklerini tahrip ettiler. Din adamları ise cahil askerlerin dindaşlarına yaptıkları işkence, kıyım ve tecavüzlere engel olmak yerine kiliselerdeki kutsal emanetleri soymakla meşguldü. Bu vahşet ve tahribin ardından harabe haline gelen dünyanın en görkemli ve zengin kenti, 1261 yılında Latinlerin elinden geri alınsa da kayıpların telafisi asla mümkün olmadı. Şehir ancak Osmanlı hâkimiyeti döneminde kısmen de olsa eski ihtişamına tekrar kavuşabildi¹⁰.

Seferin Mısır yerine Bizans üzerine yönelmesinde başrolü oynayan Venedik Doçu Enrico Dandolo, Bizans toprakları üzerinde yeni düzenin kurulmasında da belirleyici oldu. 1204 Mart'ında İstanbul önlerinde Haçlılar ile Venedik arasında yapılan antlaşmanın maddelerine uygun olarak yapılan paylaşımda aslan payı Venedik'in oldu¹¹. İlk olarak bir imparatorun belirlenmesi gerekiyordu. Haçlı orduları başkomutanı olması münasebetiyle bu makam için en güçlü aday Boniface de Montferrat'tı. Ancak Venedik, sonraki planlarını uygularken kendisine sorun çıkartabilecek güçlü bir kişinin tahta oturmasını istemiyordu. İmparatorun belirlenmesi için altı Frank ve altı Venedikliden oluşan heyet toplandığında Franklar arasındaki görüş ayrılığı Venediklilerin işini kolaylaştırdı ve Enrico Dandolo, Flander Kontu Boudoin'in seçilmesini sağladı. Boudoin'in imparatorluk tacını giymesi yapılan anlaşmaya göre patriğin Venedikliler arasından birisi olmasını gerektiriyordu ve bu nedenle İstanbul'un ilk Latin patriği olarak Venedikli Thomas Morisini seçildi¹².

¹⁰ Geffroy Villahadouin, *Joinville and Villehardouin Chronicles of the Crusades*, İng. çev., M.R.B. Shav, Penguin Boks 1977, s.92; Türkçe çev., Ali Berktaş, *Konstantinopolis'te Haçlılar*, İstanbul 2001, s.94; Niketas, s.314 vd., 321 vd.; Türkçe çev., Işın Demirkent, *Niketas Kboniates'in Historia'sı (1195-1206)*, İstanbul 2004, s.147 vd., 161 vd.; Robert de Clari, *İstanbul'un Zaptı (1204)*, Türkçe çev., B. Akyavaş, Ankara 1994, s.13 vd.; ayrıca bkz., Donald M. Nicol, "The Fourth Crusade and the Greek and Latin Empires, 1204-1261", *CMH*, IV, I, 1966, s.275 vd.; Demirkent, *a.g.e.*, s.176-179.

¹¹ David Jacoby, "The Latin Empire of Constantinople and the Frankish States in Greece", *The New Cambridge Medieval History*, C.V, 1198-1300, Ed. David Abulafia, Cambridge 2008, s.525; Filip Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium, The Empire of Constantinople (1204-1228)*, İng çev., Peter Longbottom, Leiden-Boston 2011, s.41 vd.

¹² Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.390-391; Robert Lee Wolff, "The Latin Empire of Constantinople, 1204-1261", *Studies in the Latin Empire of Constantinople*, London 1976, s.189; Tricht, *a.g.e.*, s.46-47.

İstanbul'daki Latin Krallığı'nın imparatoru unvanını taşıması sebebiyle tüm Bizans arazisinin dörtte biri I. Baudoin'e bırakıldı. Geriye kalan toprakların yarısı Venedik'e ait olacaktı. Diğer yarısı ise Haçlı şövalyeleri arasında pay edilecekti. Baudoin'e bırakılan topraklar İstanbul'un sekizde beşini, Trakya'yı, İstanbul Boğazı'nın her iki sahilini, Çanakkale, Midilli, Sakız ve Sisam adaları da dâhil olmak üzere Kuzeypatı Anadolu'yu içermekteydi. Boniface de Montferrat, Selanik, Makedonya'nın Selanik'e yakın kısımları ve Tesalya'yı kapsayan bir krallık kurdu. Selanik'ten Atina'ya doğru yürüyen Boniface, Attika ve Boeotia'nın hâkimiyetini Fransız Othon de la Roche'a bıraktı. Guillaume de Champlitte ve yeğeni Godfroi Villehardoin'e ise Peloponnes bölgesi bırakıldı¹³. Bunların dışında Haçlı liderleri imparatorluğun diğer illerini de zapt ederek aralarında paylaşmayı düşünüyordu. Hatta bu amaçla aralarında bir bölüşme antlaşması dahi imzalamışlardı. Bu antlaşmaya göre Yunanistan, Ege Adaları ve Anadolu'daki Bizans toprakları aralarında bölüşülecekti. Bu paylaşımında en karlı çıkan taraf uzun yıllardır topraklarında ticarî faaliyetlerde bulunduğu Bizans İmparatorluğu'nu en iyi tanıyan Venedikliler oldu. Venedik, İstanbul'un sekizde üçünü, Peloponnes'te Koron ve Modon'u, Adriyatik'te Dyrrhakhion ve Ragusa'yı, Gelibolu, Tekirdağ ve Ereğli ile son olarak Edirne'yi aldı. Görüldüğü üzere Venedik'in stratejisi en önemli liman kentlerine ve adalara hâkim olmak üzerine kurulmuştu¹⁴.

İstanbul'un düşmesinin ardından şehri terk eden Bizans soyluları, Latinler tarafından imparatorluğun henüz ele geçirilmemiş bölgelerine giderek buralarda Bizans'ın devamını sağlayan devletler kurdular. III. Aleksios Angelos'un damadı I. Theodoros Laskaris İznik'te, Mihail Dukas Epir'de hâkimiyetlerini tesis ettiler. IV. Haçlı Seferi'nin doğrudan bir sonucu olmamakla birlikte İstanbul'un Latinler tarafından işgal edilmesinden kısa bir süre önce I. Andronikos Komnenos'un torunları Aleksios ve David, halaları Gürcü Kraliçesi Thamara'nın desteğiyle Trabzon'u ele geçirerek Trabzon İmparatorluğu'nu kurdular¹⁵.

¹³ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.390-392; Alexander Alexandrovich Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, C.II, Wisconsin 1972, s.506.

¹⁴ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.391; Jacoby, *a.g.m.*, s.525 vd.; Demirkent, *a.g.e.*, s.180; Norwich, *a.g.e.*, s.169-170.

¹⁵ Bizans'ın devamını sağlayan bu devletler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Michael Angold, *A Byzantine Government in Exile Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford 1975; Alice Gardner, *The Laskarids of Nicaea The Story of an Empire in Exile*, Amsterdam 1964; Nicol, *The Despotate of Epirus (1204-1267)* Oxford 1957; aynı yazar, "The Fourth Crusade", s.275-330; aynı yazar, "Apo tèn Alôsê ôs tèn Anaktêsê tês Kônstantinoupolleôs (1204-1261)", *HHelE*, C.9, Atina 1980, s.76-106; Helen Glykatzi Ahrweiler, "L'Experience Nicéne", *DOP*, 29, (1975), s.23-40; aynı yazar, "Hè Aftokratoria tês Trapezountos", *HHelE*, C.9, Atina 1980, s.325-331; Jacob Philipp Fallmerayer, *Geschichte des Kaisertums von Trapezunt*, Münih 1827/ Hildeheim 1964; Anthony Bryer, *The Empire of*

Bizans'ın gerçek varisi olduğu iddiasıyla imparatorluk unvanı üzerinde hak iddia eden bu üç siyasi gücün de ortak amacı imparatorluğun mirasına sahip çıkmaktı. 1230 yılında Theodoros Komnenos Doukas'ın Meriç kıyısında Bulgar Çarı II. Ivan Asen karşısında mağlup olmasıyla ağır bir darbe alan Epir Despotluğu, bundan sonra pek varlık gösteremedi¹⁶. İznik İmparatorluğu ve Selçuklular karşısında geri çekilmek zorunda kalan Trabzon İmparatorluğu ise Orta ve Batı Karadeniz'deki hâkimiyet sahalarını kaybetti ve Trabzon ve etrafını içine alan küçük bir bölgede hâkimiyetini devam ettirebildi. Bu devletler içerisinde amacına ulaşan, I. Theodoros Laskaris tarafından kurulan İznik İmparatorluğu oldu. I. Theodoros Laskaris'in İznik'i devlet merkezi olarak seçmesinden dolayı tarihçiler tarafından İznik İmparatorluğu olarak adlandırılan¹⁷ bu devlet, eski başkentten yeniden ele geçirilmesine kadar geçen süre boyunca imparatorluğun tüm kurum ve geleneklerinin muhafaza edildiği bir sığınak oldu¹⁸.

Bizans başkentinin düşmesinin ardından ailesi ile şehri terk ederek Bithynia bölgesine gelen I. Theodoros Laskaris'in Bizanslı unsurlar tarafından meşru imparator olarak tanınması ancak 1206 yılında oldu. İki yıl sonra da, İznik'te patriklik makamına getirdiği Mikhail Autoreianos'un elinden imparatorluk tacını giydi¹⁹. I. Theodoros Laskaris, devletin kuruluş aşamasında etrafını saran güçlü düşmanlarla mücadele etmek zorunda kaldı. Fakat o, sahip olduğu meziyetler ve göstermiş olduğu insanüstü çaba ile tüm rakiplerini alt ederek Batı Anadolu'da güçlü bir devlet kurmayı başardı. İlk olarak IV. Haçlı Seferi'nin ardından merkezî otoritenin ortadan kalkması sonucu buldukları bölgelerde bağımsız idare kurmak

Trebizond and the Pontos, London 1980; William Miller, *Trebizond, The Last Greek Empire of the Byzantine Era 1204-1461*; aynı yazar, "The Empire of Nicaea and the Recovery of Constantinople", *CMH*, C.IV, Cambridge 1923, s.478-516; Vasiliev, "The Foundation of the Empire of Trebizond (1204-1222)", *Speculum*, XI (1936), s.3-57; Tryfôn Evangelidês, *Istoria tês Trapezountos apo tôn Arkhaiotatôn Khronôn mekbrî tôn Kathêmas*, Odêssos 1898; Edward Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, VI, London 1913, s.420 vd.; O. D., Lampsidês, "Peri tên İdrysin tou Kratous tôn Megalôn Komnênôn" *AP*, 31 (1971-1972), s.3-18; aynı yazar, "Apopseis epi tou Kratous tôn Megalôn Komnênôn", *AP*, 24 (1961), s.14-34; Khrêstos Samouêlidês, *Historia tou Pontiakou Hellênismou*, 3. baskı, Atina 2002, s.64 vd.; A. A. Papadopoulos, "Aleksios I Komnênos", *MEE*, C.14, s.782; Savvides, "Trapezounta Aftokratoria (1204-1461)", *MGE*, C.51, Atina 1988, s.175-177.

¹⁶ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.403; Savvides, *Historia tou Vyzantio 1025-1461*, III, Atina 2004, s.117-118.

¹⁷ Ahrweiler, "Hê Aftokratoria tou Mikrasiatikou Hellênismou", *HHelE*, C.9, Atina 1980, s.107.

¹⁸ Clive Foss, *Nicaea: A Byzantine Capital and its Praises*, Brookline, Massachusetts 1996, s.57-72.

¹⁹ Judith Herrin, *Bizans Bir Ortaçağ İmparatorluğu'nun Şaşırtıcı Yaşamı*, Türkçe çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul 2010, s.367.

isteyen yerel hâkimlerin faaliyetlerine son vermek gerekiyordu²⁰. Ancak bu yerel hâkimlerin oluşturduğu tehlike dışarıdan gelen tehditlerle karşılaştırıldığında önemsiz kalmaktaydı. Nitekim İznik İmparatorluğu, aralarında antlaşmalar yaparak ittifak kuran İstanbul Latin Krallığı, Trabzon İmparatorluğu ve Türkiye Selçuklu Devleti tarafından her yönden çevrilmiş durumdaydı²¹.

Bu rakipler içerisinde ilk olarak harekete geçen Latinler oldu. Edremit ve civarındaki bölgelerin verildiği I. Baudoin'ın kardeşi Henri de Flandre ve Louis de Blois, 1204 yılı sonunda harekete geçtiler. Manyas Gölü'nün güneyindeki Poimananon'da²² taraflar arasında meydana gelen savaşta mağlup olan I. Theodoros Laskaris, Bithynia bölgesinin sahil kesimlerini ve Bursa'yı kaybetti. İznik ordusu karşısında rahat bir galibiyet kazanan Latinlerin sonraki hedefi İznik idi. I. Theodoros Laskaris'in henüz kuruluş aşamasındaki devleti yok olma tehlikesi ile karşı karşıyaydı. Ancak bu sırada Balkanlarda Bulgar Çarı Kaloyan'ın Latinlere karşı saldırıya geçmesi üzerine Anadolu'daki kuvvetler derhal geri dönmek zorunda kaldı²³.

Bulgar Çarı Kaloyan'ın İstanbul Latin Krallığı'na karşı harekete geçmesinde etkili olan kişi sabık İstanbul patriği olan ve o sırada Bulgar ülkesinde bulunan Iôannês Kamatêros idi. Patrik, Bulgar Çarı'nı Balkanlardaki Ortodoks nüfusu Katolik Latinlerin baskı ve zulmünden kurtarmak için harekete geçmeye hatta Latinlerin Balkanlardaki hâkimiyetine son vermekle kalmayıp İstanbul üzerine giderek burasını kurtarmaya ikna etmişti. Elbette ki, Çarın tek düşüncesi

²⁰ Menderes vadisindeki bölgelere hâkim olan Manuel Mavrozomes, Milet yakınındaki Sampson'da hâkimiyet kuran Sabbas Asidenos ve XII. yüzyılın sonlarından itibaren Philadelphia (Alaşehir) bölgesinde faaliyetlerde bulunan Theodoros Mangaphas'ın faaliyetleri ile ilgili olarak bkz., Geörgios Akropolitês, *Khronikê Syngrafê*, yay., Antônios D. Panagiôtou, Atina 2003, s.33-35; Niketas, s.219-220, 231, 331, 343, 350; Türkçe çev., Demirkent 2006, s.202 vd., 210; Demirkent, 2004, s.184, 210-211, 226; ayrıca bkz., Savvides, *Vyzantina Stasiastika kai Aftonomistika Kinêmata sta Dôdekanêsa kai stê Mikra Asia 1189-1240*, Atina 1987, s.173-190, 231-245, 246-251; aynı yazar, *Byzantium in the Near East: its relations with the Seljuk sultanate of Rum in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols, A.D. c. 1192-1237*, Selanik 1981, s.59 vd.; I. Kordatos, *Historia tês Vyzantinês Aftokratorias, (1204-1453)*, C.II, Atina 1960, s.40; Charles M. Brand, "Theodore Mankaphas", *ODB*, C.2, New York-Oxford 1991, s.1286-1287; aynı yazar, "Asidenos, Sabbas", *ODB*, C.1, s.207; Alexander Kazhdan "Mavrozomes", *ODB*, C.2, s.1319-1320; Yusuf Ayönü, "Batı Anadolu'da Bizanslı Yerel Hâkimlerin Bağımsızlık Hareketleri (XII. Yüzyılın Sonları ve XIII. Yüzyılın Başlarında)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 42 (2007), s.141-154.

²¹ Akropolitês, s.39-41; krş., Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.396-397.

²² "Eski Manyas (şimdi Soğuksu) köyü", bkz., Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993, s.670.

²³ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.394; Norwich, *a.g.e.*, s.176; Wolff, *a.g.m.*, s.202.

Balkanlardaki Latin varlığına son vermek değildi. Hiç şüphesiz İstanbul'u kurtarıp Bizans tahtına oturmanın hayallerini de kurmaktaydı²⁴.

15 Nisan 1205 tarihinde Edirne yakınında vuku bulan savaşta Kaloyan, Kuman süvarileri ile desteklediği ordusuyla Latinleri tam anlamıyla bozguna uğrattı. Savaş sırasında esir edilen İmparator I. Baudoin, Bulgar Çarı'nın emri ile katledildi. Baudoin'in ardından kardeşi Henry imparator oldu²⁵.

İstanbul Latin Krallığı'nın Bulgarlar tarafından mağlup edilmesi yalnızca Trakya ve Makedonya'daki Ortodoks nüfus açısından değil aynı zamanda İznik İmparatorluğu açısından da hayati önem taşımaktaydı. Bu savaş iki devletin kaderi üzerinde etkili oldu. İstanbul'daki Latinlerin gücünü neredeyse tamamen bitirirken, İznik İmparatorluğu'nu yok olmaktan kurtardı. Bu yenilgi ile batı komşusunun oluşturduğu tehditten kurtulan I. Theodoros Laskaris, devletini organize etme fırsatı buldu. Nitekim I. Theodoros Laskaris'in İznik'e hâkim olması bu savaştan sonra 1206 yılında oldu. İznik'i devletin merkezi yapan Theodoros, tüm Bizans kurumlarını burada yeniden vücuda getirmeyi düşündüğünden İstanbul'un düşmesinin ardından Bulgaristan'a kaçan Patrik Ióannês Kamatêros'u İznik'e davet etti. Patrik bu daveti kabul etmeyince Laskaris, 1208 yılında Mikhaïl Autoreianos'u İznik'te patriklik makamına getirdi ve onun elinden imparatorluk tacını giydi. Böylece İznik, sürgündeki imparatorluğun siyasi ve dinî merkezi haline geldi²⁶.

Latinlerin Anadolu'daki tüm kazanımlarını kaybetmelerine sebep olan bu felaket I. Theodoros Laskaris'in işini oldukça kolaylaştırmışsa da bütün sorunları ortadan kaldırmamıştı. Nitekim Baudoin'in yerine geçen kardeşi Henry, İznik İmparatorluğu topraklarını ele geçirmek niyetindeydi. Ancak Bulgar tehdidi devam ederken bu planını gerçekleştirme mümkün değildi. Bu sebeple o, rakibi ile çatışmak yerine anlaşmayı tercih etti. Aslında batı sınırında sağlanacak sükûnete İznik İmparatorluğu'nun daha çok ihtiyacı vardı. Zira doğuda Türkiye Selçuklu Devleti ile önünde sonunda bir çatışma yaşanması kaçınılmaz görünüyordu. İznik yönetiminin Batı Anadolu'da sahip olduğu birçok kaleyi yıkmak zorunda kaldığı bu antlaşma ile her iki tarafta tüm dikkatini diğer rakiplerine verebildi²⁷.

1211 yılında Selçuklulara karşı kazandığı zafer I. Theodoros Laskaris'e Henry ile tekrar mücadeleye girişme cesareti verdi²⁸. İznik imparatorunun niyeti sahip

²⁴ Vasiliev, *a.g.e.*, s.509.

²⁵ Vasiliev, *a.g.e.*, s.509-510; Wolff, *a.g.m.*, s.203.

²⁶ Vasiliev, *a.g.e.*, s.510-512.

²⁷ Vasiliev, *a.g.e.*, s.514; Ernst Gerland, *Geschichte der Kaiser Balduin I und Heinrich 1204-1216*, s.102-114.

²⁸ Grêgoras, s.46 vd.; Akropolîtês, s.37 vd.; İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ye Fil-Umuri'l-Ala'ye*, yay., A. Sadık Erzi, Ankara 1956, s.103 vd.; Türkçe çev., Mürsel Öztürk, I, Ankara 1996, s.122 vd.

olduğu güçlü donanma ile İstanbul'a saldırmaktı. Onun bu düşüncesi Henry'yi oldukça tedirgin etmişti. Latinler ve Selçuklulara karşı topraklarını korumayı başaran I. Theodoros Laskaris Anadolu'daki tüm Bizanslı unsurların desteğini ve takdirini kazanmıştı. Şimdi ise Bizans başkentini günahkâr Latinlerden geri alma teşebbüsü herkesi heyecanlandırmıştı. Fakat Bizans başkentini kurtarmaya yönelik bu ilk teşebbüs başarısızlıkla sonuçlandı. Çünkü İznik İmparatorluğu henüz bu amaca ulaşabilecek kadar güçlü değildi. Anadolu içlerine doğru ilerleyen Henry karşısında 15 Ekim 1211 tarihinde Rhyndakos (Adırmaz Çayı) yakınında mağlup olan I. Theodoros Laskaris daha sonra Bergama üzerinden Kemalpaşa (Nymphaion)'ya doğru ilerleyen Latinler tarafından bir kez daha mağlup edildi. Ancak bir kez daha Bulgarların müdahalesi ile Henry ordusuyla geri dönmek zorunda kaldı. 1214 yılında İstanbul Latin Krallığı ile İznik İmparatorluğu arasında Kemalpaşa'da bir barış antlaşması yapıldı. Edremit'e kadar olan kuzeybatı sahillerini alan Latinler son elde ettikleri yerler de dâhil olmak üzere Selçuklu topraklarına kadar olan bölgeleri İznik İmparatorluğu'na bıraktı. Latinlere önemli bir toprak kazancı sağlamayan bu antlaşma ile iki devlet arasındaki sınır kesin olarak belirlendi²⁹.

1216 yılında İmparator Henry henüz genç yaştaiken öldü. Onun gibi başarılı bir liderin ölümüyle İznik İmparatorluğu tehlikeli bir düşmanından kurtulmuş oldu. Henry'nin yerine İstanbul'daki tahta oturan, kız kardeşi Yolanda'nın kocası Pierre de Courtenay onunla mukayese edilemeyecek kadar pasif bir kişilikti. 1222 yılında ise İznik İmparatorluğu'nun kurucusu I. Theodoros Laskaris öldü. Ancak İstanbul Latin Krallığı'ndan farklı olarak Theodoros'un halefi yalnızca İznik imparatorları değil tüm Bizans imparatorları arasında seçkin bir yere sahip olan Ioannes Vatatzes'ti³⁰.

III. Ioannes Vatatzes (1222-1254) döneminde İznik İmparatorluğu tüm dikkatini ve enerjisini batıdaki gelişmelere ve İstanbul'un geri alınmasına verdi. Ancak bu konuda tek rakibi Latinler değildi. Zira Epir Despotluğu ve Bulgar Çarlığı'nın da amacı aynıydı. Mikhail'in (1205-1215) ardından Epir tahtına oturan kardeşi Theodoros (1215-1230) topraklarını Latinler ve Bulgarlar aleyhine genişletmek düşüncesindeydi. I. Theodoros Laskaris döneminde İznik İmparatorluğu ile Epir Despotluğu arasında herhangi bir sürtüşme yaşanmamakla birlikte III. Ioannes Vatatzes döneminde durum değişmişti. Büyük idealleri olan Theodoros, Trabzon'daki soydaşları gibi imparatorluk iddiasında bulunacaktı³¹.

İmparator seçildiğinde Fransa'da olan Pierre, eşi Yolanda'yı deniz yolu ile İstanbul'a gönderdi. Kendisi ise Adriyatik'i geçerek Draç'ta ordusuyla karaya çıktı.

²⁹ Vasiliev, *a.g.e.*, s.516-517; Gerland, *a.g.e.*, s.218; Norwich, *a.g.e.*, s.177; Wolff, *a.g.m.*, s.209.

³⁰ Vasiliev, *a.g.e.*, s.517.

³¹ Vasiliev, *a.g.e.*, s.519.

Niyeti İstanbul'a kara yoluyla gitmekti. Ancak Epir dağlarında pusu kuran Theodoros tarafından mağlup edildi. Ordusundan pekçok askerle birlikte Pierre de esir alındı ve sonra da öldürüldü. Onun ölümünden sonra karısı Yolanda ölümüne kadar iki yıl (1217-1219) imparatorluğun başında kaldı³².

Theodoros Komnenos Doukas ve III. Ioannes Vatatzes'in ortak amacı İstanbul'daki Latin Krallığı'na son vermektir. Ancak Bizans'ın varisi iddiasındaki her iki lider de ortak hareket etmek yerine bağımsız olarak hareket etmekteydiler. Başka bir ifade ile bir yandan ortak idealleri doğrultusunda Latinlere karşı mücadele ederken aynı zamanda birbirlerinin rakibi durumundaydılar. 1220 yılında Beroia'yı, 1221 yılında da Serez ve Drama'yı ele geçiren Theodoros, 1224 yılında Latinlerin elinden Selanik'i aldı. Böylece hâkimiyet sahalarını Adriyatik'ten Adalar Denizi'ne kadar genişletmiş oldu. Selanik'i kendisine merkez yapan Theodoros, 1225 veya 1227 yılında kendisini Bizans imparatoru ilan ederek taç giydi. 1225 yılında İznik İmparatorluğu'nun elinden Edirne'yi alan Theodoros amacına bir adım daha yaklaşmıştı. Ancak 1230 yılında Bulgar Çarı II. Ivan Asen tarafından Klokotinitza savaşında mağlup ve esir edilmesi ile tüm hayalleri suya düşmüş oldu³³. Bu hezimetin ardından topraklarının bir kısmı Bulgarlar tarafından işgal edilen Epir Despotluğu, hem Latinler hem de İznik İmparatorluğu'nun ciddi bir rakibi olmaktan çıktı. Nitekim 1242 yılında III. Ioannes Vatatzes'in baskısına daha fazla dayanamayarak imparator unvanını kullanmayı bırakarak despot unvanını kullanmaya başladılar. 1246 yılında da Selanik İznik topraklarına katıldı³⁴.

III. Ioannes Vatatzes tahta oturduktan kısa bir süre sonra Anadolu'da Latinlerle mücadeleye girişti. Donanması sayesinde başta Archipelago, Sakız, Midilli, Sisam olmak üzere birçok adayı ele geçirdi. Ardından Rumeli'nde bir üs elde ederek İstanbul'u Avrupa tarafından da baskı altında tutmak için Edirne halkına Latin boyunduruğundan kurtulup kendi hâkimiyeti altına girmek isteyip istemediklerini sordu. Edirne üzerine bir ordu gönderip bu şehri savaştan ele geçirdi. Fakat buradaki hâkimiyeti pek uzun sürmedi. Theodoros Komnenos Doukas 1225 yılında Edirne üzerine yürüyerek İznik ordusunu geri çekilmek zorunda bıraktı ve şehre hâkim oldu. Bu gelişme III. Ioannes Vatatzes'in planlarını bozdu. Ancak Theodoros'un Edirne'deki hâkimiyeti uzun sürmedi. Onu mağlup eden II. Asen şehri ele geçirdi³⁵.

³² Angold, "Theodore Komnenos Doukas", *ODB*, C.3, Oxford 1991, s.2042; Vasiliev, *a.g.e.*, s.520; Jacoby, *a.g.m.*, s.530.

³³ Vasiliev, *a.g.e.*, s.524; Jacoby, *a.g.m.*, s.528.

³⁴ Alice-Mary Talbot-Alexander Kazhdan "Epirus, Despotate of," *ODB*, C.1, s.716.

³⁵ Nikêforos Grêgoras, *Rômaikê Historia*, C.I, (1204-1341), yay., Dêmêtrês Moshos, Atina 1997, s.36; krş., Vasiliev, *a.g.e.*, s.523; Wolff, *a.g.m.*, s.215.

1228 yılında Robert de Courtenay geride bir erkek evlat bırakmadan ölünce yerine henüz 11 yaşındaki erkek kardeşi Baudoin tahta oturdu. Yeni imparator henüz çocuk yaşta olduğundan bir naib atanması gerekmekteydi. Bulgar Çarı II. Ivan Asen kızı Helene ile Baudoin'ın evlendirilmesi ve damadı olacak imparatorun naipliğini üstlenme teklifinde bulundu. Ancak onun bu teklifi düşünülmeden reddedildi. Bu göreve layık görülen kişi Kudüs'ün eski kralı Jean de Brienne oldu³⁶. II. Ivan Asen, Theodoros Komnenos Doukas'ı mağlup etmesinin ardından İstanbul Latin Krallığı'na karşı III. Ioannes Vatatzes ve Selanik hâkimi Manuel Komnenos Doukas ile bir ittifak kurdu. Bu üç Ortodoks liderin amacı Katolik İstanbul Latin Krallığı'na son ve ölümcül darbeyi indirerek İstanbul'daki Latin işgaline son vermektir. 1235 yılında Gelibolu'da II. Asen ile III. Ioannes Vatatzes arasında bir antlaşma imzalandı. Ardından Asen'in kızı Helena ile Vatatzes'in oğlu Theodoros evlendirildi ve iki hanedan arasında akrabalık tesis edilmiş oldu. Aynı yıl, II. Ivan Asen ve III. Ioannes Vatatzes'in orduları İstanbul'u denizden ve karadan kuşattılar. 1235 kışında ara verilen kuşatma 1236'da tekrar başladı. Yaşlı Jean Brienne, Venedik gemilerinin de yardımıyla büyük bir gayretle şehri savunmaktaydı. Ancak Latinlerin daha fazla dayanacak güçleri kalmamıştı. Tam bu esnada Bulgar Çarı II. Ivan Asen aniden karar değiştirerek ittifakı bozdu. II. Asen, haklı olarak gücü tükenmekte olan zayıf İstanbul Latin Krallığı'ndan ziyade gelecekteki planları açısından İznik İmparatorluğu'nun daha tehlikeli bir rakip olacağını düşünmekteydi³⁷.

Bulgar Çarı yalnızca kuşatmayı kaldırmakla kalmadı, aynı zamanda antlaşma imzaladığı İstanbul Latin Krallığı'nın yanında yer aldı. 1236 yılında Batu Han idaresindeki Moğol ordularının Deşt-i Kıpçak sahasını istilaya başlamalarının ardından kalabalık Kuman toplulukları batıya doğru göç ederek Bulgar Krallığı topraklarına girdi. II. Ivan Asen 1237 yılı yazında topraklarına giren Kumanların arazilerinden geçerek Trakya'ya gitmelerine izin verdi. Bu Kuman topluluklarından bir kısmı İstanbul Latin Kralı II. Baudoin'ın hizmetine girdiler. 1237 yılı sonbaharında II. Ivan Asen, Kuman ve Latin kuvvetlerinin de yer aldığı ordusu ile İznik İmparatorluğu'nun Trakya'daki en önemli kalelerinden birisi olan Çorlu'yu kuşatma altına aldı. Ancak tam bu esnada Bulgar başkentinden kötü bir haber geldi. Tırnova'da çıkan salgın hastalık sebebiyle Çarın eşi, küçük oğlu ve göreve yeni gelen patrik hayatını kaybetmişti. Bu felaketi, III. Ioannes Vatatzes'e ihanet etmesi sebebiyle Tanrı'nın bir uyarısı olarak gören Asen Latinlerle yaptığı ittifaka son verdi. Ayrıca İznik İmparatorluğu ile özür mahiyetinde yeniden bir dostluk

³⁶ Norwich, *a.g.e.*, s.180.

³⁷ Vasiliev, *a.g.e.*, s.525; Norwich, *a.g.e.*, s.180.

antlaşması imzalandı. Asen'in ayrılmasına rağmen kuşatmayı devam ettiren Latin ve Kumanlar kısa bir süreliğine Çorlu'ya hâkim oldular³⁸.

1241 yılında Bulgar Çarı II. Ivan Asen, Selanik Despotu Manuel Komnenos Doukas ve İstanbul Latin Krallığı'nın Batı'daki en büyük destekçisi Papa IX. Gregorius öldü. Neredeyse bütün topraklarını kaybederek İstanbul'dan ibaret hale gelen Latin Krallığı düşmanlarının birbirleri arasındaki rekabetten yararlanarak ayakta kalmayı başarmıştı. Ancak şimdi gözünü İstanbul'a diken rakiplerden yalnızca bir tanesi geride kalmıştı³⁹. 1243 yılında Selçuklu ülkesini istila eden Moğolların kendi ülkesine de saldıracağından korkan III. Ioannes Vatatzes başta Selçuklu sultanı ile ittifak kurmak gibi bir takım önlemler almıştı. Ancak beklenin aksine Moğolların İznik topraklarına saldırmaması imparatoru rahatlatmış gibi doğudaki en büyük rakibi Selçukluların gücünün kırılmasıyla avantaj elde etmiş oldu⁴⁰. Artık tüm dikkatini batıdaki gelişmelere veren III. Ioannes Vatatzes, 1246 yılından Serez'i, Karasu ile Meriç Nehri arasındaki toprakları ve Batı Makedonya'nın büyük bir kısmını ele geçirdi. Ardından halkın daveti üzerine Selanik'e giden imparator savaşmadan şehre hâkim oldu. Nihayet 1253 yılında Epir Despotluğu'nu egemenliğini tanımak zorunda bırakan III. Ioannes Vatatzes açısından İstanbul'a giden tüm yollar ardına kadar açılmıştı⁴¹.

III. Ioannes Vatatzes İstanbul'daki Latin hâkimiyetine son vermek için gereken tüm şartları hazırlamıştı. Ancak Bizans'ı eski başkentine kavuşturma şerefi ne kendine ne de kendi soyundan birisine nasip oldu. Bizanslıların hayalini gerçekleştiren kişi 1258 yılı Kasım ayında II. Theodoros Laskaris'in (1254-1258) küçük yaştaki oğlu IV. Ioannes Laskaris'in müşterek hükümdarı olarak imparatorluk tacını takan VIII. Mikhaıl Palaiologos (1259-1282) olacaktır⁴². VIII.

³⁸ Norwich, *a.g.e.*, s.182-183; István Vásáry, *Cuman and Tatars Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*, New York 2005, s.64; Türkçe çev., Ali Cevat Akkoyunlu, *Kumanlar ve Tatarlar Osmanlı Öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler (1185-1365)*, İstanbul 2008, s.75-76; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.405; Wolff, *a.g.m.*, s.219-220.

³⁹ Norwich, *a.g.e.*, s.183.

⁴⁰ Grêgoras, s.67-68; *Akropolitês*, s.123-125; Georgios Pakhymeres, *Relations Historiques*, C.I, notlar Albert Failler Fransızca çev. Vitalien Laurent, Paris 1984, s.99, 187; ayrıca bkz., E. D. Murlat, *Essai de Chronographie Byzantine 1057-1453*, C. I, Bale, Geneve 1871, s.363; Franz, Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches, (1204-1282)*, III, München 1977, s.36-37, Reg. 1776; Dionysios A. Zakythnos, *To Vyzantion apo tou 1071 mekri tou 1453*, Atina 1972, s.106; Paris Gounaridês, "Iôannes III Doukas Vatatzês", *EHeE*, C.4, Atina 1985, s.168; Savvides, "Byzantium's Oriental Front in the First Part of the Thirteenth Century: The Empires of Nicaea and Trapezous (Trebizond) in view of the Seljuk and Mongol Menace", *VyzantinoTourkika Meletêmata*, Atina 1999, s.64; Angold, *Laskarids*, s.194; Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.409; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, Ankara 2014, s.252-255.

⁴¹ Norwich, *a.g.e.*, s.184-185; Wolff, *a.g.m.*, s.225-226.

⁴² Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.413.

Mikhail Palaiologos'un ilk başarısı Sicilya Kralı Manfred'in önderliğinde Balkanlarda kurulan ittifaka karşı elde ettiği zafer oldu. Kuman ve Selçuklu kıtalarıyla desteklenen İznik ordusu müttefik kuvvetlerini 1259 yılı sonbaharında Pelagonia'da tam anlamıyla hezimeteye uğrattı⁴³. Artık İstanbul'daki Latinlerin yardımına gelebilecek hiçbir kuvvet yoktu. VIII. Mikhail Palaiologos, İstanbul'a saldırmadan önce sahip olduğu güçlü donanma ile engel oluşturacak Venedik'e karşı onların en büyük rakibi Cenevizlilerle bir ittifak kurdu. 13 Mart 1261 tarihinde taraflar arasında Kemalpaşa'da imzalan ticaret ve savunma antlaşması şartlarına göre Ceneviz, İznik İmparatorluğu'na İstanbul kuşatması sırasında vereceği elli gemiden oluşan bir filo desteğine karşılık, ticarî imtiyazlara, vergi ve gümrük muafiyetlerine sahip olacaktı. Ayrıca İstanbul geri alındıktan sonra kendilerine Pazar yerleri tahsis olunacaktı⁴⁴. VIII. Mikhail böylece gereken tüm hazırlıkları tamamlamıştı. Ancak İstanbul'un geri alınması hiç beklenmedik bir şekilde kolay ve kayıpsız oldu. Bulgar sınırını kontrol etmek için emrindeki kuvvetlerle Trakya'ya gönderilen Aleksios Strategopoulos, İstanbul önlerinden geçerken surlarda asker olmadığını fark ederek ani bir baskın düzenleyerek 25 Temmuz 1261'de şehri ele geçirdi. 15 Ağustos 1261'de VIII. Mikhail Palaiologos düzenlenen büyük bir törenle İstanbul'a girdi⁴⁵.

Sonuç olarak, 13 Nisan 1204 tarihinde Haçlı ordularının Bizans başkenti İstanbul'u ele geçirmelerinden sonra kurulan İstanbul Latin Krallığı ile bu işgalin ardından I. Theodoros Laskaris tarafından İznik merkez olmak üzere kurulan İznik İmparatorluğu arasındaki ilişkiler doğal olarak dostane olmamıştır. Elli yedi yıl boyunca taraflar diğer düşmanlarıyla ilgilenebilmek için zaman zaman birbirleri ile barış yapmak zorunda kalsalar da ilişkiler çoğunlukla mücadele şeklinde olmuştur. Bu mücadelelerde başlangıçta güçlü konumda olan Latinler, Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'daki topraklarını işgal etmek için saldırı durumunda iken henüz Batı Anadolu'da güçlü bir şekilde yerleşememiş olan İznik İmparatorluğu savunma durumunda kalmıştır. Ancak iki rakip arasındaki denge, kısa süre içerisinde İznik İmparatorluğu lehine değişince roller de değişmiştir. Özellikle 1222 yılında İznik tahtına oturan III. Ioannes Vatatzes döneminde üstünlüğü tamamen ele geçiren İznik İmparatorluğu, Trakya ve Anadolu tarafından İstanbul'daki Latinleri kısaç altına almıştır. Bununla birlikte yarım asırlık hayali

⁴³ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.413-415; Nicol, *The Despotate of Epiros*, s.174-182; Deno John Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West 1258-1282 a Study in Byzantine-Latin Relations*, Cambridge-Massachusetts 1959, s.43 vd., 65 dipnot 77; Mark C. Bartusis, *The Late Byzantine Army Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia 1997, s.27.

⁴⁴ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.415; Bartusis, s.39; Wolff, *a.g.m.*, s.230.

⁴⁵ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.415; Bartusis, *a.g.e.*, s.27.

gerçekleştiren kişi, Latinlere nihai darbeyi indirerek Bizans'ı eski başkentine kavuşturan VIII. Mikhail Palaiologos olmuştur.

Kaynaklar

- Ahrweiler, Helen Glykatzi, "L'Experience Nicéne", *DOP*, 29, (1975), s.23-40.
- Ahrweiler, Helen Glykatzi, "Hê Aftokratoria tês Trapezountos", *HHelE*, C.9, Atina 1980, s.325-331.
- Ahrweiler, Helen Glykatzi, "Hê Aftokratoria tou Mikrasiatikou Hellênismou", *HHelE*, C.9, Atina 1980, s.106-115.
- Akropolitês, Geörgios, *Khronikê Syngrafê*, yay., Antônios D. Panagiôtou, Atina 2003.
- Angold, Michael, *A Byzantine Government in Exile Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)*, Oxford 1975.
- Angold, Michael, "Theodore Komnenos Doukas", *ODB*, C.3, Oxford 1991, s.2042.
- Ayönü, Yusuf, "Batı Anadolu'da Bizanslı Yerel Hâkimlerin Bağımsızlık Hareketleri (XII. Yüzyılın Sonları ve XIII. Yüzyılın Başlarında)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 42 (2007), s.141-154.
- Ayönü, Yusuf, *Selçuklular ve Bizans*, Ankara 2014.
- Bartusis, Mark C., *The Late Byzantine Army Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia 1997.
- Brand Charles M.-Anthony Cutler, "Andronikos I Komnenos", *ODB*, C.1, Oxford 1991, s.94.
- Brand, Charles M., "Asidenos, Sabbas", *ODB*, C.1, s.207.
- Brand, Charles M., "Theodore Mankaphas", *ODB*, C.2, New York-Oxford 1991, s.1286-1287.
- Bryer, Anthony, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London 1980.
- Choniates, Nicetas, *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, Translated by Harry J. Magoulias, Detroit 1984; Türkçe çev., Işın Demirkent, *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195)*, İstanbul 2006; Türkçe çev., Işın Demirkent, *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206)*, İstanbul 2004.
- Demirkent, Işın, *Haçlı Seferleri Tarihi*, İstanbul 1997.
- Dölger, Franz, *Regesten der Kaiserkunden des Oströmischen Reiches, (1204-1282)*, III, München 1977.
- Evangeliðês, Tryfôn, *Istoria tês Trapezountos apo tôn Arkehaiotatôn Khronôn mekbrî tôn Kathêmas*, Odêssos 1898.
- Fallmerayer, Jacob Philipp, *Geschichte des Kaisertums von Trapezunt*, Münih 1827/ Hildeheim 1964.
- Foss, Clive, *Nicaea: A Byzantine Capital and its Praises*, Brookline, Massachusetts 1996.
- Gardner, Alice, *The Lascarids of Nicaea The Story of an Empire in Exile*, Amsterdam 1964.

- Geanakoplos, Deno John, *Emperor Michael Palaeologus and the West 1258-1282 a Study in Byzantine-Latin Relations*, Cambridge-Massachusetts 1959.
- Geffroy Villahadouin, *Joinville and Villehardouin Chronicles of the Crusades*, İng. çev., M.R.B. Shav, Penguin Boks 1977; Türkçe çev., Ali Berktaş, *Konstantinopolis'te Haçlılar*, İstanbul 2001.
- Gerland, Ernst, *Geschichte der Kaiser Balduin I und Heinrich 1204-1216*, Homburg 1905.
- Gibbon, Edward, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, VI, London 1913.
- Gounaridès, Paris, “Ióannes III Doukas Vatatzês”, *EHelE*, C.4, Atina 1985, s.167-168.
- Grêgoras, Nikêforos, *Rômaikê Historia*, C.I, (1204-1341), yay., Dêmêtrês Moshos, Atina 1997.
- Herrin, Judith, *Bizans Bir Ortaçağ İmparatorluğu'nun Şaşırtıcı Yaşamı*, Türkçe çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul 2010.
- İbn Bibi, *El Evamirü'l-Ala'ye Fi'l-Umuri'l-Ala'ye*, yay., A. Sadık Erzi, Ankara 1956; Türkçe çev., Mürsel Öztürk, I, Ankara 1996.
- Jacoby, David, “The Latin Empire of Constantinople and the Frankish States in Greece”, *The New Cambridge Medieval History*, C.V, 1198-1300, Ed. David Abulafia, Cambridge 2008, s.523-542.
- Kayaoğlu, Cem, *Bizans İmparatorluğu ve Batı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2013.
- Kazhdan, Alexander, “Mavrozomes”, *ODB*, C.2, s.1319-1320.
- Kordatos, I, *Historia tês Vyżatinês Aftokratorias, (1204-1453)*, C.II, Atina 1960.
- Lampsidês, O. D., “Apopseis epi tou Kratous tòn Megalòn Komnênôn”, *AP*, 24 (1961), s.14-34.
- Lampsidês, O. D., “Peri tèn İdrysın tou Kratous tòn Megalòn Komnênôn” *AP*, 31 (1971-1972), s.3-18.
- Miller, William, “The Empire of Nicaea and the Recovery of Constantinople”, *CMH*, C.IV, Cambridge 1923, s.478-516.
- Miller, William, *Trebizond, The Last Greek Empire of the Byzantine Era 1204-1461*, 1926.
- Muralt, E. D., *Essai de Chronographie Byzantine 1057-1453*, C. I, Bale, Geneve 1871.
- Nicol, Donald M., “The Fourth Crusade and the Greek and Latin Empires, 1204-1261”, *CMH*, IV, I, 1966, s.275-330.
- Nicol, Donald M., *The Despotate of Epiros (1204-1267)* Oxford 1957.
- Nicol, Donald M., “Apo tèn Alôsê ôs tèn Anaktêsê tês Kônstantinoupolleôs (1204-1261)”, *HHelE*, C.9, Atina 1980, s.76-106.
- Nicolle, David, *Dördüncü Haçlı Seferi (1202-04)*, Türkçe çev., Gürkan ergin, İstanbul 2013.
- Norwich, John Julius, *Bizans*, Türkçe çev., Selen Hırçın Riegel, C.III, İstanbul 2013.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Ankara 1991.

- Pakhymeres, Georgios, *Relations Historiques*, C.I, notlar Albert Failler Fransızca çev. Vitalien Laurent, Paris 1984.
- Papadopoulos, A. A., "Aleksios I Komnēnos", *MEE*, C.14, s.782.
- Robert de Clari, *İstanbul'un Zaptı (1204)*, Türkçe çev., B. Akyavaş, Ankara 1994.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, Türkçe çev., Fikret Işıltan, C.III, Ankara 1992.
- Samouëlidēs, Khrēstos, *Historia tou Pontiakou Hellénismou*, Atina 2002.
- Savvides, Aleksios G. C., *Byzantium in the Near East: its relations with the Seljuk sultanate of Rum in Asia Minor, the Armenians of Cilicia and the Mongols, A.D. c. 1192-1237*, Selanik 1981.
- Savvides, Aleksios G. C., *Vyzantina Stasiastika kai Aftonomistika Kinēmata sta Dōdekanēsa kai stē Mikra Asia 1189-1240*, Atina 1987.
- Savvides, Aleksios G. C., "Trapezounta Aftokratoria (1204-1461)", *MGE*, C.51, Atina 1988, s.175-177.
- Savvides, Aleksios G. C., "Byzantium's Oriental Front in the First Part of the Thirteenth Century: The Empires of Nicaea and Trapezous (Trebizond) in view of the Seljuk and Mongol Menace", *VyzantinoTourkika Meletēmata*, Atina 1999, s.49-69.
- Savvides, Aleksios G. C., *Historia tou Vyzantio 1025-1461*, III, Atina 2004.
- Talbot Alice-Mary-Alexander Kazhdan "Epirus, Despotate of," *ODB*, C.1, s.716-717.
- Tricht, Filip Van, *The Latin Renovatio of Byzantium, The Empire of Constantinople (1204-1228)*, İng çev., Peter Longbottom, Leiden-Boston 2011.
- Umar, Bilge, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993.
- Vásáry, István, *Cuman and Tatars Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365*, New York 2005; Türkçe çev., Ali Cevat Akkoyunlu, *Kumanlar ve Tatarlar Osmanlı Öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler (1185-1365)*, İstanbul 2008.
- Vasiliev, Alexander Alexandrovich, "The Foundation of the Empire of Trebizond (1204-1222)", *Speculum*, XI (1936), s.3-57.
- Vasiliev, Alexander Alexandrovich, *History of the Byzantine Empire*, C.II, Wisconsin 1972.
- William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, II, Translated and Annotated by Emily Atwater Babcock and A. C. Krey, Columbia University press, New York 1943.
- Wolff, Robert Lee, "The Latin Empire of Constantinople, 1204-1261", *Studies in the Latin Empire of Constantinople*, London 1976, s.187-233.
- Zakythynos, Dionysios A., *To Vyzantion apo tou 1071 mekbri tou 1453*, Atina 1972.

GÖK TÜRK TARİHİ COĞRAFYASI

HISTORICAL GEOGRAPHY OF GOK TURKS

Anıl YILMAZ*

Özet

Gök Türk çalışmalarında az değinilen konulardan biri, Türk kültürünü besleyen kaynakların alt yapısıdır. Bozkır sınırlarının tarım uygarlıkları ile kesiştiği yerler, iki tarafın da kültüründe bazı sentezlenmelere yol açmaktadır ki, bu konu sadece arkeolojik verilerden değil, savaş malzemeleri ve taktikleri, bürokrasi dili, kılık-kıyafet vs. konulardan da takip edilebilir.

Makale iki ana coğrafya üzerine yoğunlaşmıştır: İlki, Türklerin orijinal malzemelerini meydana getirdiği güney Sibirya ve Moğolistan bölgesi. Bu coğrafyanın yaşam şekli ve inançları, göçerlerin üretmiş oldukları sanat eserlerini doğrudan etkilemiştir. Burada tarım topluluklarının etkisi minimum seviyededir. İkinci coğrafya ise, Gök Türklerin yerleşik (tarım) kültürlerle gerek siyasi gerek kültürel ilişkiler kurduğu sınır boyları. Burada iki büyük kültür bulunur ki ilki Ordos üzerinden Çin, diğeri Tengri dağları üzerinden İran.

Bölgelerarası ilişkiler detaylandırıldığında, göçerlerle yerleşiklerin birlikteliği, hayallerimizde canlanan barbar – medeni ikileminin çok çok ötesinde olduğu anlaşılır. Soğdlar Gök Türklerin hamiliğini daima Sasanilere tercih etmişlerdir. Tang ve Gök Türk idarecilerinin akıllı olanları da (Tai Tsung ve Bilge Kağan gibi), savaş ve yağma politikalarından ziyade, sürdürülebilir ticari ve kültürel ilişkileri temellendirmeye çalışmışlardır.

Tespit edilen bölgelerin iyi analiz edilmesi gerekiyor ancak üçünün birden (izole olarak adlandırdığımız Altay dağları çevresi; geçiş bölgeleri olarak ifade ettiğimiz Tengri dağları ile Ordos) aynı makale de incelenmesinin, çalışmanın boyutlarını ve anlaşılabilirliğini aşacağını düşündük. Bu yüzden makalemizi ikiye ayırdık: Elinizdeki çalışma, Moğolistan ve Tengri dağlarının, bir sonraki çalışmamız ise Ordos bölgesinin tarihi-coğrafyası üzerine olacaktır.

Anahtar kelimeler: Tarihi coğrafya, Sogdiana, Ordos, Gök Türk, Orta Asya, Türkistan.

* Doç. Dr., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Türk İslam Arkeolojisi Bölümü

Abstract

One of the subjects mentioned seldom on Gok-Turk studies is the infrastructure of the resources which has fed the pre-Islamic Turkic Culture. Places where the step borders and the agricultural civilizations intersect cause some synthesis which could be traced not only from the archeological data but also cultures, such as war materials and tactics, bureaucratic language and the dresses.

Article is majored on two main geographies: First, south Siberia and Mongolia region where the Turks created their original materials. This geography's life style and beliefs had a direct effect on the art objects created by the nomads. The influence of agrarian societies here is on minimum levels. Second geography is where Gok-Turks have had interactions with settled (agrarian) societies on political and cultural levels. There are two major cultures here; first China over Ordos and second Iran over Tengri Mountains.

Once the interregional relations detailed, association of urbans with nomads; is more than barbarian – civilized dilemma which was created in our imagination. Sogdians have always preferred the Gök Turks patronage to Sassanid's. And wise leaders of Tangs and Turks such as Tai Tsung and Bilge, have prefer sustainable commercial and cultural relations rather than war or looting policy.

Examining all three regions in the same article would increase the size of the research so we decided to divide into two parts: the article reading, consists isolated areas (such as western Mongolia and southern Siberia) and one of the transition area: Tengri mountains and its hinterland. Our next study will be about Ordos where Turks and Chinese culture were mixed.

Key words: Historical geography, Sogdiana, Ordos, Gok Turk, Central Asia, Turkestan.

Giriş: Kültürel Farklılaşmalar

Güney Sibiryaya ve Moğolistan'dan başlayarak, bir kuşak halinde batıya, Karadeniz'in kuzey steplerine kadar uzanan ve bugün Avrasya olarak adlandırılan bozkır kuşağı, Bronz çağından itibaren MS 13.yy.a kadar benzer yaşam şeklini benimsemiş göçer halklara ev sahipliği yapmıştır.¹ Bu bütünlük öyle görülmektedir ki, sadece benzer bir yaşam şeklinin ötesinde, sanatsal ve aynı zamanda etnik bir birlikteliğe de işaret etmektedir. Bu durum arkeolojik veriler ile sınırlı olsaydı, belki

¹ Detay vermek gerekirse; batı Moğolistan ve güney Sibiryaya'dan başlayarak batıya doğru, Altay – Tengri dağları (dolayısıyla Kırgızistan), Kazakistan (Aral gölü ve iki nehir arası hariç), Hazar denizinin kuzeyi (Urallar ve Volga nehri dâhil), Kırım bölgesi ile birlikte Tuna nehrinin kuzey kıyıları 'Avrasya bozkır kuşağı' olarak adlandırılmaktadır. Bazı akademisyenler bu kuşağı Avrupa Hunlarından dolayı Macaristan'a kadar da uzatır. Bu kuşak Bronz çağdan Ortaçağın sonuna kadar, göçer halkların kontrolünde kalmıştır.

sadece sanatsal bir yaklaşım olarak düşünülebilirdi ancak kazılarda ortaya çıkan insan iskeletleri üzerinde yapılan DNA analizleri de Kırım'ın kuzey steplerindeki halklarla, Moğolistan'daki halklar arasında genetik bağlar olduğunu göstermektedir (Yablonsky 1995:241; Li 2010).²

Genetik ya da kültürel benzerlik önemli değil, asıl belirleyici olan; “göçerliği” benimsemiş bu halklarla, güneyde “yerleşik” yaşam şeklini benimsemiş imparatorluklar arasındaki ilişkilerdir: Üretim tarzlarına bağlı olarak ekonomileri, inanç şekilleri ve ritüelleri, bu süreçte geliştirdikleri maddi kültür verileri, ikili ilişkileri gibi hayatlarını kuşatan her alanda, göçerler ve yerleşikler arasında bir takım farklılıklar bulunur. Ancak nihayetinde iki toplum arasında, her hangi bir sebepten ötürü diyalog kurulabilirdi eğer, bir süre sonra hem ticari hem de kültürel bir takım alış-verişlerin başladığı da ön görülebilir.

Böylesine geniş coğrafya içinde kalan Avrasya göçerlerinin sanatlarının şekillenmesinde iki önemli bölgenin ortaya çıktığını iddia edebiliriz: İlki, sonraki ilişkiler için de bir öz oluşturacak, tamamen “göçerlik mantığını” şekillendiren alan. Burası tarım toplumları ile neredeyse ilişkisi olmayan, *izole kalmış* Yenisey, Altay – Sayan dağlarının yamaçları, kuzey – kuzeydoğu Kazakistan stepleri ile batı Moğolistan'dır. Coğrafi olarak bu bölgenin ismi İç Asya'dır ki, sıklıkla ama yanlışlıkla Orta Asya olarak da adlandırılır (harita).

İkincisi ise, güneydeki tarım toplumları ile ilişki içinde bulunan *geçiş bölgeleridir*. Avrasya boyunca yerleşik kültürlerle sentez oluşumlara sahne olan üç ana bölge bulunmaktadır. Batıdan doğuya gidersek, bunlardan *ilki* Kırım bölgesidir. Kimmer, İskit, Hun, Avar, Peçenek ve Kıpçak gibi bozkır halklarının İç Asya'dan

² Kuşak üzerindeki bu bağ, bazı araştırmacılarca “Aryan göçü” teorisi ile çözülmeye çalışılır ve izleri Tarım havzasına kadar takip edilebilir. Nasıl isimlendirilirse isimlendirilsin, Bronz ve Demir çağı boyunca oluşan güçlü kültürlerin neredeyse tamamının bu göçe bağlanması ne kadar akademiktir tartışılır. Çünkü ileride de değineceğimiz üzere bu göçün arkasından önemli bir sentezlenme yaşandığını sadece arkeolojik veriler değil, genetik araştırmalar da teyit eder (Li 2010; Gonzalez-Ruiz 2012). Kuşak içinde ‘göçer kültürü’ yaşayan ancak farklı genetik özellikler taşıyan halklar da vardır (Chikisheva 2008:137). Ancak tezimiz bu farklı halkların sentez bir kültür yarattıkları yönündedir. Sayısı 245i bulan iskelet üzerinde yapılan analiz verilerinden yola çıkarak, Hint-Avrupalıların güney Sibirya ve Kazakistan'ın nüfusunu oluşturduğu (Kozintsev 2008) tezine ise asla katılmadığımızı ifade etmek isterim. Ancak aynı yazarın Okunev kültürünü oluşturan halklar için vardığı sonucun (Kozintsev 2008:141) tarafımızdan makul olduğunu da belirtmek isterim. Yine aynı yazarın bir başka makalesinde vardığı sonuç da, bizde tek taraflı bir bakış açısı ile değerlendirme yapıldığını düşündürmüştür (Kozintsev 2009:133-134).

Bu sebepten ötürü sadece genetik ya da arkeolojik veriler ya da lingüistik çıkarımlar, araştırılan kültürü anlamak için kesinlikle yeterli olmamaktadır. Son zamanlarda hızla gelişen disiplinler arası ilişkilerin derinleşmesi gerekmektedir.

batıya doğru yaptıkları göç burada nihayetlenir (bazıları daha sonra biraz daha batıya, Macaristan'a kadar ilerler). *İkinci* olarak bugünkü Kırgızistan ve Tacikistan'ı (Tengri dağlarının batısı ile birlikte) içine alan Fergana ve civarı ya da daha geniş anlamıyla Türkistan (Orta Asya ifadesi ancak burası için kullanılabilir), *üçüncü* ve son olarak da Sarı nehrin (Huang ho) kuzeye kıvrım yapan kavisin iç kısmı, yani Ordos.³ Çalışmamız Gök Türk tarihi-coğrafyasını incelemek üzere kurgulandığı için biz Avrasya'nın Asya tarafında kalan bölgeler üzerine yoğunlaşmayı tercih ettik.

Aslında Gök Türkler kendi sınırlarını çizerek, çalışmamızı kolaylaştırmış gibi görülmektedirler: Kül Tigin yazıtının⁴ Güney yüzü 2. satırında;

“İleri(de) gün doğusuna, güneyde gün ortasına kadar, geride gün batısına (ve) kuzeyde gece ortasına kadar, bu (sınırlar) içindeki (bütün) halklar hep bana tabidir.”

Görüldüğü üzere bu ifade günümüz bakış açısı ile incelendiğinde çok da anlamlı gelmiyor. Ancak o gün için değerlendirmek istersek; iki müstesna kardeşten küçüğü, halkına ya insanoğlunun gidebileceği her yer bizim topraklarımızdır demek istemiştir ya da gerçek anlamda Kağanlığın sınırlarını çizmek istemiş olmalıdır.⁵ Şimdi bu bölgelerin coğrafi, tarihi ve kültürel alt yapılarını inceleyerek, “gün doğusu”, “gece ortası” gibi ifadelerin nereleri olabileceğini; bu bölgelerin kültürel olarak eski Türklere neler katmış olabilecekleri ile ilgili önermelerde bulunalım:

³ Çalışma her ne kadar Gök Türkler üzerine yoğunlaştıysa da bir şekilde benzer göç yollarını takip eden ve aynı coğrafyalarda hâkimiyet kuran İskit ve Hun gibi Kağanlıkları da ilgilendirmektedir. Çünkü biraz ileride detaylandıracağımız Ordos, Gök Türklerden önce Hun kültürünün ve sanatının da şekillenmesine yol açmıştır ki, ilk defa “Ordos buluntuları” adıyla British Museum’da sergilenen arkeolojik materyal, İskit döneminin sonlarına doğru ancak İskitlerden farklı bir kültürün üretimi olarak dikkat çekerler. Aynı şekilde bugünkü Afganistan’a kadar ilerleyen ve Kushan imparatorluğunun içindeki etkilerinin ne olduğu tam kurgulanamamış İskitler; daha sonra Afganistan ve batı Tengri dağları boyunca hâkim unsur olan Eftalit adıyla da anılan Ak Hunlar ve yine aynı coğrafyaya gelen Gök Türkler de benzer kültürel, siyasi ve ekonomik durumlarla karşı karşıya kalmışlardır. Bununla birlikte çalışmanın detayında Gök Türk dönemi arkeolojik buluntularına ağırlık verilmiştir.

⁴ Aksi belirtilmedikçe Gök Türk yazıtlarında kaynak olarak Tekin’in (Tekin 1988) tercümesi kullanılmıştır.

⁵ Kül Tigin anıtından biraz daha önceye tarihlendirilen (718 ?) Ongin anıtının ikinci satırında daha gerçekçi bir sınır çizilir: “Türk halkı, doğuda güneşin doğduğu, batıda güneşin battığı yere kadar; güneyde Çin, kuzeyde ormanlı dağlara kadar ... [10-14. kelimeler eksik]” (Ongin:2).

Gelişme: Coğrafyanın Belirleyiciliği

1. İzole bölgeler

Yukarıda da bahsedildiği üzere bu coğrafya Yenisey, Baykal, Altay – Sayan dağlarının yamaçları ile kuzey – kuzeydoğu Kazakistan stepleri ve batı Moğolistan'ı kapsar. Gök Türklerin arkeolojik verileri buralarda daha saf özellikler gösterir ve kendilerinden önce aynı bölgede var olmuş (Andronovo, Karasuk, Tagar vb.) kültürlerle sıkı bir devamlılık içinde olduğu açıktır. Anlaşılan o ki, Türklerin kültürleri burada evrilmiştir. Çünkü ilk özgün keramik örnekleri, ölü kültüründeki orijinal ilk uygulamalar, süslemeler yani “kendine özgülük” bu coğrafyada gerçekleşmiştir. Ve bu farklılığın olgunlaşmanın başladığı dönem MÖ.II.binyılın başlarında ortaya çıkan Andronovo kültürü olmuştur (Ögel 1991:7).

Bir konuyu belirtmek öncelikli hale geldi: Öyle görülmekte ki, Dünya üzerindeki bir kültürün gerçek anlamda saflığından bahsetmek mümkün değildir. Bununla birlikte iki kültür asimile olmadan bir kaynaşma yaratabiliyorlarsa o zaman bir uygarlıktan bahsetmek mümkün olabiliyor ki, Ögel'in vurgulamak istediği bu konu olsa gerek. Çünkü Andronovo ile birlikte İç Asya ilk defa lokal uygulamalardan ziyade bir kültür bütünlüğüne ulaşmış bulunuyor.

Çalışmamız genel olarak kültürler arası etkileşimin kuzey (göçer) – güney (tarım) yönlü olduğu üzerine kurgulanmış gibi gözükmese de, arkeolojik veriler göstermektedir ki en eski ilişkiler Avrasya'nın batısı ile doğusu arasında gerçekleşmiştir. Batı literatüründe bu göç hareketi, *Aryan göçü* kavramı ile açıklanır. Doğu Türkistan'daki bazı arkeolojik veriler de bu teze uygun gibi gözükmektedir (Heine-Geldern 1964:889-890).⁶ Adı ne olursa olsun bu göçün batılı yaratıcılarından bir kısmı Minusinsk bölgesine kadar ulaşarak *monolit kültürünü* buralara taşımış olmalıdır.⁷ Eğer steller, batı Avrasya'daki gibi hiç değişmeden güney Sibirya'da da dikilmeye devam etseydi o zaman bu yeni gelenlerin buralarda farklı bir etnik yapılanma gerçekleştirdikleri düşünülebilirdi. Ancak arkeolojik veriler bu göçün bir hâkimiyet ile değil, sentezlenme ile sonuçlandığını gösterir.

⁶ Bu göç araştırmacılarca hem arkeolojik hem de linguistik veriler dikkate alınarak yorumlanmaktadır (Gimbutas 1963:817) buna son zamanlarda DNA araştırmaları da eklenmiştir. Doğu Türkistan'a yaşanan bu göçün linguistik yansıması Toharca ile açıklanır ki (Mallory 2010:50), güney Sibirya'da böyle bir veri yoktur. Belli ki Sibirya'da dil ile ilgili bir kaynaşma olmamış, Ural-Altay ailesi ağır basmış.

⁷ Gimbutas bu göçü kurgan kültürünün yayılması olarak değerlendirir (Gimbutas 1963:821). Bu dönemde yapılan pek çok yorum Andronovo kültür yaratıcılarının İran coğrafyasından bozkıra çıktığı yönündedir (Jettmar 1956:335). Bugün göçün yaşanıp yaşanmadığı ile ilgili bir problem kalmamıştır, ancak başlangıç yeri ile ilgili bazı farklı öneriler bulunmaktadır. Biz steller üzerinden gitmeyi tercih ettik.

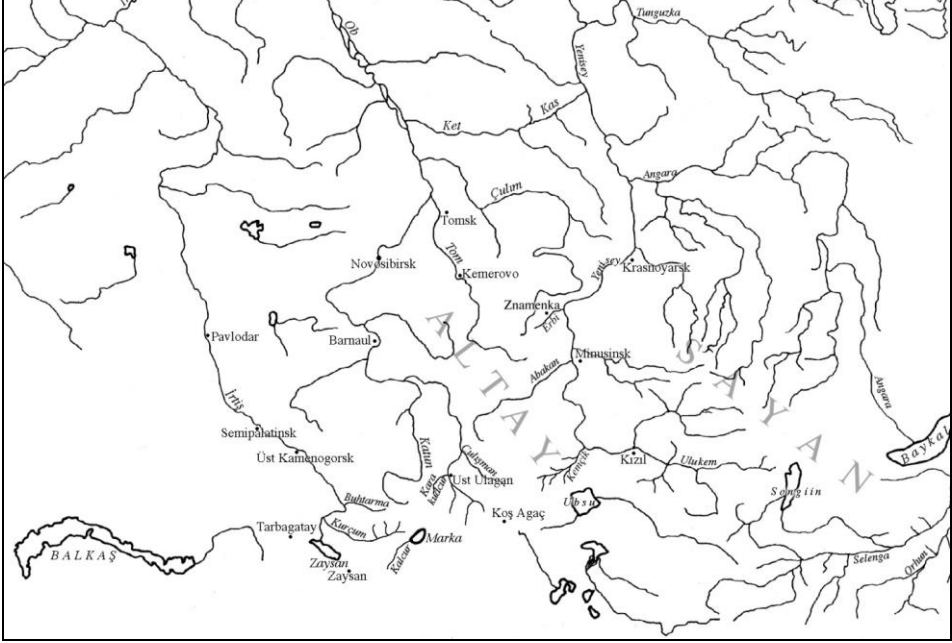
Çünkü steller, bu göçü yaratanların daha önce yaptığı (Avrupa'daki örnekler) gibi sağır bırakılmamış, üzerlerinde şaman maskları, yıldızlar arası seyahati gösteren haritaları gibi ünik ifadeler işlenmiştir. Dünyanın başka hiçbir yerinde bu şekilde bezenmiş dikilitaş yoktur. Anlaşılan Avrasya'nın batısından gelen halklar ile yerleşik unsurlar kaynaşmış, iki kültür sentezlenerek sadece güney Sibiry'a özgü, göçer bir uygarlık ortaya çıkmıştır.⁸

⁸ Arkeolojik olarak veriler böyle değerlendirilebilirken, genetik olarak da aynı sonuç çıkarılabilir. Ancak bölgede DNAsı çalışılmış iskeletler MÖ.5-3.yy.a tarihlendirilen Pazırık kurganlarına aittir. Nihayetinde Pazırık kurganlarını yaratan topluluk; Andronovo kültürünün uzantısı olduğu için böyle bir sentezlenmenin varlığı, Avrasya'nın batısındakilerle doğusundakilerin gerçek anlamda bir kaynaşma yaşadığını gösterir (Gonzalez-Ruiz 2012:2,10).

Son zamanlarda kafatası ölçümleri yeniden popüler hale geldi. Güney-batı Sibiry'a'da, Andronovo kültürünün yoğun malzemelerinin bulunduğu Federovka'da yapılan kraniometrik ölçümler, burada aynı gömü alanlarını kullanan nüfusun heterojen özellikler taşıdığını göstermiştir (Kiryushin – Solodovnikov 2011:122). Yazarlar mezarlardaki bu farklı yapıyı göç kavramı ile açıklamaktadırlar ve yine sonuçlar, değişkenliğin kadın kafatasları üzerinden olduğunu göstermiştir (Kiryushin – Solodovnikov 2011:139-140). O halde batıdan bu bölgelere gelen topluluklar, yerel kadınlarla evlilik yapmışlardır diye yorumda bulunabiliriz. İhtimale ileride yapılacak benzer çalışmalar, yerli erkeklerin de bölgeye dışarıdan gelenlerin kadınlarıyla evlilik ilişkisi yaşadıklarını gösterecektir. Mitokondrial DNA analizleri de benzer sonuçlar sunar (Molodin 2012:67).

Minusinsk bölgesindeki Andronovo heykelleri üzerinden hareket eden Griyaznov mezarlardaki bu farklılığa başka bir bakış açısı getirir: O'na göre bu farklılık, sosyal hayatta yaşanan değişiklik sonucu olmuştur. Afanasievo ve öncesinde yaşanan “anaerkil” dönemde erkekler evlenecekleri kadınların bağlı bulunduğu Boy'a giderlerken, Andronovo ile başlayan “ataerkil” yaşam tarzında kadınlar erkeklerin Boy'larına gelin gelmeye başlamışlardı (Griyaznov 1950:152). Nihayetinde bizi ilgilendiren mezarlardaki heterojen yapıdır.

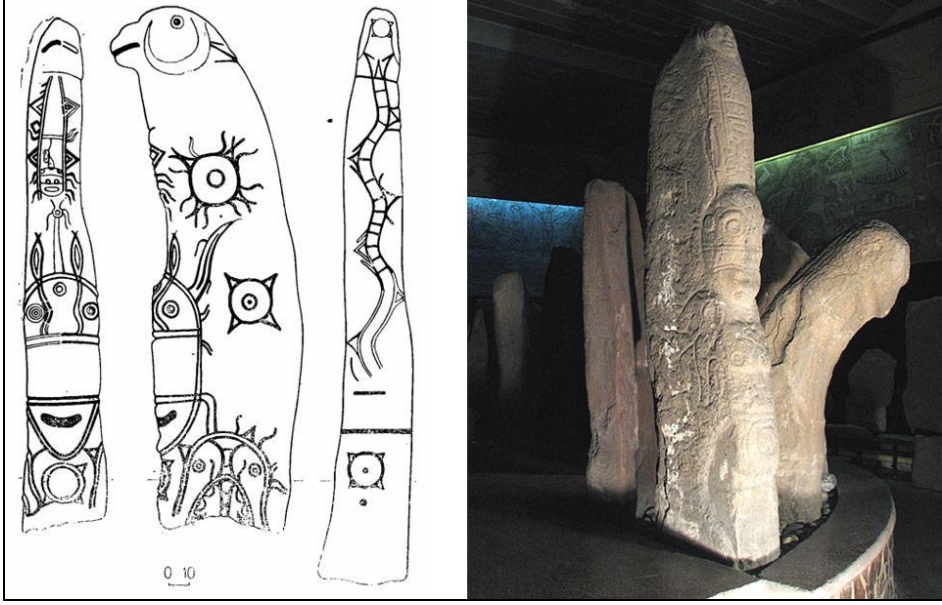
Zamanını aşan bir makaleden mezarlardaki heterojen yapılarla ilgili farklı bir yorum gelir: Andronovo dönemi matriarkal bir sürecin sona erdiği ve patriarkal bir evrenin başlangıcını göstermektedir. Afanasievo'da (ve öncesinde) olduğu gibi erkekler evlenecekleri kadının ailesine katılmıyorlar, kadınları kendi aileleri (geniş anlamda Boyları) içine alıyorlardı. Dolayısıyla farklı gen ihtiyacı Andronovo topluluklarını dışardan evliliğe itmiş, İç Asya'da kadınların kaçırılma geleneğini başlatmıştır (Griyaznov 1950:152). Dolayısıyla “atalar kültü” toplum içinde günümüze kadar sarkacak bir yer bulmuştur. Kadınlar, Gök Türk ve çağdaşı kağanlık yapılarına baktığımızda; toplum dışına tamamen itilmiş olmuyorlardı ancak bir daha asla Afanasievo ve öncesindeki konumlarına ulaşamadılar (maalesef).

Harita 1. Güney Sibirya bölgesi, Türk kültürünün en saf örneklerinin verildiği yer olarak kabul edilebilir. Hun ve Avarları bir kenara koyarsak, Moğolistan'da görülen arkeolojik verilerin ilk örneklerini Yenisey boylarında görürüz. Dolayısıyla kültür Baykal'ın kuzeyinde şekillenmiş, önce Altay dağları (batı Moğolistan) ve neredeyse eş zamanlı olarak Tengri dağlarına yayılmıştır. Dolayısıyla izole bir bölge arayacak bakmamız gereken yer; nehir ağlarıyla bir dantel gibi işlenmiş güney Sibirya düzlükleri olmalıdır.

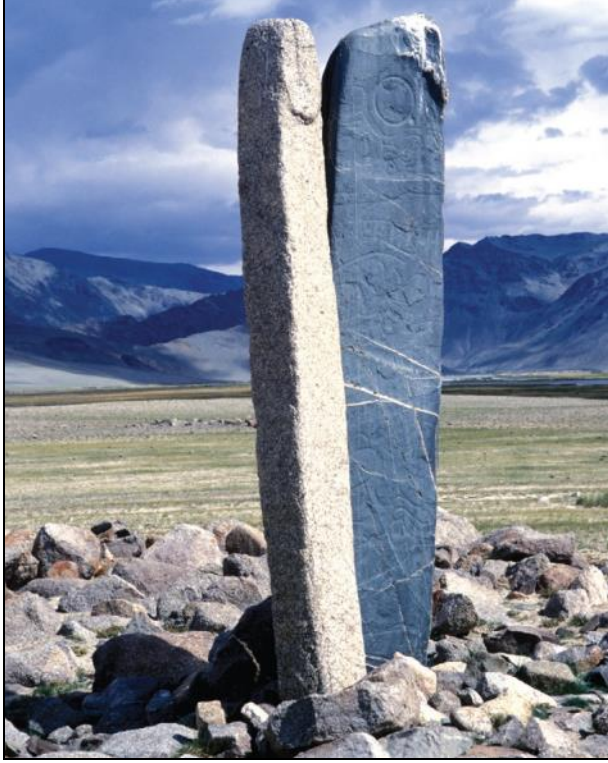
Bu bölgenin inanç şekli de, kendine özgüdür. Ne güneyde olduğu gibi tanrıların insan üzerinde mutlak hâkimiyeti vardır, ne de ilkel toplumlarda olduğu gibi totemcilik. Andronovo kültüründen başlayarak Gök Türklerle kadar törenler, açık hava tapınağı olarak isimlendirilebilecek kült alanlarında yapılmıştır. Ve bu kült alanlarında her zaman heykeller bulunur. Heykellerin zaman içinde artistik ve kavramsal bazı değişiklikler geçirdiklerini söyleyebiliriz, ancak özünde törene merkezlik ettikleri bellidir.

Andronovo kültürüne ait bu heykeller (literatürde Okunev / Minusinsk heykelleri olarak da geçer, MÖ. 1200lü yıllara aittirler), daha çok Şaman ve yapılan ayini anlatmaktayken (Griyaznov 1950) (Resim 1), daha sonra yapılan Karasuk kültürü heykellerinin (MÖ. 9-5.yy.) ba-rölyef ya da kontra-rölyef şeklinde yapılmış geyik figürleri ile bezendiğini görürüz (Resim 2). Gök Türklerin (MS. 6-8.yy.) heykelleri ise tamamen ölüyü hatırlatan insan portreleriydi.

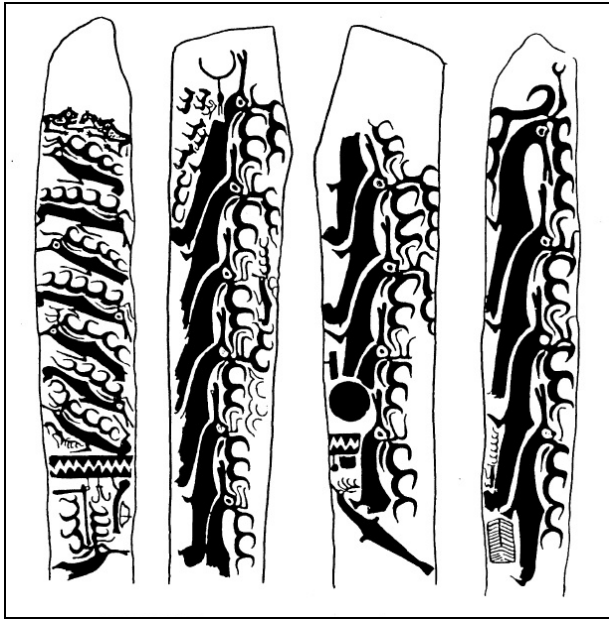
Resim 1. Güney Sibiry'a'da Okunev kültürüne (Bronz çağ) ait heykeller. Stelin ince kenarında üç göz ile ifade edilmiş bir mask bulunmuştur. Her iki geniş yüzeyde ise yıldız motifleri, taşın arkasında ise zikzak çizen bir yol vardır. Stel en tepede ise bir köçbaşı ile sonlanır. Bu kompozisyon bize gökyüzüne yolculuk yapan ve yıldızlar arasından geçerek Ülgen'in yanına seyahat eden bir şamanı düşündürür. (Çizim Kızlasov 1991: res.5; Resim: Hakasya Ulusal Yerel Tarih Müzesi [Hakasskiy Natsionalny Kraevedçeskiy Muzej])

Öyle anlaşılıyor ki Okunev heykelleri, sentezlenerek Türk kültürünü başlatan bir süreçte ortaya çıkmıştı. Karasuk ve Tagar ise Andronovo'nun bir dönüşümü olduğu için ünik sayabileceğimiz zoomorfik özellikler taşıyan “geyikli taşlar” MÖ. 9.yy.dan itibaren görülmeye başlar (Akarov 1996:460) (Resim 3). Aynı coğrafyada MS.6.yy.da ortaya çıkan Gök Türklerin stelleri ise tamamen antropomorfik özellikler gösterir. Ancak Karasuk ile Gök Türklerin ortaya çıktıkları dönem arasında 1000 yılda fazla bir süre vardır. Dolayısıyla kültür aynı olsa da, geyikli taşların Gök Türk heykellerini artistik açıdan etkilediğini ileri sürmek çok doğru değil gibi gözükmemektedir. Bu soruna bir çözüm getirmek için, Moğolistan'dan Kırım'a göç eden bir başka halka, İskitlere bakmak gerekiyor. Avrasya bozkırlarında tamamen insanı anlatan ve portre özelliği taşıyan heykeller batıda, Kırım bölgesinde ortaya çıkmıştır ki, İskitlere atfedilirler (Resim 4).

Resim 2. Geç Bronz - Erken Demir çağına (Karasuk) tarihlenen bir stel (Tsagaan Göl nehir ağzı, Tsengel Somon, Moğolistan). Yayılan Okunev kültüründe MÖ.1200lere doğru bazı değişiklikler gözlemlenir. Stellerin üzerindeki Şaman maskalarının yerini insan portreleri alır. Ve taşların üzeri farklı hayvanların figürleri ile süslenmeye devam eder. Portrenin kulak hizasına gelen taşın geniş yüzeylerindeki yuvarlaklar bazı araştırmacılarca küpe, bazılarında yıldız olarak yorumlanmaktadır. Heykellerin çoğunda kemer bulunması (ve kemere, kılıç, sadak, vs. asılması) bu halkanın küpe olduğu izlenimini uyandırmaktadır. (resim Kubarev 2009: fig. 8)

İkonografik olarak MÖ.5-3.yy. İskit heykelleri ile MS.6-8.yy. Gök Türk heykelleri arasında ikonografik açıdan hiç bir fark yoktur. Her iki heykel grubunda da Beyler, sağ elleri ile kap tutarlar. Mağrur bir şekilde sol elleri ile kılıçlarını kabzalarından (ya da kemerlerini) kavramışlardır. İskit heykellerinde betimlenen Beyler, tam takım silahları ile bir savaşçı gibi gösterilmişlerken (kılıç, ok-yay, balta vs.) Gök Türk Beyleri sadece kılıçları ile fakat daha aristokrat bir hava içindedirler.

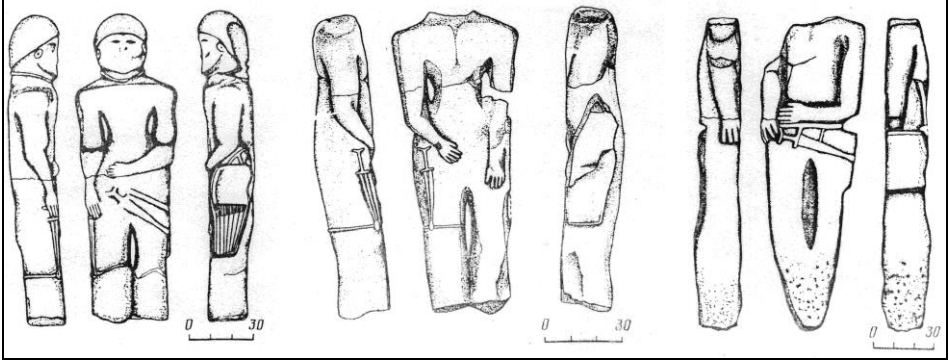

Resim 3. İskit dönemi stelleri (Geyikli Taş). Steller tamamen geyik figürleri ile çoğunlukla kontrarölyef olarak işlenmişlerdir. Zaman zaman taşların en üstünde insan portreleri olsa da çoğunlukla zoomorfik figürler yer alır. Ancak Karasuk ile başlayan kemer ve üzerine yapılan bazı aplikler de bu taşlarda görülmeye devam edeceklerdir. (resim Çaatar Çuluun, Moğolistan. Stöllner 2013:500 [foto Samaşev]; çizim, Volkov 1995:328, fig.4)

Resim 4 (a-b-c). İskitlerin MÖ.8.yy.ın son çeyreğinde Kırım bölgesine gelmesi burada farklı bir heykel tipolojisi yaratmalarına neden oldu. Bu heykellerde zoomorfik figürler görülmez. Anadolu ve Mezopotamya etkisi nedeniyle tamamen antropomorfik steller ön plana çıkmaya başlar. Resimdeki heykeller MÖ.5.yy.a tarihlendirilebilir. 4 a-b, Kiev Tarih Müzesi, 4c, Kirovograd Müzesi.

Kırım'ın kuzeyi ile Moğolistan toprakları arasında kronolojik olarak kabul edebileceğimiz kayıp halkayı ise Miladi dönemin hemen öncesindeki Sarmat heykelleri tamamlar ki, bugün Mangışlak (Bin kışlak) ovasındaki heykeller, İskit ve Gök Türk arasındaki geçiş formlarını barındırır (Resim 5). Her üç topluluğun da heykelleri ikonografik açıdan aynı ve yerleşik kültürlerle karşılaştırıldığında da ünik; sadece estetik açıdan farklıdır. İskit heykellerinin tamamen antropomorfik özellikler taşıması, güneyden gelen etkilere bağlanabilir. Nihayetinde gerek Mezopotamya'da gerekse Anadolu'da Kalkolitik dönemden beri insan biçimli tanrı ya da doğrudan insan heykeli yapma geleneği bulunmaktadır. Bu durum İskitlerin neden "geyikli taş" (Resim 3) denen stelleri yapmayı bıraktıklarını açıklar. Moğolistan'daki heykellerle Kırım'da heykeller arasında iki yüzyıllık bir süreç vardır. Ritüeli devam ettirmek isteyen İskit şamanlarının imdadına bahsettiğimiz gibi güneydeki sanatçılar (heykeltıraşlar) yetişmiş olmalı.

Resim 5. Sarmat heykelleri, Avrasya bozkırının iki yakasındaki (Kırım – Moğolistan) heykel gurubu arasında hem coğrafi hem de kronolojik olarak arada kalmışlardır. Batıdaki İskit heykellerinin tipolojik etkileri doğuda MS.6.yy.da şekillenecek Gök Türk heykellerinin prototipi sayılırsa, Sarmat heykelleri geçiş döneminin kurgusudur. Bölgedeki heykeller üzerinde fazla çalışılmamıştır ancak genel olarak MÖ.3-1.yy.a tarihlendirilirler. Her üç heykel de Bayte III kült alanından, (Ust Yurt yaylası – Mangışlak; Olhovskiy 1990:res.7, 8).

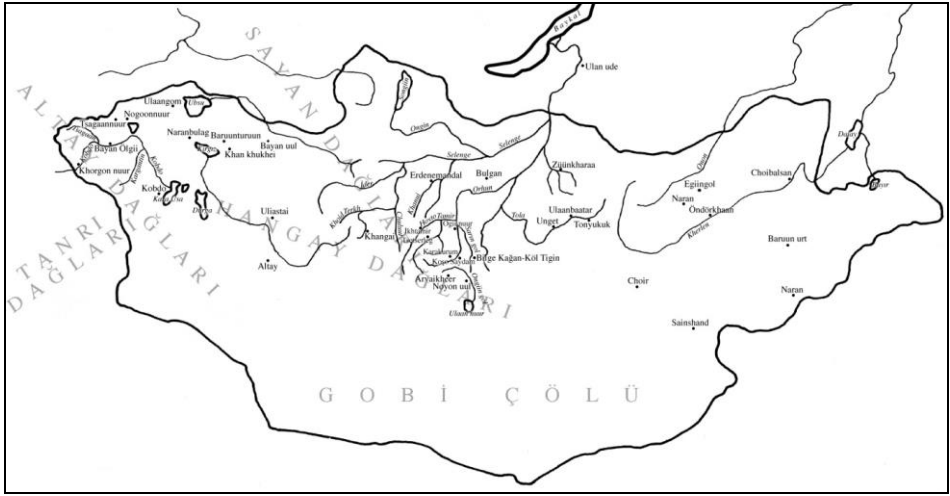
Gök Türklerden hemen önce Moğolistan topraklarını kontrol altında tutan Juan-Juanların böylesi kültür verileri yoktur ki, Türklerle aynı etkin guruba dahil olmamaları bu konuyu açıklar. Türkler’in 552 yılı ile birlikte bağımsız hareket etmeye başlamaları eski adetlerin, yani kült alanlarının yeniden ön plana çıkmasına neden oldu. İskitlerin Avrasya’nın doğusunda bıraktıkları “Geyikli taşlar” estetik ve kronolojik olarak çok gerilerde kaldığı için, batı Avrasya’da başka bir formda yeniden canlanan “antropomorfik heykeller” Sarmatlar kanalı ile doğudaki Türklere taşındı. Ancak bir Kağanlığı idare etmenin verdiği özgüven ile Türkler, soydaşlarından farklı bir plastik uygulama ile bu heykelleri şekillendirmişlerdir. Bu sayede siyasi olarak tarihe karışan Juan-Juanlar, kültürel ve estetik olarak da bozkırdan tasfiye edilmiş oluyorlardı. Gök Türk heykelciliğini tarihlendirirken kabaca 6-8.yy.lar dile getirilir. Ancak 552den önce de Gök Türklerin heykel yaptıklarını düşünmemiz yanlış olmaz (Resim 6).

Resim 6 (a-b-c). Gök Türk heykelleri, hem Doğu Gök Türklerinde hem de Batı Gök Türklerinde benzer ikonografik ve artistik öğeleri tekrarlar: Heykellerde tasvir edilen Beyler; sağ elleri ile kap (nadir olarak kuş, müzik aleti, kamçı, ...), diğer eli ile de kılıçlarını kabzalarından (ya da kemer) kavramışlardır. Batı ile Doğu Türk heykellerini birbirinden ayıran en önemli farklılık mimariden kaynaklar. Batı Gök Türk sahasında kült alanlarının önündeki heykeller batıya, doğudaki Türklerin kült alanlarındaki heykeller ise doğuya bakmaktadır. Ayrıca Doğudaki Türk heykellerinin önünde farklı sayılarda, balbal denen taşlardan oluşan bir sıra yine doğuya doğru uzanır, batıda böylesi taşlar yoktur. 6 a, Kırız Tarih Müzesi (foto: Kubat Tabaldiev – Anıl Yılmaz; 6 b-c, Khurgan Nuur, Moğolistan. (foto: Digital Collection University of Oregon Libraries. Mongolian Altai Inventory Collection), [http://boundless.uoregon.edu/u²/maic,1132].

Yukarıda açıklanan kült alanları, ölü adına yapılan yoğ-aş merasimine merkezlik ettiği için günümüz araştırmacılarını bile yanıltmakta, buraların mezar (kurgan) olduğunu düşündürmektedir (Yılmaz 2005:211). Bu konuda dikkatli olmak gerekir: Bölgede gelişen kültürlerin mezar mimarisi hep ve her zaman kurgan olmuştur. Bu mimarinin erken örnekleri de –yukarıda bahsettiğimiz üzere– batı merkezli yaşanan (Aryan) göç dalgasına bir veri sağlar.

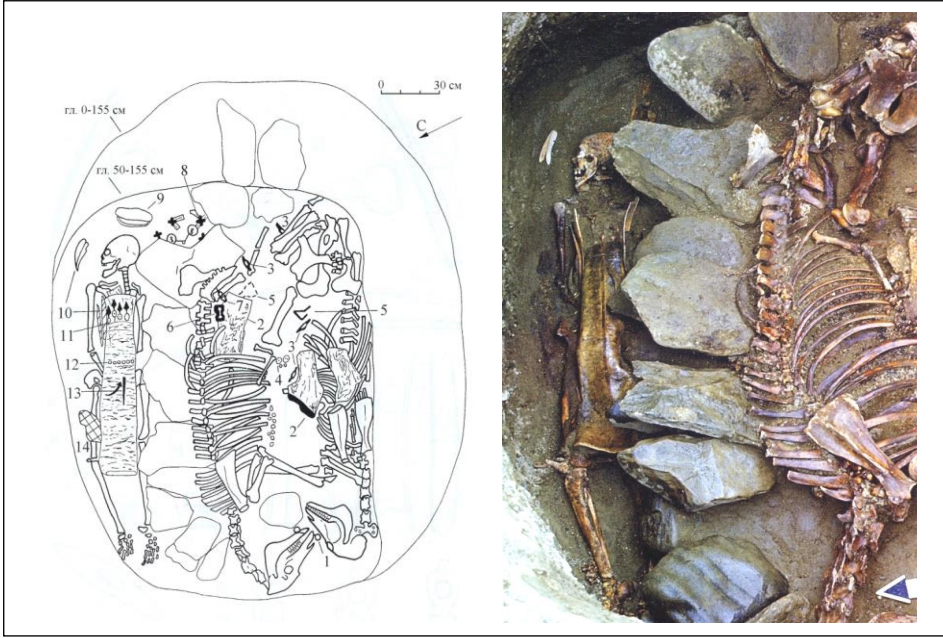
Bu aşamada izole dediğimiz bu bölgenin kültürünün şekillenmesinde batı kaynaklı bir müdahale daha olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla güney Sibirya ve batı Moğolistan merkezli oluşan bu ünik eserler, batı yönlü bazı etkilerle şekillenmiştir diyebiliriz. Heykellerin şekillenmesinde Çin sanatının etki yaptığını gösteren bir veri yok. Ancak Çin etkisi heykellere merkezlik eden kült alanlarının şekillenmesinde görülmektedir.⁹

Harita 2. Batı Moğolistan, tüm göçer halklar için bir prestij meselesi olarak görülmektedir. Bozkırdaki her türlü siyasi güç, birliğini kurar kurmaz hakimiyet sahasını Moğolistan'a taşımaktadır. Bölge kuzeyden gelen İskitlerin, güneyden gelen Hunların, doğudan gelen Avarların ve nihayetinde yine kuzeyden inen Gök Türklerin kontrolü altında kalmıştır. Türgiş, Uygur ve Kırgızlar da (ve diğerleri) batı Moğolistan hakimiyeti için birbirleri ile savaşmışlardır. Burası göçerlerin en itibar ettikleri bölge olsa gerektir ki, hem Kül Tigin hem de Bilge Kağan halkına burada oturmalarını nasihat etmişlerdir. Gerçekten de burası stratejik olarak Ordos ve Tengri dağlarına hakim durumda bulunuyordu.

⁹ Bu konuyu “Ordos” bahsinde dile getireceğiz.

Türk dönemi mezarlarını incelediğimizde Gök Türk Beyleri için yapılmış kurganların ünik bir tarzı olduğunu gözlemleriz: Ölü'nün cennetin bozkırlarına yapacağı yolculuğa eşlik edecek at(lar) (Resim 7). Gömü esnasında “ölü için yapılan sunular” neredeyse tüm antik dönem uygarlıkları için geçerlidir ancak bu atların farklı yanı; onlarsız gömünün yapılamayacak olmasıdır. Eğer ölü'nün ruhu diğer tarafa taşınamaz ve yaşayanlar dünyasında kalırsa, herkes için büyük sorun (hastalık, beklenmedik ölüm, vs.) olacağına inanılmaktaydı (Anohin 2006:8,28,29). Bugün bile Kırgız ve Kazaklar ölü yemeği olarak; at eti sunmayı bir adet haline getirmişlerdir. Diğer taraftan ölü ile beraber gömülen kıyafetler, savaş malzemeleri, kemerler ve üzerindeki rütbeler sadece Gök Türklere aittir ve tam anlamıyla göçer yaşam tarzını yansıtır. Bu gelenek de Moğolistan (ve güney Sibiry) merkezli gelişmiştir. Arjan kurganından (Tuva) çıkan atları dikkate alırsak MÖ.9.yy.dan beri var olduğunu söyleyebiliriz (Askarov 1996:470).

Resim 7. İki atı, silahları ve kıyafetleri ile birlikte gömülmüş bir Gök Türk Beyi. Bozkır kültürüne şekil veren asıl itici at'tır. Bozkırdaki mesafeler o kadar geniştir ki, insanın yürüyerek bir yerden diğerine gitmesi düşünülemez bile. Yanınıza tek at almanız da yardımcı olmaz çünkü atın başına yolda bir şey gelirse (ayağı kırılır vs.) bu sizin de sorun yaşayacağınız anlamına gelir. Bu yüzden gerek barış zamanı gerek savaşta, Türkler birden fazla at ile seyahat ederlerdi. Nihayetinde sizi yaşayanlar dünyasında atlar taşıyorsa, ölüler diyarında da nakil aracınız at olacaktır. (Çizim ve Resim, Altay, Yustid XII – 29 nolu kurganın insitu durumu [Kubarev 2005:tabl.28, res.8])

Uzmanlık alanımız olmamakla birlikte, bir konuyu daha gündeme getirmek isteriz: Gök Türk yazısının kökeni ile ilgili bugüne kadar farklı tezler üretildi. Akademik yaşantımızın başında, damgalar üzerinden kendiliğinden geliştiği yönündeki tez mantıklı da geliyordu. Ancak bunun hiçbir etki altında kalmadan şekillendiği yönündeki kurgunun eksik kaldığını kabul etmemiz gerekir. Gök Türk yazı sistemini algılayabilmemiz için biraz geçmişe –İskit dönemine uzanmamız gerektiğini düşünüyoruz: İskitler Kırım bölgesine geldiği dönemde Dünya üzerinde 3 değişik yazı kullanılmaktaydı; ilki, Mısır ve Çin’in kullandığı hiyeroglif. İkincisi, Mezopotamya’da kullanılan çivi yazısı ve son olarak Fenikelilerin geliştirdiği günümüz yazı şeklinin de temeli olan alfabe.¹⁰ Avrasya kuşağında hiyeroglif ve çivi yazısı kullanılmadığını biliyorsak, Türk harflerinin şekillenmesinde güneyli etkilerin olmadığını söyleyebiliriz. Her ne kadar I. Gök Türk kağanlığı zamanında Soğd alfabesi ve dili ile yazılmış önemli bir yazıt (Bugut) varsa da, elimizdeki bazı veriler, bozkırda Gök Türk alfabesinin (runik) çok önceden beri kullanıldığını göstermektedir.

İlki: Gök Türk dönemi literasyonu ile tam olarak örtüşmeyen (bu sebeple de net olarak tarihlendirilemeyen ve okunamayan) Yenisey yazıtları (Sertkaya 2008:13-14; Aydın 2012a:162). İkincisi Esik kurganından çıkan ve MÖ.5.yy. tarihlendirilen bir kasenin altındaki yazıt (Akişev 1978:70-71). Bir de Batı Gök Türk döneminde Bizans’a elçi olarak gönderilen Soğd asıllı Maniach’ın Bizans imparatoruna verdiği, “İskit harfli” olarak adlandırılan mektup (Menandri Protectoris:298/20).

Burada şöyle bir tez ileri sürebiliriz: Aryan göçü bir tarafa bırakılırsa, doğudan batıya yaşanan ilk göç Kimmerler tarafından yapılmış olmalıdır. Bu tarih, üzerinde tartışılması gerekirse de MÖ.1200lere kadar çekilebileceğini düşünüyoruz. Ancak MÖ.8.yy. boyunca Anadolu istilası öncesi (ya da sırasında) bazı ticari ilişkiler sayesinde İskitler, Frig alfabesi ile tanışmış ve hiyeroglif ya da çivi yazısından çok daha kullanışlı olan bu alfabeyle kendi dillerine uyarlamış olmalıydılar. Böylece alfabe bozkırda tersine hareketle (doğuya doğru) hem Esik kurganına hem de okunamayan Yenisey bölgesine doğru yayılmış olması gerekir. Eğer Karadeniz’in kuzeyinde bu tezi destekleyecek kayıp halka olan in-situ durumda İskit yazılı bir belge bulunursa o zaman Gök Türk harflerinin çıkış yerinin de batı olduğu düşünülebilir.¹¹ Ancak henüz böyle bir belge bilim dünyası tarafından bulunmadı.¹²

¹⁰ Tartışmama katılarak fikrini belirten Ceval Kaya’ya (kaynak da gösterdiği için) teşekkür etmek isterim. Türk alfabesinin çıkış noktası ile ilgili çalışmalar başka bir disiplinin konusu olmakla birlikte zaten araştırılmış ve araştırılmaya da devam etmektedir (Livşits 2000). Ancak bizim üstünde durduğumuz görüş; çalışmamızı, doğu - batı Avrasya etkileşimi açısından desteklediği için dile getirmek durumunda kaldık.

¹¹ Bazı araştırmacılar Menander’in mektubunun aslında Soğdca olduğu, bazıları ise Gök Türkçe (runik) olduğu üzerinde durur. Şunu hatırlamamız gerekmektedir: Roma ve Grekler kuzeyli komşularını genelleme mantığındadırlar. Germenlerin tamamı onlar için

Belki erken dönem Ege uygarlıklarının yaptıkları gibi ifadeleri tahtaların üzerine yazıyorlardı ve bu yüzden kaybolup gittiler.

Türk Runalarında devamlılığın olmamasının nedeni yine eski Türklerin (İskitleri de dahil etmemiz gerekiyor) yaşam şekliinden kaynaklanmıştır. Yazı (ve alfabe) şehir kültürü gerektirdiği için kitabelerin Avrasya bozkırlarında birbirinden kopuk halde ele geçmesi anlaşılabilir. Şehir üreten toplumlarda, alfabe genç kuşaklara öğretilmesi için harflerin değerleri de uzun yıllar ayı kalacaktır. Eski Türkler içinde şehir yaşantısı ve kurumları var olabilseydi, Esik kabı ve Minusinsk stellerindeki yazıların değerleri ile MS.8.yy. Gök Türk runalarının taşıdığı değerler daha yakın olabilirdi. Fakat böyle bir süreklilik olmadığı için yüzyıllar içinde harfler arasındaki tek bağlantı “benzerlik” olarak kalmıştır.

Gök Türk yazısına çok benzeyen bir diğer yazı şekli de Viking “runa”larıdır.¹³ Ancak Frig, Viking ve Türk alfabeleri arasındaki ilişki, harflerin benzerliğinden öteye gitmemektedir. Bu yazıyı kullananların ne etnisitelerinin ne de

“barbar”dır. Göçerler de “İskit” kavramı altında birleştirilmiş olabilirler. Ancak mektup Soğd harfli olsaydı, Bizanslılar bu konu için farklı bir ifade kullanırlardı ki, ihtimalle Pers yazılı derlerdi. Çünkü Sasaniler ile Soğdların yazı şekli birbirine çok benzerdir; dolayısıyla Persleri bildikleri için bu yazıyı benzetebilecekleri başka bir halk vardır. Bizanslılar, İskit yerine Hun ifadesini de kullanabilirlerdi; çünkü Hunlar ile çok daha yakın zamanda ve problemlerle ilişkiler kurmuşlardı, yine de İskit ifadesini kullanmayı tercih etmişler. Gibbon hem harflerin, hem de dilin İskitçe olduğunu belirtir ki (Gibbon 1854:178), bu kadar erken tarihte yapılmış bir çalışma düzgün değerlendirilirse (ya da değerlendirilseydi), İskitlerle Gök Türkler arasındaki –bizim de çalışmamızda iddia ettiğimiz- ilişki çok daha sağlıklı bir şekilde anlaşılabilir olurdu.

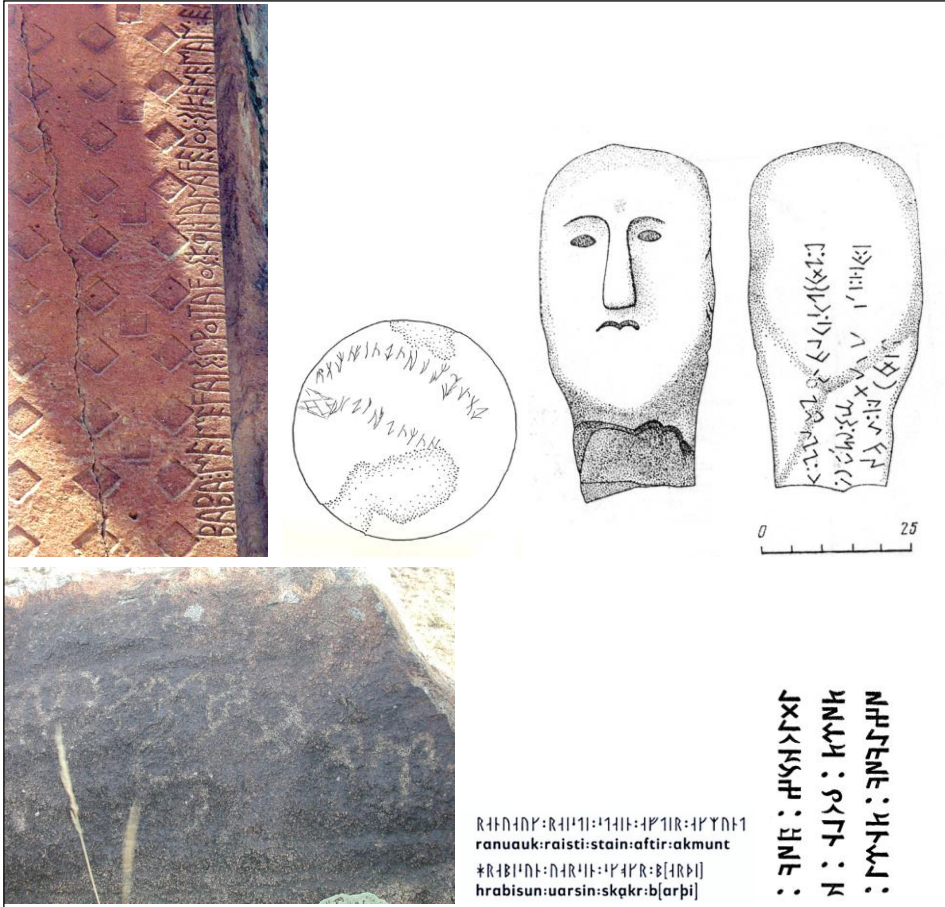
Bizanslıların Gök Türk yazısı ile ilgili Hunları tercih etmemelerinin bir nedeni de, Hunların gerçekten yazı kullanmamaları olabilir. Ne kadar güvenilir tartışılmalıdır ama bir veri sağlaması açısından Çin kroniklerine dönebiliriz: Han-şu’da (64a ve 8a) Hunların kültürleri ile ilgili bilgi verilirken “Hunlar’ın yazıları olmadığı” ifade edilmiştir (Eberhard 1996:76). Bu anlaşılabilir bir durumdur çünkü, Hunlar MÖ.3.yy.a kadar Altay ve Tengri dağlarına hakim olamamışlardı, Çin sınırına daha yakın bölgelerde yaşıyorlardı. Dolayısıyla tezimiz doğru kabul edilirse, İskitlerin batıdan taşıdıkları bu yazıya yabancı kaldılar. Batı’ya göç eden Hunlar da doğal olarak bilmedikleri bu sistemi Macaristan’a taşıyamadılar. Bizans tarih yazarlarının neden Hun değil de “İskit harfli mektup” dediklerini bu şekilde yorumlarsak daha iyi anlayabiliriz diye düşünüyoruz.

Aynı paragrafta bahsettiğimiz bağlantılardan dolayı biz İskitlerin de runik harfler kullandıkları fikrine katılmaktayız.

¹² Sertkaya, Gök Türk yazıtları ile ilgili yaptığı bir envantere Don – Kuban arasındaki 36 kitabeden bahseder. Ancak okunuşları ve tarihleri ile ilgili bir bilgi vermez (Sertkaya 2008:23-24).

¹³ “Runa” kelimesinin başlangıçta Viking yazısını açıklamak için kullanılıyordu, 18.yy.ın sonunda bulunan eski Türk yazısının da bu şekilde adlandırılmasına neden oldu. Gök Türk yazıtların Danimarkalı bir dil bilimci tarafından (V. Thomsen) çözülmesinin nedeni budur.

dillerinin aynı olduğunu söylemek mümkün değildir. Asıl vurgulamak istediğimiz; Türk yazısının ortaya çıkmasında güneyle bir etkinin değil, asıl olarak batıda yaşanan gelişmelerin ve tersine yaşanan göçlerin olduğu yönündedir (Resim 8).

Resim 8. (a-b-c-d-e-f). Gök Türk (Runik) yazısının zaman içindeki evreleri Resim 8a, Eskişehir, Midas anıtından detay, MÖ.8.yy. Resim 8b, Almaatı'nın doğusundaki Issık kurganındaki küçük kabın altında bulunan yazı, MÖ.5.yy. (Akişev 1978:78). Resim 8c, Issık kurganı ile aynı döneme tarihlendirilebilecek (bazı kaynaklar MÖ.8.yy. iddia eder) Minusisk bölgesinde bulunan Okunev stellerinin üzerindeki 'okunamayan' runalar (Kızlasov 1981:res.1), Resim 8d, Kırgızistan-Koçkor'da bulunan Gök Türk dönemine ait bir yazı (tercüme: "er adım Adıg. On Ok" [Alimov 2004:4]). 8e, Viking runaları ile dile getirilmiş bir ifade (tercüme: "Rannveig bu taşı kocası Qgmundr Hreppisson'un hatırası için dikti, Skogr (runaları) kazıdı" [Spurkland 2005:88]). 8f, Kül Tigin yazıtı, doğu cephesi ilk üç satırın başlangıcı. Yazıtlar arasındaki harflerin benzerliği dikkat çekicidir. Hatta Viking ve Gök Türk yazıtlarındaki kelimeleri birbirinden ayıran iki noktanın bile mantık olarak aynı olması düşündürücüdür.

Anlaşıyor ki, Gök Türk harflerinin şekillenmesinde birden fazla kriter ve özellikle damgaların da etkisi vardır ancak erken dönemde Anadolu'da (ve Kırım) gelişen bu ilişkiler ağını da görmezlikten gelemeyeceğimizi düşünüyoruz.

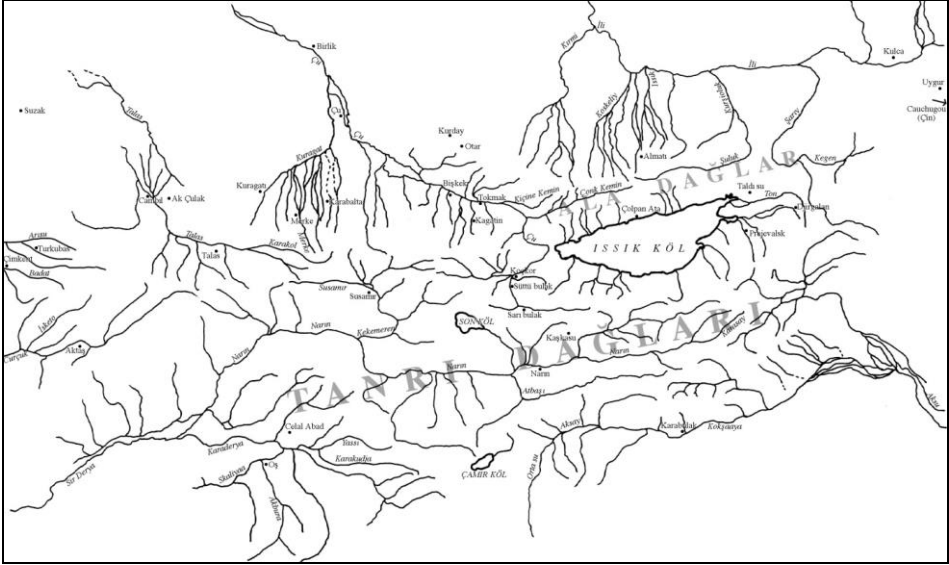
Dolayısıyla yukarıdaki ifadelerimizi özetleyecek olursak, “izole bölge” terimini tercih ettiğimiz bu coğrafya, aslında tamamen izole değildir ancak özgün Türk kültürünün şekillendiği ve buna bağlı olarak, daha ünik eserlerin üretildiği bir alandır. Kültürlerarası kabul edebileceğimiz değişikliklerin bu bölgeyi fazlasıyla etkilemediğini ya da en azından yaşam değişikliği yaratmadığını düşünülebilir. Etkiden söz edeceksek eğer; bu etki güney merkezli tarım toplumlarından değil, batıya göçmesine rağmen göçer kültür içinde kalmış İskitlerden ve kendi iç dinamiklerinden gelmiştir diyebiliriz.

Ancak eski Türkler, bu coğrafyada kurulmuş diğer bozkır kağanlıklarının yaptığı gibi hakimiyet alanlarını çok kısa sürede Pers ve Çin sınırına kadar genişletmişlerdir. Dolayısıyla bazı kültürel geçiş bölgeleri yaratmışlardır.

2. Geçiş Bölgeleri

2.1. Tengri (Tanrı) dağları bölgesi (Türkistan)

Tengri dağları; kabaca doğu-batı yönünde uzanarak, güneyde kalan Doğu Türkistan üzerinden Hindistan, İran üzerinden Mezopotamya ile (tarım yapılan topraklar) kuzeyde bulunan Kazakistan ve Moğolistan stepleri (hayvancılık yapılan topraklar) arasında doğal bir set oluşturur. Bu doğal oluşum gerçekten de kültürler arasında bir çizgi çizmiş gibi görünmektedir. Ancak bu çizgi, kültürleri birbirinden ayırmak yerine bütünleştirici bir rol oynamıştır diyebiliriz. Çünkü birbirine yakın ova ve yaylalarda, çiftçilerle çobanlar birlikte yaşamışlar, ticaretten ortak paydalar üretmeye çalışmışlardır.

Harita 3. Tengri dağları; Asya'da kalmış göçerlerin, güneyli yerleşik imparatorluklarla diyalog kurdukları iki geçiş bölgesinden biridir. Bactria üzerinden Hint; Soğdiana üzerinden ise Pers etkileri Türk kültürü ile bu coğrafyada sentezlenir. Gök Türk kağanlığı boyunca Soğd şehir devletleri ile yaşanan ilişkiler, bir sonraki evrede Türklerin kitleler halinde yerleşik yaşama geçmelerine zemin hazırlayacaktır. Tengri dağlarının hayvancılığa, Seyhun ve Ceyhun'un ise tarıma fırsat vermesi; doğu-batı arasında uzanan İpek Yolu'nun ise ticareti en üst düzeye taşıması buradaki halklara öyle bir fırsat sunmuştur ki, zenginlik Yeni Çağa kadar artarak devam etmiştir. Dolayısıyla buradaki halkların ilişkileri çok daha detaylı çalışmaları gerektirmektedir.

Bölgedeki coğrafi isimlerin (dağ, nehir, göl) neredeyse tamamı Türkçe ifadelerdir. Türk olmayan yerleşiklerin bu dağlara ne isim verdikleri konusunda yazılı kaynaklarda her hangi bir malumat yoktur¹⁴ fakat kurgan, petroglif gibi arkeolojik verilerin gösterdiği kadarıyla çok eski dönemlerden beri dağların Türk soylu halklarla meskûn olması buraların başından beri Türkçe isimlendirildiğini düşündürtebilir.¹⁵ Şehir isimleri ise bunların tam tersine, Türkçe değildir. Karaşar,

¹⁴ Geç Antik – erken Orta Çağ şehirlerinde güçlü bir Hellenik etki söz konusudur. Dolayısıyla Greklerin ciddi tarihçilik anlayışı, mimari ve süsleme özelliklerinde olduğu gibi bu kültürlerin tarih yazıcılığına da etki yapmış olmalıdır. Üstelik bürokraside bu kadar ileri gitmiş Soğd şehirlerinin yazı dilinin gelişmemiş olduğunu düşünmek yanlış olur. Ancak bu şehirlerden günümüze neredeyse hiçbir yazılı belgenin ulaşmamış olmasını, Kuteybe b. Müslim'in bölge politikalarında aranması gerektiğini düşünüyoruz (Barthold 1990:1,200).

¹⁵ Toponim (ve hydronim) ile uğraşmak öyle görülüyor ki, çok zor ve zahmetli bir iş. Bununla birlikte Arap tarihçilerin kitaplarında bulunan coğrafi terimler üzerine fazlasıyla

Ming Öy gibi bazı şehirler bu genellemenin dışında tutulamaz gibi gözükmektedir.¹⁶ Türklerin biraz yakın geçmişine baktığımızda; yeni fethedilen topraklardaki coğrafyanın isimlendirilmesi konusunda keskin bir yaklaşımlarının olmadığını, var olan isimlerin kendi dillerine uydurularak kullanmaya devam ettirdiklerini görürüz.

yaın yapılmasına karşın, bu çalışmaların çoğu şehir isimleri üzerine yoğunlaşmıştır. Örneğin neredeyse tüm modern çalışmaların atıfta bulunduğu Hudud el Alam ve Taberi Tarihi'nde; az bilinen Narşahi'nin Tarih-i Buhara'sında, İbn Hurdazbih'te, vd. çoğunlukla şehir, şehirlerin birbirinden uzaklıkları ya da burada yaşayan halklar anlatılmıştır. Bazı durumlarda nehir ve dağ isimleri belirtilmişse de (Barthold 1990:72,78,144,174, ...), bunlar Arapça/Farsça'ya aktarılırken fazlasıyla deformasyona uğramış gibi gözükmektedir. Örneğin Taberi'de, Eftalit Beyliğinin merkezinin Tirmiz'in kuzeyindeki "Çaghan Rud vadisi" olduğu belirtilir (Taberi:10); bu vadi nasıl değerlendirilmelidir? Kronolojik olarak doğru bir bilgi midir? toponim çalışanlar tarafından detaylandırılması gerekir.

Tengri dağlarından doğarak, Aral gölüne dökülen önemli bir nehir Sir-i Derya'dır (Seyhun). Bu nehir Soğd diyarında belirtilen isim ile anılırken, Tengri dağlarında yani Türk nüfusun hâkim olduğu bölgede Narın ismini almıştır. Belli ki Türkler bu nehri Narın olarak biliyorlardı ama Sir-i Derya'ya ne isim veriyorlardı? Bu toponimi çalışanlar, Türklerin ne dediğini ifade etmek için o kadar geniş bir dönemi ele alırlar ki, içine Gök Türk, Türgiş, Kırgız, Karahanlı hatta Timur, dahi Özbekler girmektedir (Moldabayeva 2005:5). "Bunların hepsi Türk soylu devletler oldukları ve Türkçe konuştukları için genelleme yapmaya kalkmak", bizi; makalemizde vurgulamaya çalıştığımız Gök Türk döneminin kültür sınırları nerede başlar? nerede biter? sorularına cevap vermekten uzaklaştırmış olur. Barthold'da bu konu ile ilgili bir bilgi vardır: Ortaçağ coğrafyacılarının Sir-i Derya'nın kaynağını oluşturan nehre, Kara-Deryâ dediklerini belirtir (Barthold 1990:169). Bu tamlama da açıklamaya muhtaçtır çünkü tamlayan Türkçe, tamlanan Farsça kelimelerle ifade edilmiştir.

Arap tarihçilerin çoğunlukla şehirler üzerinde durmalarını, Tengri dağlarında ve ötesini kontrol eden Türklerin hâkim olduğu alanlarda can güvenliklerinin olmadığını düşünmeleriyle açıklayabiliriz. Bir de İslam tarihçilerince "boş olarak düşünülen dağlar", ticaret vs. için de bir veri sağlamadığından, ilgi alanlarına girmemiş olmalıdır. İbni Fadlan belki bu mantığın dışında hareket etmiştir diye düşünebiliriz ki Hazar'ın kuzeyine çıkmıştır, o'nda da coğrafi olarak sadece İdil nehrinin bahsi geçmektedir (İbni Fadlan:76,80). Türgişlerden sonra bu topraklar bir süre kontrol edilemez kalmıştı ki, güvenlik sorununun ve ilgisizliğin devam ettiği muhakkaktır.

İslam kaynaklarını bulmama ve değerlendirmeme yardım eden Erkan Göksoy'a teşekkür etmek isterim.

¹⁶ Bu şehirlerin bile tamlamalarında bazı kelimeler Türkçe değildir. Örneğin "Karaşar"daki 'şehir' anlamına gelen 'şar' kelimesi Farsça'dan gelmektedir. Bununla birlikte Aksu şehrinin ismi tamamen Türkçe görülmektedir. Ancak "bu isim ne zamandan beri kullanılmaktadır?"; "şehrin stratigrafik yapısının hangi tabakalarında Türk malzemeleri ele geçirilmiştir?" gibi sorular, açıklanma gerektirirler. İsim benzerliği olsun olmasın bu şehirlerdeki Türk varlığının asıl belirten maddi kültür verileridir. Dolayısıyla arkeolojik olarak bu şehirlerin (höyüklerin) stratigrafileri belirlenmeden, söylenen hiçbir fikrin dayanağı yoktur.

Örneğin Anadolu'ya giren Oğuzlar, bazı yer isimlerini külliyen değiştirmiştir: Karadeniz, Aladağlar gibi; ancak Toros, Konya ya da Bursa gibi pek çok yer adı da orijinaline sadık kalınarak kullanılmıştır. Benzer durum Tengri dağları civarı içinde geçerli olmalıdır. Biraz ileride değineceğimiz üzere Türklerin gelişinden önce de var olan şehirlerin neredeyse hiç birinde isim değişiklik yoktur; ancak aynı şey dağ, vadi vs. yerler için geçerli değildir. Bu durum yukarıda ileri sürdüğümüz; vadilerde başından beri Türk soylu halkların ikamet ettiği, savını destekler niteliktedir. Eğer vadi ve dağ isimleri, Türkçenin dışında isimlerden meydana gelseydi, ihtimalle bir kısmının günümüze kadar ulaşması gerekirdi ki, Türkologların bunu fark edeceklerini düşünüyoruz.¹⁷

Coğrafya ile ilgili en eski kayıtlar, bahsi geçen bölgeyi ilk defa geniş çaplı idari mekanizma içine almış Perslerden gelmektedir. Devleti imparatorluğa çevirmiş Darius, topraklarının büyüklüğünü belirttiği bir kitabede “Sogdiana”dan bahsetmektedir (Buck 1927:2) ve yazıt MÖ. 480li bir tarihe aittir. Oğlu Xerxes dönemine ait bir yazıtta da imparatorluğa bağlı Satraplıklar içinde hem Bactria hem de Sogdiana ifadeleriyle karşılaşılır (Kent 1937:297).¹⁸ Öyle anlaşılmaktadır ki bu bölge isimleri en azından Pers döneminden beri kullanılmaktadır ve ihtimalle kurgulanmaları onların bölgeye hakim olmalarından da önceye gitmektedir.

Grekler ise daha Herodotos'tan itibaren kitaplarında bölge isimlendirmesinde Perslerin tercih ettikleri terimleri kullanmışlardır. Herodotos, kelimeleri Persçe'den tam literasyon yaparken (Herodotos IV.204; III.93; VII.66), Arrian (Arrian III.8.3; 28.10; 30.9) ve Strabo (Strabo XI.8.1) gibi İskender sonrası tarihçiler terimleri biraz daha Grekçeleştirmiştir diyebiliriz.¹⁹

¹⁷ Eski Türk yazıtlarında geçen yer adları ile ilgili güzel (ve toplu) bir çalışma vardır ancak bu çalışmada harita olmaması ve pek çok yerin lokalizasyonu ile ilgili muğlak ifadelerin kullanılması, tartışmaların uzun bir süre devam edeceğini göstermektedir (Aydın 2012b).

¹⁸ Persler, Bactria için Bāxtriš; Sogdiana için Sugda kelimelerini kullanmaktadırlar. Rawlinson yine Darius dönemine ait Behistun yazıtında Sangda olarak da okunabileceği yönünde de bir önerme yapar ama çoğu yerde Sugda, Sugdá okumaya devam eder (Rawlinson 1848:183,197,280). Rawlinson'un bu yazıtları çözen ilk kişi olduğunu belirtelim; dolayısıyla ilk okumalarda genellikle bazı hatalar bulunur. Biz çalışmamızda Grek tarihçilerin kullandıkları ifadeleri tercih ettik. Çünkü bölge ile ilgili bir hayli Grek tarih yazarının notu vardır ve günümüz literatürü onların notları üzerine kurulmuştur.

¹⁹ Herodotos, Bactria için βακτρις (Vaktris), Sogdiana için ise Σογδοί (Sogdi); Arrian, Bactria için βακτριοί (Vaktro), Sogdiana için ise Σογδιανοί (Suğgdiyani); Strabo ise Bactria için Βακτριανή (Baktriyani), Sogdiana için ise Σογδιανή (Suğgdiyani) kelimelerini tercih ederler [bahsi geçen tarihçilerin her iki kelime için de farklı kullanımları çalışmalarında görülebilir].

Bölge ile ilgili Çin kayıtları ise Han dönemine kadar uzanır. Her ne kadar Hanlar bu coğrafyayı politik olarak idare altına alamamışlarsa da, ticari açıdan öneminin farkındaydılar. Çünkü ipek ticaretinin en önemli alıcıları bu bölgenin tüccarlarıydı. Fakat Han dönemi Çin kayıtları da karışıktır ve şehirler hakkında net bilgi vermezler: Sogdiana için K'ang-chü, Bactria için Ta-hsia kelimeleri kullanılmış olabilir (Leslie 1982:266). Tang dönemi Çin kayıtlarında ise bölge isminden çok, şehir isimleri kullanılmıştır. Örneğin K'ang, Marakanda'yı (Semerkant) (Mau-Tsai 2011:82,171); An, Buhara'yı (Chavannes 2013:187), ... ifade etmektedir.²⁰ Yine Tang dönemi, her ne kadar Tohara (Toharistan, önceki ismi ile Bactria²¹) üzerinde bir kontrol sağlayamadıysa da burayı T'u-ho-lo olarak isimlendirmiştir (Chavannes 2013:210).

Çinlilerin bölge ile ilgili tuttıkları notlarda şehir isimlerini tercih etmeleri, aslında buraların siyasi olarak şehir devletlerinden meydana gelmesiyle açıklanabilir. Buraya Perslerin yaptığı gibi bir bölge valisi değil, her bir şehre özel Vali atamaları da bu yaklaşımın sonucu olmalıdır: Örneğin imparator Kao-tsu; Ju-tan'a, "devletin direği" anlamına gelen Çu-kuo unvanı ile birlikte K'ang-kuo (yani Marakanda Dükü²²) unvanını vermiştir (Mau-Tsai 2011:82); çoğu zaman da şehrin kendi kralı, Çin Valisi gibi yeniden atanmıştır (Chavannes 2013:162). Dolayısıyla bu toprakların siyasi yapısını en iyi kavrayan tarihçilerin, Çin vakanüvisleri olduğunu düşünebiliriz. Eğer Pers ya da Roma örneğinde olduğu gibi bölgede mutlak bir imparatorluk (ya da bir kaç şehri aynı anda kontrol eden devlet) olsaydı o zaman Çinliler buraya Pers (Po-Sse) ya da Roma (Fu-lin) için kullandıkları gibi bütünüleştirici bir terim kullanmış olurlardı.

²⁰ Leslie'nin önerileri ihtimalle "bölge" üzerinden gitmektedir. Oysa Tang dönemi annaları doğrudan "şehir"lere atf yapmaktadır. Tang döneminde siyasi etki alanının Bactria'ya ulaşmadığı bilgisi, arkeolojik olarak da teyit edilir. Örneğin Sogdiana'nın önemli şehirlerinden biri Afrasiyab'da (Marakanda) Çin kontrolünü gösteren freskolar bulunmuşken (Albaum 1975:tabl.38), Bactria'da yapılan kazılarda yoğunluklu olarak Hellenistik dönem ile ilgili veriler vardır. İleride yapılacak kazılar ne gösterir bilemeyiz ancak, kazı sonuçları bugün Bactria bölgesinde Çin idaresinin olmadığını göstermektedir.

²¹ Bactria, Pers ve Helenistik dönem kaynaklarının kullandığı bir terimdir. Bölgeye Hunların itmesiyle gelen Yüe-chiler zamanında Tohara ve bir süre sonra da Toharistan olarak anılmaya başlar. Han ve Tang dönemi Çin kayıtlarındaki isim değişikliğinin sebebini de, bu göç ile açıklayabileceğimizi düşünüyoruz.

²² Mau-Tsai çalışmasını Almanca yaptığı için, aslı Çince olan bu unvanların Almanca karşılıklarını kullanmıştır. Bugünkü "Dük" unvanı, Türkçe "veliaht" ile açıklanabilir; ancak metnin genelinden sanki Marakanda yöneticisi gibi algılanmaktadır.

Bahsi geçen coğrafya ile ilgili Türklerin tuttıkları ilk notlar ise Tonyukuk stelinde bulunmaktadır.²³ Biliyoruz ki, bölgenin Türk kontrolüne girmesi Kağanlığın bir güç olarak ortaya çıkmasından hemen sonra olmuştur. 553 yılında Bumin Kağan'ın ölmesi, Batı topraklarının kontrolünde İstemi Yabgu'yu ön plana çıkardı. O da derhal Ak Hunların hakim olduğu bölgelerde üstünlük sağladı ve onların kontrolleri altında bulunan çiftçi ve tüccarlardan oluşan şehirler, Ak Hunlarla birlikte Türk hakimiyetini tanıdılar (Taşağıl 1995:45). 582 yılına tarihlenen Bugut yazıtı, Soğdça hak edilmesine rağmen, içinde kendileri ile ilgili (Soğdlarla) tek bir kelime bulunmaz (Bugut). Soğdlarla ilgili ilk bilgiler, yukarıda belirttiğimiz gibi II. Gök Türk kağanlığı döneminden gelmektedir ve daha detaylıdır. Örneğin Bilge Kağan ve kardeşi Kül Tigin yazıtlarında, “*Soğdak halkını düzene sokmak için*” gönderildiklerinden (KT.D:39);²⁴ arkasından da bölgenin “*altı bölgeyi Soğdak*” olarak yeniden düzenlendiğinden (KT.D:31) bahseder.²⁵

Gök Türk yazıtları içinde sadece Tonyukuk yazıtında Toharlar (Toharistan/Bactria) ile ilgili bir kelime geçer. Anlaşılan Soğdiana ile Bactria'yı birbirinden ayıran

²³ 725 yılında yazıldığı düşünülen Tonyukuk yazıtında; Soğdların başlarındaki Aşok (?) ile birlikte kendilerini ziyarete geldiği, ifade edilmiştir (T.II.G:46).

²⁴ Bu sefer, Soğdlar başkaldırdığı için yapılmış olamaz. Çünkü Araplar 7.yy.ın ilk çeyreğinde Orta Asya ile ilgilenmeye başlamışlardı ve 651'de Sasanileri yıkmalarıyla birlikte önlerinde bu bölgeye girmek için bir engel kalmamıştı. Soğdlar, özellikle Batı Türklerinin hamiliğinde neredeyse tüm bir Kağanlığın ticaret işlerini yürütüyorlardı ve bu sayede hiç olmadıkları kadar zenginleşmişlerdi. Anlaşıyor ki Soğdlar, Türklerin hatta Çinlilerin hamiliğini Sani ve sonra da Araplara tercih etmiş olmalıydılar. Doğu Türk Kağanı Kagan, iki kardeşi (Bilge ve Kül Tigin) bu coğrafyaları yeniden Kağanlığa bağlamak ve kaybolan düzeni tesis etmek üzere Sogdiana'ya göndermiş olmalıdır. Bu sefer sonucunda Türkler istediklerine ulaştıkları gibi Türgişler de yeniden kontrol altına alınmışlardır. Orhun abidelerindeki ifadeler tam da bu süreci açıklıyor olmalıdır. Türgiş kağanı Su-lu, Kül Tigin'in politikalarını başarıyla devam ettirdiyse de, bir süre sonra kendi içlerinde yaşadıkları çekişmeler, Arapların bu coğrafyada tutunmasını sağlamıştır.

Şunu da belirtmekte fayda var: II. Gök Türk kağanlığı yıkıldığında, Soğdların Türklerden yardım ümidi kalmadığı için yüzlerini yine Çin imparatorluğuna dönmüşlerdir. Bu sebeple eğer Çin'in batı politikası Soğdları biraz kazanma yönünde olsaydı (Gumilev 1999:469), Talas savaşının galibi bugün farklı biliniyor olabilirdi.

²⁵ Gök Türkler, Soğd halkını *sogd(a)k* (KT.D:31,39) ya da *[s]og(u)d* (KT.B:1) kelimeleri ile açıklamıştır. Burada dikkat etmemiz gereken bir şehir vardır: O da yazıtlarda Bukarak olarak geçen Buhara şehridir (KT.K:12). Sogdiana içinde olmasına rağmen Kül Tigin adına düzenlenen yoğ-aş merasimine özel olarak davet (?) edilmişler ya da inisiyatif kullanarak gelmişlerdir; her iki durumda da neden böyle hareket ettiklerinin yorumlanmaya ihtiyacı vardır. Her halde yazıtlardaki “altı bölgeden” biri bu şehirdir kalan beş şehir hakkında da yorumda bulunulabilir.

Amu Derya dışında bir de stratejik nokta olarak “Demir Kapı” bulunmaktadır. Soğdiana seferini bereber düzenleyen Kül Tigin ve Tonyukuk yazıtlarında, ordunun “demir kapiya kadar” sevk edildiğinden bahsedilir (KT.G:4; T.II.G:45). Ancak Tohar kelimesinin sadece Tonyukuk’ta geçmesi düşündürücüdür. Eğer bu noktanın ilerisindeki coğrafya kontrol altına alınabilseydi, Kül Tigin yazıtında da Toharlardan bahseden bir ifadeyle karşılaşmış olurduk.²⁶ Batı Türkleri Tun Yabgu döneminde ve sonrasında bu coğrafyayı kontrol altına almış oldukları bilgisine sahipsek de (Yuan Chwang 1904:103; Gumilev 1999:198; Chavannes 2013:91) günümüze buradan Gök Türklerle ait tek bir maddi kültür verisi ulaşmamıştır.²⁷

Tengri dağları ve çevresini kontrol eden Batı Gök Türklerinin kağanlığı çok farklı bir alt yapının üzerinde şekillenmiştir. Çünkü bu coğrafya Neolitik dönemin başından beri yerleşim, dolayısıyla şehirler kurmuş bir kültürü şekillendiriyordu. Üstelik İpek Yolu’nun bu coğrafyayı kat etmesi, bölge insanının bugün de en büyük getiri sayılan “bilgi birikimine” sahip olmasını sağladı. Doğru zamanda doğru yerde olan Soğdların tek eksiği kendilerine sahip çıkacak ve himaye edecek bir “erk”in varlığıydı. Anlaşılan Ak Hunlar ya bu potansiyelin farkına varamadılar ya da dağılma sürecine girdiklerinden fırsatı değerlendiremediler. Sasaniler ise ticareti kendileri en üst düzeyde yapabildiğinden, başka bir halka böyle imtiyazlar vermek istememiş olmalıdırlar.

Gök Türkler, zenginleşmek isteyen ve daha da önemlisi güvenlik arayan Soğdlara Tanrının bir lütfu gibi MS. 552 yılının hemen ertesinde geldiler. Daha doğrusu Soğdlar, kendi bölgelerine gelen yeni, dinamik ve büyümek isteyen Gök Türklerle ticaret ve diplomasideki tüm hünelerine sundular. Bu sebepten ötürü Türklerin, Bizans ve Sasanilerle yürütmek istedikleri diyalog Soğdlar üzerinden gerçekleştirilmiştir.

²⁶ Tonyukuk II. yazıtının Batı yüzündeki 45. satırda; “Ordunun Demir Kapı’ya kadar ilerlediği ve buradan döndüğü” belirtilmiştir. Ancak bu satırın sonunda “Tohar” diye okunan bir halk vardır (T.II.B:45) ki, Bactria (Tohara) bölgesinin sakinleri olarak yorumlanabilir. Kül Tigin’in kontrolündeki ordunun sadece bir kolu keşif ya da başka bir amaçla Tonyukuk idaresinde Demir Kapı’ya kadar gitmişse, bu ifadenin neden sadece Tonyukuk yazıtında geçtiğini anlamış oluruz.

Tekin yukarıda belirttiğimiz gibi bu satırdaki kelimeyi “Tokar” olarak okurken, Ross-Thomsen böyle bir okuma yapamamışlardır (Ross-Thomsen 1930:42).

²⁷ Bu coğrafyalarda yapılan az sayıdaki kazı; İpek Yolu ve üzerindeki şehirler üzerine odaklanmıştır. Göçerlerin (İskit) Ay Hanım şehrindeki malzemeleri bir tarafa bırakılırsa, maddi kültür verilerinin tespiti ile ilgili kapsamlı çalışmalar maalesef bölgenin bugünkü politik durumundan ötürü uzun bir süre de yapılamayacak gibi görülmektedir. Dolayısıyla Afganistan yaylalarında Gök Türklerle ait ne gibi verilerin olduğu (ya da olmadığı) sorusuna cevap verebilmek için kapsamlı yüzey araştırmalarının sonuçlarını beklememiz gerekiyor.

Ancak bu dönem, Türklerin sadece siyasi olarak yükseldikleri bir döneme işaret etmez. Kültürel bir takım farklılıkların da toplumun içine girmeye başladığını görüyoruz. Tengri dağlarının yamaçları, hayvancılıkla ve madencilikle uğraşan Türk Boylarına ev sahipliği yaparken; bu yamaçların arasından geçen kervan ticaretini ise yerleşik toplumlar yönlendiriyor, bu da şehirlerin zenginleşmesiyle birlikte yaşam kalitesini yükseltiyordu.

İşte bu süreç, Türklerin “yerleşikliğe” geçiş sürecini başlatmıştır ve belki de bu coğrafyanın Türk tarihine en büyük katkısı bu olmuştur.²⁸ Soğdiana’nın sayısız şehrini idaresi altında tutan Türklerin bir kısmı, şehirlerde olup biteni daha iyi anlamak amacıyla şehirlere iskân ettirilmiş olmalıdır. Ülüş sisteminin bu şehirler üzerinde ne kadar etkili olduğunu da sorgulamak gerekir (Gumilev 199:197). Çünkü ihtimalle Gök Türk asilzadeleri, “*pay*” ve “*sorumluluk sabası*” arasında gidip-gelirken Yabgu’nun hesap sorması halinde cevapların olması gerektiğini düşünüyor olmalılar. Çünkü bölgenin hem siyasi alt yapısı kaygandır, hem de hakim otorite zaman zaman etkinliğini kaybetmektedir. Dolayısıyla ne kadar Türk şehirlere yerleşti ya da memur atandı, belli değil (Resim 9).

Ancak elimizde yorum yapabileceğimiz bir bilgi var: Batı Türklerinde, Doğu Türklerindeki gibi hiyerarşik yapılanmanın yanında, Se-fa (Se-li-fa ?) ve Yen-hung-ta gibi unvanlara sahip memurlar, “devlet işlerini denetlemek” ve “müzakerelerle” görevlendirilmişti (Chavannes 2013:42). Bu unvanlara sahip memurlar yüksek seviyeli olsalardı, ihtimalle daha sık karşımıza çıkarlardı ve Bizans elçileri de değinirdi.²⁹ Memurlar, Batı Türk yöneticileri ile kontrolleri altındaki sayısız şehrin arasındaki ilişkileri düzenliyorlar ve doğrudan Yabgu yerine ülüş sisteminde kime bağlıysalar O’na hesap veriyor olmalılar. Sadece Batı Türklerinde olmalarının sebebi de; ya ilişkileri regule etmek isteyen Türk ileri gelenlerinin kendi inisiyatifleri ile geliştirdikleri bir görev ya da daha mantıklısı diplomaside çok ilerilerde bulunan

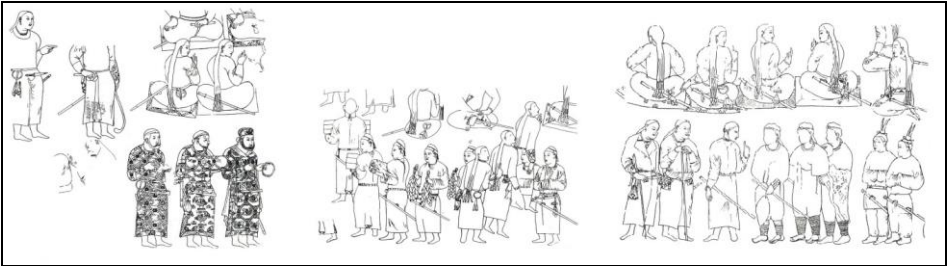
²⁸ Bu yaklaşım, Doğu Gök Türklerinde tam tersi bir etki yaratır ve şehirleşmeden uzaklaştırır. Çünkü Batıda davetkâr bir Soğdiana, doğuda ise cüretkâr bir Çin vardır. Ve Doğu Türk idarecileri ihtimalle Çin ile böyle bir birlikteliğin asimilasyonla sonuçlanacağını farkındaydılar ki, Orhun abidelerinde bu durum dikkatle vurgulanmıştır.

²⁹ Yine Narşahi’de bazı veriler vardır: İlki, Buhara’nın İç Kalesine açılan büyük kemerli kapılarından birini Sûnâs Tegîn adlı bir Türk’ün yaptırdığı (Narşahi:83); diğeri ise, Buhara Emirlerinden birinin Külârtegîn lakaplı bir Türk olduğu yönündedir (Narşahi:22). Narşahi, 10.yy. yazarlarından olduğuna göre, Sûnâs Tegîn, Gök Türk sonrası (Karahanlı ?), Külârtegîn ise biraz daha geç dönemde yaşamış olabilir. Dolayısıyla her ne kadar bu tarihi kitap kronolojik olarak bizi ilgilendiren dönemin dışında kalıyorsa da, şehirlerde Türk memurların olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Biz bu geleneğin Gök Türklerle kadar uzanma ihtimali üzerinde duruyoruz.

Soğdların işleri kolaylaştırmak için Kağanlığa önerdikleri bir sınıf olmalıdır. Afrasiyab'daki (Semerkand) duvar resimlerinde tam da bu unvanı taşıyan Türk memurların tasviri bulunmaktadır. Bu sahnede Kağan'a hediye sunmak için huzura çıkan elçileri düzene sokan Soğd görevlinin önünde, ellerindeki sopalarla ihtiyaç halinde duruma müdahale etmek için ayakta bekleyen iki Türk bulunmaktadır (Resim 10, 11).

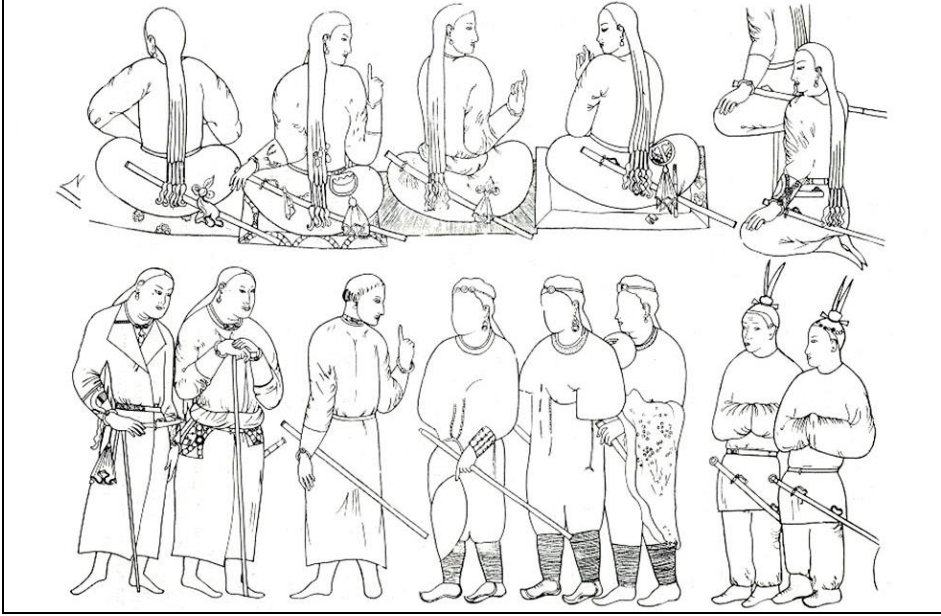

Resim 9. Suyap şehrinde bir görüntü: Sitadel (2007) Suyab şehri, Batı Gök Türklerinin önem verdiği merkezlerden biriydi. Daha sonra Türkiş ve Kırgızlara da merkezlik yapacaktır. Bununla birlikte Gök Türk Kağan'ının bu şehirde oturmadığını, Yuan Chwang gibi özel misafirleri bile yakındaki Ming Bulak denen yaylada karşıladığını biliyoruz (Yuan Chwang 1904:72). Belki özel bir görüşme olsa Kağan'ın bu tutum anlaşılabilir ancak yanında hükümeti ile beraber hareket ediyorsa; bu, Gök Türk idarecilerinin şehir yaşantısına nasıl baktıkları ile ilgili özel bir bilgi olarak kabul edilmelidir.

Resim 10. Afrasiyab'ta bulunan duvar resminden bir detay (Albaum 1975:res.4,5,6,7).

Kompozisyon, çok daha büyük bir panonun küçük bir parçasıdır. Afrasiyab kralının (Varhuman) kabul salonunda batı duvarını süsler. Elimize geçen resimler yaklaşık 2.7 m. yüksekliğinde kalan duvarlardan gelmektedir. Ve anlaşıldığı kadarıyla üç kademeli bir kompozisyon içinde işlenmişlerdir. Konu; Varhuman'ı ziyarete gelen Gök Türk kağanı (Tung Yabgu ?) adına verilen ziyafet seçilmiştir. Yabgu'nun resmedildiği bölüm dökülmüş, önünde kendisi ile beraber ziyafete katılan Türk ve Soğd Beylerinin bulunduğu ikinci kademenin ise sadece alt kısmı günümüze ulaşmıştır. Üçüncü kademe, Batı Türklerine komşu ülkelerin elçileri Yabgu'nun huzuruna çıkmak için sırada bekler vaziyette görülmektedirler.

Resim 11. Afrasiyab'ta bulunan duvar resminden detay. Üst sırada sırtları izleyiciye dönük 4 bağdaş kurmuş Bey, Batı Gök Türklerini oluşturan 10 Boy'un ileri gelenleri ya da Yabgu'nun yakın çevresi olmalıdır. 3ü birbiri ile sohbet ederken, diz çökmüş olan kişi ise ihtiyaçlarını karşılamak için emirlerini bekler pozisyonunda durmaktadır. Bu sıranın altında atakta duran kişiler, isteklerini Yabgu'ya iletmek için sırada bekleyen elçileridir. En sonda ellerini paltolarının yenlerine sokmuş şekilde bekleyen 2 kişi Kore elçileridir. Onların önündeki 3 kişinin ise Tibet elçileri oldukları düşünülmektedir ki, koluna astığı pars kürkünü (?) hediye olarak getirmişlerdir. Onlarında önünde Varhuman'ın mabeyincisi, beklemelelerini söyler şekilde sağ elinin başparmağını havaya kaldırmıştır. Mabeyinci'nin de önünde ayakta duran iki Gök Türk, ihtimalle Yabgu'nun yakın korumalarıdır ve salonun genel asayişinden sorumludurlar. Resimde görülen Türklerin kıyafetleri, kılıçları, çizmeleri, paltoları, kemerleri, kemerlerindeki aplikler, örgülü saçları, küpeleri, kolyeleri gibi en ince detaylar bile mezar (kurgan) buluntuları ve kült alanlarına yerleştirilmiş heykellerle tamamen uyusmaktadır. Kompozisyonda uygun olmayan tek durum; elçilerin Yabgu'nun huzuruna silahları ile çıkamayacak olmalarıdır.

Yine bu süreç, Türk heykellerinde kullanılan ikonografik öğelerde de bir takım farklılıklar yaratır. Klasik dönem, heykellerinde görülen mağrur Beyler, sağ eliyle kap, sol eliyle kılıç (ya da kemerini) tutar şekilde betimlenmişlerdir. Oysa Tengri dağları civarındaki heykellerde, bu ikonografinin dışına çıkılarak bazı yerli unsurlar da görülmeye başlanır. Örneğin, Kırgızistan, Bişkek Tarih Müzesinde ve Petropavlovsk Köy Müzesinde bulunan heykellerin başlıkları, bilinen Türk başlıklarının tamamen dışındadır. Özellikle Bişkek'teki heykelin kıyafeti, silahlı duruşu, v.s. O'nun alışılageldiğimiz Gök Türk Beylerinden farklı birisi olduğunu düşündürür. Her iki heykelin ifade tarzı da güneyli (Budizm) etkilerin açık izlerini yansıtır (Yılmaz 2007:159) (Resim 12).

Resim 12. (a-b-c-d). Batı Gök Türk Beyleri ve Buddha ait heykel başları. Gandhara (Pakistan) ekolü (MS.5.yy.) tasvir sanatında o denli güçlü bir etki yaratmıştır ki, Çin Budizm'ini bile etkilenmiştir. Kaş-burun birleşmesi, göz kapaklarının ifade tarzı, dudak hatta kulaklar, bununla birlikte yüzün dingin hali 4 büstün de ortak yanlarıdır. Ortak olmayan yanları; birbirinden farklı coğrafyalarda bulunmasıdır. (Yılmaz 2007:158). 12 a. Kırgız Tarih Müzesi, Kırgızistan (foto: Kubat Tabaldiev – Anıl Yılmaz); 12 b. Petropavlovsk Köy Müzesi, Kırgızistan (foto: Kubat Tabaldiev – Anıl Yılmaz); 12 c. M.S.6.yy.başı, Peşaver Müzesi, Hindistan (Pugaçenkova 1982:res. 46); 12 d. Tang dönemi, M.S.8.yy., Freer Gallery of Art Smithsonian, Washington D.C.

Yerleşikliğe geçen Türk sayısındaki artış, onların şehirlerde var olan kurumların içine de entegre olmalarına yol açmış olmalıdır. Üst paragrafta örnek verdiğimiz heykeller, belki de bu kurumların başındaki Türkleri temsil etmekteydiler (Yılmaz 2007:159) Bu dönüşümü çok dikkatli yorumlamak gerekmektedir. Çünkü yerleşik yaşamın kurumlarını ve işleyişini tamamen benimser ve sistemin içine girerseniz, bu yapılan toplumsal bir dönüşüm değil asimilasyon

olur. Oysa Türklerin idaresine yeni giren bu coğrafya, çok kısa bir süre sonra tamamen Türkistan olarak anılacaktır.

Bu kültür ortamı içinde kalan şehirlerin, Türk resim sanatına yaptığı katkıyı da değerlendirmek gerekir. Bugün Türk sanatı ile ilgilenen akademisyenlerin çoğu, resim sanatını Uygurlarla beraber başlatma meylindedirler. Oysa Uygur resimlerinde görülen 3 boyut etkisi çok önceleri Soğd sanatında vardır ve bu resimlerin bazıları Türkleri anlatmaktadır. Dolayısıyla 11-12.yy.lara tarihlendirilen Uygur resimlerinden yaklaşık 3-4 yüzyıl önce, Türk idarecilerinin perspektifli resimlerin altında yemek yediklerini söyleyebiliriz (resim 10, 11). Uygur ve Soğd resim sanatı ortak bir damardan beslenir o da Budizm'dir. Dolayısıyla her ikisinin de özü Hint sanatına dayanır. Ancak Soğdiana'da yani Türklerin yerleşik yaşama ilk defa geçtiği yerlerde bazı batılı etkiler de görülür ki, Helenizm'in buradaki köklü uygulamaları sadece Soğd sanatçıları etkilemekle kalmamış, Buddha heykellerin de bile bir sentez (resim 12 c-d). Helenistik etki, Soğdiana için resim ve heykelle sınırlı kalmış, mimari özellikle de peristilli yapılar, Bactria'da işa edilmiştir (Bernard 2008).

Dolayısıyla Tengri dağları bölgesinin hemen güneyi güçlü uygarlıkların verilerinin sentezlendiği önemli bir noktadır. Batıdan Pers, daha batıdan Grek, güneyden Hint ve doğudan gelen Çin etkileri, önce Soğd ve sonrada onların hamileri Türkler tarafından sentezlenmiştir.

Türklerin Fergana üzerinden, İran ve ötesindeki topluluklarla ilişkisi anlaşılın sadece artistik düzeyde değildir. Yukarıda değindik, Türklerdeki "orun ve ülüş" kavramı kimin nerede durması gerektiği yönünde sadece yöneticiler arasında değil, topluluk içindeki bireylerde de bir otokontrol mekanizması geliştirmişti (İnan 1987:241-254). Ancak Kağanlık büyüyüp, budaklandıkça ihtimalle çok daha sistematik bir idare kurmuş yerleşik imparatorlukların idari taksimatları ve yöneticileri, Türkler tarafından gözlenir hale geldi. Türklerin bu yapıdan etkilendiklerini de, Türkler arasındaki bazı unvanlardan anlıyoruz. Örneğin Kağanlığın ikinci adamı durumundaki *şad* kelimesi, kök olarak Türkçe değildir ve ihtimalle Farsça'dan geçmiştir (Giraud 1999:113; Clauson 1972:866). Keza bir diğer unvan *yabgu* ki Batı'daki Türklerin Kağan mertebesindeki idarecisidir, bu kelime de ihtimalle Bactria bölgesinde Yüe-chi etkisi ile gelişmiştir. Yüe-chilerin etnisite sorunsalını bir tarafa bırakarak, her iki kelimenin de İran ve çevresinde geliştiğini, Türkler tarafından -kullanışlı olduğu anlaşılmalı olacak ki- alındığı görülmektedir (Clauson 1972:873) (Resim 13).

Resim 13. (a-b) Batı Gök Türk dönemi sikkeleri. **a**, Kuva'daki (Fergana) kazılarda bulunmuş bir sikke (MS.6.yy.?) (Fergana müzesi). Ortada Türk tipolojisini gösteren (ay yüzlü, badem gözlü) bir erkek görülmektedir, sol tarafındaki yazıda Türkçe, runik harflerle “qğn” (kağan) ifadesi bulunurken sağ taraftaki yazı “knm ?” net okunamamaktadır. Sikkenin arka tarafında ise Çaç (Taşkent) damgasının etrafında saatin ters yönünde yazılmış kitabe Soğdça, “kağan parası” ifadesi yer almaktadır (Babayar 2007:Kat.no:209) **b**, Kankatepe’de (Çaç/Taşkent) bulunmuş Batı Gök Türk dönemine tarihlendirilen (MS.7.yy.) bir sikke (Özel koleksiyon). Her iki portre de Gök Türk dönemi estetiğini yansıtır. Ay yüzlü badem gözlü portrelerden, kadın olanın başında üç dişli bir taç bulunmaktadır ki bu gelenek heykellerde ve petrogliflerde de karşımıza çıkar. Erkeğin ise örgülü saçları geriye doğru uzatılmıştır. Afrayiyab duvar resimlerinde de aynı şekilde betimlenmiş Türk Beyleri bulunmaktadır (resim 11). (sikkenin arka yüzündeki kitabede Soğdça, “Bu sikke Yabgu İl-Çirdakin” [Babayar 2007:Kat. no:30]).

Tengri dağlarının neredeyse ağaçsız yamaçları, geniş arazilerde hayvancılık yapmaya olanak verse de, ekonomiye çok önemli bir girdi daha sunar: Maden. Gök Türk döneminde sağlanan güven ortamında bu madenler çok daha etkin bir şekilde kullanılıyor olmalıdır. Altın, bakır ve krom gibi madenlerin yanında biliyoruz ki demir’in ayrı bir önemi vardır ve Türkler bu madene fazlasıyla aşınadır. Tarih sahnesine ilk defa çıktıkları yerde maden çıkarma ve işleme işiyle öyle meşgul oldüler ki, Tengri dağlarında da aynı işi sürdürdükleri net olarak anlaşılmaktadır. Bizans elçisi Zemarkhos’un, İstemi Yabgu’ya gerçekleştirdiği ziyarette, kendisini görmek isteyenler arasında “demir satıcısı” Türklerin de olduğu bilinmektedir (Ligeti 1986:64).

Avrasyalı göçerlerin MÖ.5.yy.dan beri yazı kullandıklarını biliyoruz (Akişev 1978:70-71). Ancak anlaşılan, bu alfabe başlangıçta basit ifadelerin aktarılmasına yardımcı olmuştu. Çünkü o dönemde var olan Türk soylu kağanlar, yerleşiklerle daha yüzeysel siyasi ilişkiler kuruyorlardı. Hunların siyaseti bile Gök Türklerle karşılaştırıldığında çocukça kalır. Çünkü geliştirdikleri diplomasi ikili ilişkiler

üzerinden gidiyordu. Gök Türkler gibi bir yanda Çin ile uğraşırken, diğer yanda Bizans ile Sasanileri devre dışı bırakan bir ilişkiler yumağı kuramamışlardı. Bu sebepten ötürü yukarıda belirttiğimiz gibi Soğdların kullandığı bürokrasi dili Türkleri öyle etkilemiş olmalı ki, Gök Türklerden günümüze ulaşmış en eski edebi ürün olan Bugut yazıtının, taşa Soğdça işlendiğine yukarıda değindik. Günümüze ulaşan gelişmiş Türkçe ile yazılmış ifadeler ise, Türklerin II. Kağanlık devresinden kalmadır ki, Çin hâkimiyetini kabul etmek zorunda kaldıkları bir dönemden sonra yazıldıklarını hatırlamak, içerik açısından neden bağımsızlık üzerinde bu kadar yoğun durulduğunu anlamamıza yardımcı olur.

Tüm bu ilişkiler ağı bir araya getirildiğinde; Türklerin Soğdlara ya da Soğdların Türklere yaptıkları katkı o denli girifttir ki, kimin nereye kadar müdahale ettiğini bugün ortaya koymak zor olmaktan öte, neredeyse imkânsızdır. MS.6.yy.da başlayan bu süreç bürokrasi dili, sanat ile sınırlı kalmamıştır. 10.yy.dan itibaren tüm Soğd halkının Karahanlı ve Büyük Selçuklular içinde Türkleşmesi, genetik bir takım katkıları da gözler önüne serecektir. Bu sebeple Soğdların, Türk ticaret ağı içinde yer alan ahilik teşkilatına da nasıl bir katkı sunduğu araştırmaya değer bir konu gibi görülmektedir.

Sonuç olarak 1381 yıl önce yazılmış bir yazıya, Kül Tigin abidesine dönecek olursak aslında Türklerin bizlere hangi sınırlar içinde yaşadıklarını yazmış olduklarını görürüz:

“Doğuda Kingan dağlarına kadar, batıda Demir Kapıya kadar (balklarını) yerleştirmişler. (Bu) iki (sınır) arasında pek örgütsüz (ve düzensiz) yaşayan Gök Türkleri düzene sokarak öylece hüküm sürerlermiş” (KT.D:2-3)

Bu ifadeyi doğru yorumlayabilirsek, Doğu’da var olan Kingan dağları ile ilgili bir sıkıntımız yok. Ancak batıdaki *Demir Kapı*³⁰ acaba neresi olmalıdır? Öncelikli olarak Batı Türklerinin Tung Yabgu döneminde Kafkaslar üzerinden Azerbaycan’a kadar gittiklerini biliyoruz. Hazar Hakanlığının da Batı Türkleri ile sıkı ilişkiler içinde oldukları açık (Gumilev 1999:234-235). Ancak Kül Tigin abidesindeki *Demir Kapı* burası olamaz, çünkü o dönemde hem Doğu ve Batı Türkler birbirleri ile savaş

³⁰ Aşya’da birden fazla “demir kapı” olduğu bilinmektedir. Sadece ince bir yolla geçilebilen derin vadilerin en dar yerine yapılan bir kontrol noktası kalabalık orduları bile durdurabileceğinden benzer fiziki oluşumlar hep aynı ifade ile açıklanmıştır. Bunlardan biri Kafkaslardadır ve ismi Derbent’tir, Darius ve bazen de İskender geçidi olarak bilinir; diğeri Doğu Türkistan’daki Kara Şar’dadır (bugün Yançi) ve İpek Yolu’nun kilit noktalarından biridir. Bir de Afganistan’da bugün Hayber geçidi olarak bilinen başka bir geçit daha vardır.

Son zamanlarda yapılan bir çalışma bu ifadenin kullanım alanını Macaristan’a kadar genişletmiştir (Baski 2007:78-79).

halindeydiler hem de Kül Tigin, her ne kadar Tung Yabgu da Aşina soyundan olsa, başkasının yaptığı bir seferi bengü taşına hak ettirmesi düşünülemez. Üstelik Kafkaslarda Gök Türk arkeolojik verileri yok gibidir. Yani Türklerin en belirgin maddi kültür verileri olan kült alanları ve heykelleri buralara kadar sarkmamıştır. O halde *Demir Kapı* Kafkaslar'da arayamayız.

Afganistan'ı Orta Asya'ya bağlayan dağ silsilelerinde de aynı isimle bir geçit bulunur. Yine Tardu döneminde Batı Türklerinin etki alanlarını buralara kadar genişlettiklerini biliyoruz (Taşağıl 1995:88). Literatürde Afganistan sınırları içinde bulunmuş Türk döneminden kalma arkeolojik bir veri yoktur, ancak bu olmadığı anlamına gelmez.³¹ Bununla birlikte Kül Tigin yazıtındaki Demir Kapı'nın burası olduğunu da düşünmüyoruz çünkü Kafkaslardaki mantık ile hareket edersek, yine Kül Tigin, Tung Yabgu'nun başarısını kendine mal etmek istemiş olamaz. Kül Tigin'in seferinin—kendi ifadesi ile- Soğdak halkı üzerine yapıldığını biliyoruz. Yazıtlarda da Bactriana ya da Tohara ismiyle ilgili bir bilgi olmadığına göre, *Demir Kapı* ifadesini Soğdiyana – Bactriana sınırında aramamız gerektiğini düşünüyoruz. Burası ihtimalle günümüzde kullanılan ismi ile Karşı'den (Soğdça Nahşeb, Arapça Nesef), Termiz'e giden yol hattında, dağlık bölgede bulunan geçittir (Thomsen 1836:137).³²

Sonuç

Batı Gök Türkleri etki alanlarını yaptıkları seferlerle güneyde Afganistan, batıda Kırım ve Kafkaslar üzerinden Azerbaycan'a kadar genişletmişlerdir. Ancak eski Türklerin ulaştığı siyasi genişlik ile kültürel genişlik eş zamanlı büyümemiştir. Kültür verileri Tengri dağları etrafındaki yaylak ve kışlaklarla sınırlı kalmıştır. Arkeolojik çalışmalar Kırım, Kafkas ve Afganistan'da Gök Türk maddi kültür verileri ile ilgili bir bilgi vermezler. Dolayısıyla çalışmamız kültürel etkileşimin aktif olduğu coğrafyalar üzerine kurgulandığı için sınırlarımız haritada belirtilen alanlar içinde kalmıştır. Yani Gök Türklerin güney-batı sınırını Amu Derya nehri oluşturur. Batıda ise sınır Soğd şehirlerine kadardır. Bu şehirler her ne kadar tam bir teslimiyet

³¹ Yukarıda belirttik: Afganistan bölgesinde 1980'e kadar önemli arkeolojik çalışmalar yapılmıştı. Özellikle Hellenistik dönem şehirlerinde yapılan kazılar bilim dünyasına eşsiz bilgiler sunmuştur. Ancak buralarda son 40 yıldır bırakın akademik bir çalışma yapmayı, var olan miras bile kaybedilmeye başlandı. Bu yüzden Pamir'in yaylak ve kışlaklarında yapılacak bir yüzey araştırması literatüre Batı Gök Türklerle ilgili yeni bilgiler ekleyebilir.

³² Thomsen, Çinli Buddhist rahip Yuan Chwang'ın günlüğünden etkilenerek (Yuan Chwang:100), bu kapının, Semerkant ile Belh'i birbirine bağlayan yol üzerindeki, Kach ilçesinin 90 km. güneyinde yer alan, genişliği 12 ile 20 m. arasında değişen, uzunluğu ise 3 km.yi bulan kayalık geçit olduğunu belirtir. Togan'ın da haritasında "Demir Kapı" aynı yerde gösterilmiştir (Togan 1943). Barthold da aynı yere işaret eder ve bugünkü isminin Buzgala geçidi olduğunu belirtir (Barthold 1990:149).

ile Batı Türk kontrolünde iseler de, kültürel ve etnisite olarak Türklerden tamamen farklıdırlar.

Her iki Gök Türk devletini de dikkate aldığımızda, hakim oldukları coğrafyanın yaşam şekillerini doğrudan etkilediklerini söyleyebiliriz. Kültür, idari taksimat, sanat, ölü kültürü gibi özellikler her iki devlette de özünde hiçbir değişiklik olmadan süre gelmiştir. Her iki devleti de Aşina soyundan gelen Türkler yönetmiştir. Ancak Doğu Türkleri her açıdan bozkır kültürünün son temsilcileri olarak değerlendirilmeleri gerekirken,³³ Batı Türklerinin en önemli özelliği, Türklerin yerleşik yaşama geçişlerine zemin hazırlamalarıdır. Her ne kadar Türklerin sıfırdan tam bir şehir mantığında planladıkları ilk yerleşim Moğolistan sınırları içinde Uygurlar tarafından yapıldıysa da, bu sanki bir istisna gibi durmaktadır. Batı Türklerinin kontrolü altındaki onlarca Soğd şehri, bir sonraki dönemde bu topraklarda kurulacak Karahanlı gibi Türklerin şehirleşmelerine doğrudan katkı yapacaktır. Böylece Orta Asya'ya akacak Türk boylarının çoğunun Batı Türklerinin içinden çıktığını düşünürsek, o zaman Karahanlı, Gazneli ve nihayetinde Selçukluların geliştirdikleri, sanat, ticaret, idare ve bürokrasiyi nasıl en üst noktalara taşıdıklarını daha doğru kavrarız diye düşünmekteyiz.

Arapların Sasanileri yıkarak Türklerle komşu olmaları, Gök Türk ve Türgiş idaresi altındaki bütün halkların Türk olarak algılanmasına neden olmuştu. Karahanlı ve Gazneliler ile birlikte Türkistan kelimesi uzun yıllar literatürde kalacaktır. Selçuklularla durum farklılaşır gibi olsa da,³⁴ Türkistan kelimesi 19.yy.ın ortalarına kadar kullanılmaya devam edecektir.³⁵

³³ Türgişler ve Orhun Uygurları, her açıdan Gök Türklerin devamı gibi hareket ettiklerinden ama kısa ömürlü olduklarından, Türkler içinde bir hanedan değişikliği gibi algılanmalıdır. Zaten her iki devlet de gerek politik gerek idari olarak ne Batı ne de Doğu Türklerinin yanına bile yaklaşamazlar.

³⁴ Dede Korkut'a atf edilen destanlar manzumesinde "İç" ve "Dış Oğuz"dan bahsedilir. Destanlarda işlenen konuların geçmişi her ne kadar Hunlara hatta öncesine kadar götürülebilirse de; görünen o ki ana olay örgüsü, 14.yy. dolaylarında Büyük Selçukluların hâkim olduğu coğrafyada geçmektedir. Eğer Oğuzlar, Osmanlılar üzerinden Balkanlara yayılmasalardı ve Moğol baskısı bu denli şiddetli olmayıp Horasan civarında kalabilirdi, ihtimalle 14.yy.dan itibaren Türkistan kelimesi literatürde İç Oğuz ve Dış Oğuz olarak değişebilirdi.

³⁵ Rus Çarlığı da başlangıçta (19.yy.) bölgeyi "Türkistan" olarak adlandırmakta bir sakınca görmüyordu. Ancak, İngilizlerin Hindistan üzerinden İran ve bahsi geçen topraklarla ilgilenmeye başlaması; ve kendine Türk diyen bir başka büyük imparatorluğun batıda dağılma sürecine girmesi, Türkistan teriminin İngilizler için ne kadar tehlikeli olabileceğini düşündürmüştü olmalı. Çünkü Sanayi devrimi yaşanırken sınırsız ham madde bulabilecek Osmanlıların yeniden kendilerine gelmesi, Batıların kurmayı planladıkları Dünya

Gök Türk coğrafyasında kültürel geçiş yaratan bir diğer bölge Ordos'tur. Sarı nehrin (Huang he) kuzeye geniş bir kavis yaptığı alanı kapsayan bölgede kurulan siyasi oluşumlar ve şehirler, aynı Tengri dağlarında olduğu gibi hem göçer, hem de yerleşik kültür izleri taşımaktadır. Ancak bu bölgeye komşu olan Türkler ve Çinliler arasındaki ilişki, Tengri dağlarında olduğundan biraz daha farklı bir yol izlemiştir.

Çalışmamızın boyutu çok arttığından, Ordos bölgesini başka bir makalenin konusu olarak incelemeyi tercih ettik.

Kaynaklar

Kaynak Eserler

- Arrian *Anabasis Alexandri Books I-IV*, ed. E. Iloff Robson, Vol. I, Cambridge-Massachusetts Harvard University Press, 1967.
- Buck 1927 Carl D. Buck, "A new Darius inscription", *Linguistic Society of America*, Vol. 3, No: 1:1-5.
- Bugut Saadet Çağatay – Semih Tezcan, "Köktürk tarihinin çok önemli bir belgesi: Sogutça Bugut yazıtı", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, S. 217, Ankara 1975: 245-252.
- Chavannes 2013 Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, Selenge Yayınları, İstanbul.
- Herodotos *Herodotus*, trans. A.D.Godley, Vol. II, London – New York, 1921.
Herodotus, trans. A.D.Godley, Vol. III, London – New York, 1922.
- İbni Fadlan İbni Fadlan Seyahatnamesi (Rihletü'bnî Fadlan), Çev.: Lûtfî Doğan, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, 1954:59-80.
- İbn Hurdazbih İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, Çev.: Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul: 2008
- Kent 1937 Roland G. Kent, "The Daiva-Inscription of Xerxes", *Society of America*, Vol. 13, No: 4:292-305.

düzenini alt üst edebilirdi. Bu yüzden İngiltere öncülüğünde "Türkistan" kavramı literatürde şekil değiştirirken, "Orta Asya" terimi ortaya çıktı. Bu terim değişikliği bölgeye akademik amaçlarla gelen araştırmacıların yayınlarından da anlaşılabilir. Türkistan'ın dünyaca tanınmasına yardım eden araştırmacılardan biri Stein, 1900 yılında başladığı Türkistan macerasında, 1909 yılından itibaren "Batı Türkistan" için "Central Asia" ifadesini kullanırken, "Doğu Türkistan" için "Chinese Turkestan" tabirini tercih etmiştir (Walker 2008:51). Rus yayınlarında da 19.yy.a kadar sıkıntı yaratmayan bu terim, yine aynı şekilde Tsentralnoy Azii (Orta/Merkezi Asya) olarak değişmiştir.

- Kül Tigin Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara:1988
- Mau Tsai 2011 Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, Selenge yayınları, İstanbul.
- Menandri Protectoris B.G. Niebuhr, “Ex Historia Menandri Protectoris Excerpta de Legationibus Barbarorum ad Romanos”, *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*, Pars I, Bonn 1829:281-444.
- Narşahi Ebû Bekr Muhammed b. Ca’fer en-Narşahi, *Târîh-i Buhara*, Çev.: Erkan Göksu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara: 2013
- Ongin Gerard Clauson, “The Ongin inscription”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 3/4 (Oct., 1957):177-192.
- Rawlinson 1848 H.C.Rawlinson, “The Persian cuneiform inscription at Behistun, decyphered and translated; with a memoir on Persian cuneiform inscriptions in general, and on that of Behistun in Particular”, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Vol. 10:I-LXXI, 1-349.
- Strabo *The Geography of Strabo*, ed. H. L. Jones, Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: 1924.
- Taberi *The History of al-Tabari, Volume XXV The End of Expansion*, Trans. Khalid Yahya Blankinship, New York: 1989.
- Tonyukuk Talat Tekin, *Tunyukuk Yazıtı*, Simurg Yayınları, Ankara:1994.
- Yuan Chwang *Yuan Chwang’s Travel in India 629-645 A.D.*, Trans.: Thomas Watters M.R.A.S. (edited after his death by T.W.Rhys Davids, F.B.A. – S.W. Bushell, M.D.; C.M.G.), London 1904.

Güncel Araştırmalar

- Akişev 1978 K.A. Akişev, *Kurgan Issık*, Moskva.
- Albaum 1975 L.İ. Albaum, *Jibopis Afrasiaba*, Taşkent.
- Alimov 2004 Risbek Alimov, “Koçkor’daki Türgeş yazıtları”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 1:13-43.
- Anohin 2006 A.V. Anohin, *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*, Çev.: Zekeriya Davut – Jannet Meyermanova, Kömen yayınları, Konya.
- Aydın 2012a Erhan Aydın, “Yenisey yazıtlarını nasıl tarihlendirebiliriz?”, *Turkish Studies*, 7/2:161-168.
- Aydın 2012b Erhan Aydın, *Eski Türk Yer Adları (Eski Türk Yazıtlarına Göre)*, Kömen Yayınları, Konya 2012.
- Babayar 2007 Gayrullah Babayar, *Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu*, TİKA Yayınları, Ankara.

- Barthold 1990 V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Haz.: Hakkı Dursun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Baski 2007 İmre Baski, “Demirkapılar (Temır Qapriy, Vaskapu, Dömörkapu)”, *Turkish Studies*, Vol. 2, Iss. 2:73-88.
- Bernard 2008 Paul Bernard, “The Greek Colony at Ai Khanum and Hellenism in Central Asia”, *Afghanistan*, National Geographic Society Press, Washington D.C.
- Chikisheva 2008 T.A. Chikisheva, “The origin of the early nomadic populations of Tuva: Craniometrical evidence”, *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 36/4:120-139.
- Eberhard 1996 W. Eberhard, *Çin’in Şimal Komşuları*, Terc.: Nimet Uluğtuğ, Ankara.
- Gibbon 1854 Edward Gibbon, *The History of The Decline and Fall of the Roman Empire*, Boston. Gimbutas 1963
- María Gimbutas, “The Indo-Europeans: Archeological problems” *American Anthropologist*, New Series, Vol. 65, No. 4 (Aug., 1963):815-836.
- Giraud 1999 René Giraud, *Gök Türk İmparatorluğu İleriş, Kağan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*, Çev.: İsmail Mangaltepe, İstanbul.
- González-Ruiz 2012 M. González Ruiz – C. Santos – X. Jordana – M. Simón – C. Lalueza Fox – vd., “Tracing the Origin of the East-West Population Admixture in the Altai Region (Central Asia)”, *PLoS ONE*, Vol. 7, Issue 11: 1-11.
- www.plosone.org
- Griyaznov 1950 M.P. Griyaznov, “Minusinskiye kamenniye babı sviyazi s nekotormi noviyimi materialı”, *Soyetskaya Arheologiya*, 1950, S. 12, s. 128-156.
- Heine-Geldern 1964 Robert Heine-Geldern, “Comments on Gimbutas ‘The Indo-Europeans: Archeological Problems’”, *American Anthropologist*, New Series, Vol. 66, No. 4, Part 1 (Aug., 1964):889-893
- İnan 1997 Abdülkadir İnan, “‘Orun’ ve ‘Ülüş’ meselesi”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara: 241-254.
- Jettmar 1956 Karl Jettmar, “Zur Wanderungsgeschichte der Iranier”, *Die Wiener Schule der Völkerkunde: Festschrift zum 25jähriegen Bestand*. Hrsg. J. Haeckel (u.a.), Wien:327-348.
- Karcaubay 2013 Sartkojauli Karcaubay – Cantekin Karcaubay, “Göktürk’ün toprak halkı”, *Atlas*, S. 238, İstanbul: 62-76.
- Kızlasov 1981 İ.L. Kızlasov – N.V. Naşekin, “İzvayaniye s Yeniseyskoy Nadpisyu s Ozera Açık-kul” *Soyetskaya Arheologiya*, 3:262-267.
- Kızlasov 1991 L.R. Kızlasov, *Drevnyaya i Srednevekovaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, Abakan 1991.
- Kiryushin – Solodovnikov 2011 Yu.F. Kiryushin - K.N. Solodovnikov, “The origins of the Andronovo (Fedorovka) population of southwestern

- Siberia, based on a middle bronze age cranial series from the Altai forest-steppe zone”, *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 38/4:122–142.
- Kozintsev 2008 A.G. Kozintsev, “The ‘Mediterraneans’ of southern Siberia and Kazakhstan, Indo-European migrations, and the origins of the Scythians: A multivariate craniometric analysis”, *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 36/4:140-144.
- Kozintsev 2009 A.G. Kozintsev, “Craniometric evidence of the early Caucasoid migrations to Siberia and eastern Central Asia with reference to the Indo-European problem”, *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 37/4:125-134.
- Kubarev 2005 G.V. Kubarev, *Kultura Drevnih Tyurok Altaya*, Novosibirisk.
- Kubarev 2009 V.D. Kubarev, “Two Bronze age stel in Gorny Altai”, *Archaeology, Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 37/1:34-38.
- Leslie 1982 D.D.Leslie – K.H.J.Gardiner, “Chinese knowledge of western Asia during the Han”, *T’ung Pao*, Vol. LXVIII, Livr. 4/5: 254-308.
- Li 2010 Chunxiang Li - Hongjie Li - Yinju Cui - Chengzhi Xie - Dawei Cai - Wenyng Li - Victor H Mair - Zhi Xu - Quanchao Zhang - Idelisi Abuduresule - Li Jin - Hong Zhui - Hui Zhou, “Evidence that a West-East admixed population lived in the Tarim Basin as early as the early Bronze Age”, *BMC Biology*, Vol. 8:15.
<http://www.biomedcentral.com/1741-7007/8/15>
- Ligeti 1986 L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, Çev.: Sadrettin Karatay, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Livşits 2000 V.A. Livşits, “Eski Türk yazısının ortaya çıkışı üzerine”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Çev.: S. Gömeç – T. Ölçekçi, 20/31:37-50.
- Mallory 2010 J.P. Mallory, “Bronze age languages of Tarim Basin”, *Expedition*, Volume 52, Number 3:44-53.
- Molodin 2012 V.I. Molodin - A.S. Pilipenko - A.A. Zhuravlev - R.O. Trapezov - A.G. Romaschenko, “An analysis of Mitochondrial Dna from the Pakhomovskaya population of the Late Bronze Age, Western Siberia”, *Archaeology Ethnology & Anthropology of Eurasia*, 40/4:62–69.
- Minorsky 1937 V. Minorsky, *Hudud al-'Alam, The Regions of the World A Persian Geography, 372 A.H. - 982 A.D.*, Oxford – London.
- Moldabayeva 2005 Dâna Moldabayeva, “Sır Derya” havzasının Türk tarihindeki yeri ve önemi”, *Bilgi*, Güz, S. 35:1-16.
- Olhovskiy 1990 V.S. Olhovskiy – L.L. Galkin, “Kultoviy kompleks na Ustyurte”, *Sovetskaya Archeologiya*, 4:196-206.
- Ögel 1991 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- Pugaçenkova 1982 G.A. Pugaçenkova, *İskusstvo Gandbarı*, Moskva.
- Ross – Thomsen 1930 E. Denison Ross - Vilhelm Thomsen, "The Tonyukuk Inscription: "Being a Translation of Professor Vilhelm Thomsen's Final Danish Rendering", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, University of London, Vol. 6, No. 1:37-43.
- Sertkaya 2008 Osman F. Sertkaya, "Göktürk (Runic) harfli yazıtların envanter, alfabe ve bibliyografya problemleri üzerine", *Dil Araştırmaları Dergisi*, 2:7-34.
- Spurkland 2005 Terje Spurkland, *Norwegian Runes and Runic Inscriptions*, The Boydell Press, Woodbridge – Great Britain.
- Stöllner 2013 Thomas Stöllner – Zaynolla Samaşev, *Unbekanntes Kasachstan Archäologie im Herzen Asien*, Band I, Bochum.
- Taşagıl 1995 Ahmet Taşagıl, *Gök-Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Taşagıl 2012 Ahmet Taşagıl, "Türkistan", *İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul:556-560.
- Togan 1943 Zeki Velidi Togan, *Türküli Haritası*, Alâeddin Kırıl Basımevi, İstanbul-Ankara.
- Thomsen 1896 Vilhelm Ludvig Peter Thomsen, *Inscriptions de l'Orknon déchiffrées*. Helsingfors.
- Volkov 1995 Vitali Volkov, "Early nomads of Mongolia", *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age*, Berkeley:318-332.
- Walker 2008 Annabel Walker, "Sir Aurel Stein Chronology", *Handbook to the Collections of Sir Aurel Stein in the UK*, Ed. Helen Wang and John Perkins, The British Museum Publishing, London: 50-59.
- Yablonsky 2010 Leonid Teodorovich Yablonsky, "New excavations of the Early Nomadic burial ground at Filipovka (Southern Ural Region, Russia)", *American Journal of Archaeology*, 114:129-143.
- Yılmaz 2007 Anıl Yılmaz, "Çuy bölgesinde bulunmuş Göktürk dönemine ait iki heykeli yeniden değerlendirmek", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18, Bışkek: 155-165.
- Yılmaz-Telci 2010 Anıl Yılmaz – Cahit Telci, "Türk kültür terminolojisinde göç kavramı üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 2, Ankara:14-33.

OSMANLI DÖNEMİNDE MORA'DA BİR SAHİL ŞEHİRİ: BALYA BADRA/PATRA (1460-1715)

A COASTAL CITY IN THE MOREA DURING THE OTTOMAN PERIOD: BALYA BADRA/PATRAS

Ayşe KAYAPINAR*

Özet

II. Mehmet tarafından fethinden sonra Mora bölgesi, Elvanoğlu Sinan Bey'in idaresinde bir sancağa dönüştürülmüştür. Mora toprakları 17 nâhiyeye bölünmüştür. Bunlar; Balya Badra, Vostiça, Hulumiç, Vumero, Krevukor, Arkadya, Leondar, Korintos, Kalavrita, Minhalu, Bezenik, Kalandriça (Halandriça), Sandomiri (Sandomeri), Grebena (Grevena), Ayo İlia, Gardiçko ve Mistra'dır. Bu nâhiyelerin büyük bir kısmı nâhiye merkezi olan yerleşim birimiyle aynı adı taşımaktadır. Bu durum Balya Badra nâhiyesi için de geçerlidir. Balya Badra nâhiyesi merkezi Balya Badra şehrinin adını taşımaktadır. Bugün Patra/Patras olarak bilinen şehir, Osmanlı döneminde Balya Badra olarak bilinmekteydi. Bu çalışmanın amacı, 1460-1715 yılları arasında Balya Badra şehrinin nüfusunu ve şehrin tarihsel gelişimini incelemektir. Çalışmanın kaynağını Mora Sancağına dair tutulan Osmanlı tahrir defterleri oluşturmaktadır. Kullanılan kaynakların tanıtımından sonra şehirdeki nüfus artışı, büyüme oranı ve Türkleşme ile İslamlaşma sürecine değinilmektedir. Çalışmada ayrıca Patra'daki mahalle isimlerini, vergi mükelleflerinin sayısını ve dini mensubiyetini gösteren tablolara yer verilmiştir. 1514/1515 yılında burada sadece bir Müslüman mahallesi, 20 Hıristiyan, 8 Yahudi, bir Çingene ve bir de Hıristiyan müselleme cemâ'ati vardı. 1715 yılına gelindiğinde şehirde 13 Hıristiyan, 4 Müslüman ve bir de Yahudi cemaati bulunmaktaydı. Patra halkının tarımsal üretimi, vergi oranları, Patra sakinlerinin ödedikleri vergiler ve icra ettikleri meslekler üzerinde durulan konular arasındadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Balkanlar, Mora, Balya Badra, Yunanistan

Abstract

After the conquest of the Morea by Mehmed II, this region was transformed into an Ottoman province governed by Elvanoğlu Sinan Bey. Morea was subdivided into 17 districts. These districts were Balya Badra, Vostiça, Hulumiç, Vumero, Krevukor, Arkadya, Leondar, Korintos, Kalavrita, Minhalu, Bezenik, Kalandriça (Halandriça), Sandomiri (Sandomeri), Grebena (Grevena), Ayo İlia, Gardiçko and Mistra. The great number of these districts has the same name as their center. The

* Prof. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü.

district of Patras was also named by the name of its center that is the town of Patras. Patras was known in the Ottoman period as Balya Badra. The aim of this article is to study the town of Patras, its population and economy between 1460 and 1715 years. This study is based on the Ottoman Archives sources, especially on the Ottoman survey register (*tahrir*) concerning the province of Morea. After the presentation of the sources furnishing rich data about Patras this article examined the population growth, the average of growth, the process of Turkicization, conversion and Islamization in the town. We draw the tables showing the names of the quarters of the town of Patras, the number of tax-payers and their confessions. In 1514/1515 there were one Muslim quarter, 20 Christian and 8 Jewish quarters, a Cipsy and a Christian *müsellem* community in Patras. In 1715 the town has 13 Christian and 4 Muslim quarters and a Jews community. The information about the agricultural production, the total amount of taxes and the jobs practicing by the inhabitants of the town of Patras was also given.

Key words: Ottoman Empire, Balkans, Morea, BalyaBadra, Greece

Giriş

Osmanlı Devletinin Avrupa topraklarında yer alan uç bölgelerindeki sahil kentleri, batıdan gelen saldırılara ilk maruz kalan yerleşim birimleridir. Uçta bulunmaları sebebiyle bu gibi kentler, genelde iki siyasi güç arasında gelgitler yaşamış ve demografik, sosyal ve ekonomik açıdan bu gelgitlerden etkilenmişlerdir. Osmanlı güneybatı ucunda yer alan ve Venedik, Ceneviz gibi devletlerin batıdan gelen saldırılarına açık olan Balya Badra, bu tür gelgitler yaşayan ve demografik, sosyal ve ekonomik açıdan ani değişikliklere maruz kalan bir sahil şehrine güzel bir örnek teşkil etmektedir. İşte bu çalışma¹, Osmanlı döneminde (1460-1715) Osmanlı güneybatı ucunda yer alan bir sahil kenti Balya Badra'nın tarihsel gelişimini yayımlanmamış Osmanlı tahrir defterlerine dayalı olarak incelemeyi hedeflemiştir. Şehrin demografik yapısı, dini ve sosyal kurumları ve buradaki ekonomik hayat ele alınan başlıca konulardır. Ancak Balya Badra'nın Osmanlı dönemindeki durumunu ele almadan evvel şehrin coğrafi konumuna, Osmanlı öncesi dönemdeki tarihçesine ve Osmanlılar tarafından fethine değinmek yerinde olacaktır.

Osmanlıların Balya Badra olarak adlandırdığı bugünkü Patra şehri, Yunanistan'ın Mora Yarımadasının kuzeybatısında Korint Körfezi ile Akdeniz'in birleşme noktasında Patra Körfezinin kıyısında Atina'nın 215 km batısında yer alır. Şehir, Mora Yarımadasının kuzeyini kapsayan Ahaya bölgesinin merkezi konumundadır. Günümüzde Patra, 214.580 kişilik nüfusu ile Yunanistan'ın Atina, Selanik ve Pire'den sonra dördüncü büyük şehridir. Coğrafi konumu sebebiyle

¹ Bu çalışma esnasında Yunanca kaynaklara ulaşmamız konusunda bize yardımcı olan Prof. Dr. Levent Kayapınar'a şükranlarımızı sunarız.

Patra, önemli bir liman, turistik, idari, ulaşım ve üniversite şehri olarak gelişmiştir. Patra bölgesinin tarihi M.Ö. 2000 yılına kadar uzanmaktadır. Bugün Yunanca Patras olarak bilinen şehir, Türkçe olarak Patra şeklinde adlandırılır. Osmanlı dönemindeki adı ise Balya Badra veya Ballı Badra/Ballubatra'dır.² Osmanlılar, Badracık olarak adlandırdıkları İzdin (Lamia) yakınındaki Neo Patras (Yeni Patra) adlı kentten Patra'yı ayırtetmek için Eski Patra manasında Paleo Patras'tan hareketle Balya Badra demişlerdir.³ Osmanlı dönemindeki Patra'yı ele alan bu çalışmada kullanılan Osmanlı tahrir defterlerinde şehrin adının Balya Badra şeklinde geçmesi sebebiyle çalışmada Balya Badra adlandırması tercih edilmiştir.

Balya Badra, kuruluştan itibaren bir kaç defa yer değiştirmek zorunda kalmasına rağmen aynı adla varlığını sürdüren nadir kentlerden birisidir. Antik dönemde şehir, deniz kıyısında yer alırken ortaçağda, denize 800m uzaklıkta Panahekon tepesi üzerinde kurulmuştur. Bu tepe, bugün Patra kalesinin güney ve batı kısmında yer almaktadır.⁴ Ortaçağ döneminde Patra'nın bulunduğu bölge Slav saldırılarına maruz kalmıştır. Bundan dolayı VI-IX.yüzyıllar arasında Patra'nın bir çöküş süreci yaşadığı görülmektedir. VI-IX.yüzyıllar arasındaki bu Slav saldırıları bölgedeki yerli halkın göç etmesine sebep olmuştur. Slav saldırıları şehrin Müslümanlarla ilk temasına da yol açmıştır. Slavlar, kenti karadan kuşattıkları zaman Abbasi donanması kentin yardımına gelmiştir.⁵ 805 yılında bölgede yaşanan Slav saldırılarının akabinde Patra metropolitlik merkezi haline getirilmiştir. Bizans İmparatoru Nikeforos şehri yeniden inşa ettirmiştir.⁶ IV. Haçlı Seferi sonrası 1205 yılında Geoffrey de Villehardouin komutasındaki Franklar, Bizanslıların elinden Balya Badra ve bölgesini alarak Ahaya Prenslığının büyük bir kısmını kapsayan bir baronluk kurmuşlardır. Frank baronluğu 1267 yılına kadar var olmuştur. Bu tarihte baron II.Guillaume Aleman baronluğunu Latin başpiskoposuna satmıştır. Latin başpiskoposu döneminde Patra'da hukuki açıdan bağımsız, dini açıdan ise Papalık'a bağlı bir devlet oluşturulmuştur.⁷ Patra'nın Latin başpiskoposları XIV. yüzyıl

² Osmanlı kroniklerinde Balya Badra'nın adı Ballubatra olarak geçmektedir. Bunun için bk. *Aşıkpaşazâde Tarihi [Osmanlı Tarihi (1285-1502)]*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2013, s. 204; Mevlânâ Mehmed Neşri, *Cihânnümâ [Osmanlı Tarihi (1288-1485)]*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2013, s. 196; *Oruç Beğ Tarihi [Osmanlı Tarihi (1288-1502)]*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2014, s. 64.

³ M. Kiel, "Balyabadra", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 5, İstanbul 1992, s. 42.

⁴ Hélène Saranti-Mendelovici, "A propos de la ville de Patras aux 13e-15e siècles", *Révue des études byzantines*, c. 38 (1980), s. 227 (ss. 219-232).

⁵ Kiel, *a.g.m.*, s. 42.

⁶ P.Charanis, "The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece", *Dumbarton Oaks Papers*, c. 5 (1950), s 148(ss. 139-166).

⁷ Saranti-Mendelovici, *a.g.m.*, s. 220.

boyunca Venedik'le iyi geçinmeye çalışmışlardır. 1408-1413 yılları arasında Venedik Patra'yı himayesine almıştır. Ancak 1429 yılında Konstantinos Paleologos şehri ele geçirdiğinde Venedik şehre yardım etmemiştir.⁸ Bu arada XIV.yüzyılın sonundan itibaren başta Patra ve bölgesi olmak üzere Mora Yarımadasında Osmanlılar görmeye başlamıştır.

Osmanlılar, Mora Yarımadasını aşamalı Osmanlı fetih metotlarına uygun olarak fethetmişlerdir.⁹ Bu aşamalar, bölgeyi tanıma, fethedilecek bölgenin siyasi güçleriyle ittifak oluşturma, yine bu siyasi güçleri vassal konuma getirme ve bölgeyi Osmanlı topraklarına ilhak etme ve timar sisteminin uygulama süreçlerini kapsamaktadır.¹⁰ Mora Yarımadasına Osmanlı akınları 1387 yılından itibaren başlamıştır. 1395 yılında Evrenos Bey komutasındaki Osmanlı birliklerinin Korintos, Akova ve Leondarion'a (bugünkü adı Veligosti) ulaştığı, 1397 yılında da Argos, Moton ve Koron'a kadar gittikleri bilinmektedir.¹¹ 1401 yılına gelindiğinde Venedik, Osmanlılara karşı Eğriboz, Koron, Moton ve Balya Badra'yı gemilerle denetlemeye girişmiştir. Buna rağmen 1401 yılında Osmanlılar, Mora'nın güney ucuna ilerleyerek Venedik'e ait olan yerleri yağmalamışlardır.¹² 1404 yılında Cenevizli Centurione Zaccaria, Kalavrita, Vostica ve Balya Badra'yı alarak Ahaya Prenslüğünü kurmaya teşebbüs ettiyse de Venedik'in engellemeleri ile karşılaşmıştır. Balya Badra'nın idaresi bu tarihten sonra Ceneviz asıllı ticaretle uğraşan Zaccaria ailesi ile Venedik arasında gidip gelmiştir. Zaccaria ailesi, Frank döneminde Ahaya Prenslüğünün de idareciliğini üstlenmiştir. 1415 yılında Venedik, Ahaya Presliğine olan ilgisini azaltarak Balya Badra'yı Zaccaria ailesine iade etmiştir.¹³ 1423 yılında Turahan Bey¹⁴, düzenlediği Mora akını esnasında Korintos, Mistra, Leondarion, Gardiki ve Taviya'ya kadar gitmiştir. 1429 yılında Konstantin Paleologos, Balya Badra'yı ele

⁸ Saranti-Mendelovici, *a.g.m.*, s. 221; Balya Badra bölgesinin Bizanslılar tarafından yeniden fethi 1428-1430 yılları arasında gerçekleşmiştir. Bunun için bk. D. Jacoby, *La féodalité en Grèce médiévale*, Paris-Mouton&Co-La Haye, 1971, s. 179.

⁹ Osmanlıların tatbik ettiği tedrici fetih metotları konusunda bk. Halil İnalçık, "Ottoman Methods of Conquest", *Studia Islamica*, 2 (1954), ss. 103-129; Aynı yazar, "Osmanlı Fetih Yöntemleri", çev. Hamdi Can Tuncer, *Cogito*, sayı 19 (1999), ss. 137-159.

¹⁰ Mora'nın Osmanlılar tarafından fethinin aşamaları için bk. Levent Kayapınar, "Mora'da Türkokratia'nın Kurulması (1387-1461)", *XIV. Türk Tarih Kongresi Ankara, 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler*, II. Cilt I. Kısım, Ankara 2006, ss. 3-22.

¹¹ Kayapınar, "Mora'da Türkokratia'nın Kurulması", s. 2.

¹² Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epeçli, c. 1, İstanbul 2005, s. 274.

¹³ Jorga, *a.g.e.*, c. 1, s. 299, 307, 327.

¹⁴ Rumeli akıncı uçbeylerinden Turahan Bey hakkında daha fazla bilgi için bk. L. Kayapınar, "Teselya Bölgesinin Fatih Turahan Bey Ailesi ve XV. – XVI. Yüzyıllardaki Hayır Kurumları" *A.İ.B.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, cilt 2005-1/sayı 10 (2005), s. 183-196.

geçirmiştir.¹⁵ 1446 yılında II. Murad ve Turahan Bey, Mora'ya sefer düzenlemişler ve Vostica (bugünkü adı Egio), Balya Badra ve Klarenza'yı tanıma imkanı bulmuşlardır.¹⁶1452 yılına gelindiğinde Osmanlılar, Tegea (Nikli), İthomi ve Mesinni'ye (Nission) kadar ulaşmışlardır.¹⁷ Fatih Sultan Mehmed, Mora'ya 1458¹⁸ ve 1460 yıllarında fetih seferi düzenlemiştir.¹⁹ Mayıs 1460'dan aynı yılın sonbaharına kadar olan dönemde Fatih Sultan Mehmed, Modon, Koron, Navarin ve Salmenikon haricinde Mora'nın tamamını Osmanlı topraklarına ilhak etmiştir.²⁰ Balya Badra,1466 yılındaVenedikli duka ailesi olan Barbarigolara mensup Jacopo Barbarigo tarafından zaptedildiye de tekrar Osmanlı topraklarına dahil edildi.²¹ Bundan sonraki aşamada Mora²², bir Osmanlı sancağı haline getirilmiş ve sancakbeyi olarak da Elvanoğlu Sinan Bey atanmıştır²³. Osmanlı hâkimiyetinin kurulmasının ardından Mora Yarımadası toprakları 17 nâhiyeye taksim edilmiştir. Bunlar, Balya Badra (Paleo Patra), Vostiça (Egio), Holomiç (Hlemutsi), Vumero (Gumero), Krevukor, Arkadiya (Kiparissia), Leondar (Leondari), Korintos (Korint), Kalavrita, Minhalu (Mukhli), Bezenik (Bejenik), Kalandriça (Halandriça), Sandomiri (Santomer), Grebena, Ayo İlia, Gardicko ve Mistra (Sparta)'dır.²⁴ Bu nâhiyelerin büyük bir kısmı, nâhiye merkezi olarak tayin edilen yerleşim birimlerinin ismiyle anılmaktadır. Bunlar arasında Vostiça, Hulumiç, Vumero, Krevukor, Leondar, Korintos, Kalavrita, Bezenik, Kalandriça, Sandomiri, Ayo İlya ve

¹⁵ Jorga, *a.g.e.*, c. 1, s. 356.

¹⁶ Mikhael Doukas; *Tarih, Anadolu ve Rumeli, 1326-1462*, çev. Bilge Umar, İstanbul 2008, s. 19-199; Jorga, *a.g.e.*, c. 1, s. 389. Osmanlı kroniklerinden Oruç Beğ Tarihi'nde bu seferi şöyle anlatmaktadır: “*Sultan Murad geliip tabta geçdi. Karar edüip birkaç gün oturup evvel keş irmişdi. Kışın zemberi vaktinde sefer idüip Mora vilayetine varup Germe'yi yakup yakup Germe'yi feth edüip Ballubatra derler bir hisarı alup, dahi nice kal'alar alup Mora vilâyetini harâba verüip ilini memleketini alup feth edüip, andan geliip girü Edrene'ye geldi...*”, Bk. Oruç Beğ Tarihi, s. 64.

¹⁷ Kayapınar, “Mora'da Türkokratia'nın Kurulması”, s. 2.

¹⁸ Aşıkpaşazade ve Neşri gibi Osmanlı tarihçileri bu seferin sebebini, tarlada çalıştırılan Müslüman esir kadınları kurtarmak olarak göstermektedir. Bk. *Aşıkpaşazâde Tarihi*, s. 204; Mevlânâ Mehmed Neşri, *Cihânnümâ*, s. 196.

¹⁹ Bu seferin ayrıntılı olarak gelişimi hakkında bk. Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epeçeli, c. 2, İstanbul 2011, s. 127-175.

²⁰ Kayapınar, “Mora'da Türkokratia'nın Kurulması”, s. 10; Zinkeisen, *a.g.e.*, c. 2, s. 225.

²¹ Jorga, *a.g.e.*, c. 2, s. 123.

²² Mora'da Osmanlı hakimiyetinin kurulmasından sonra idari taksimatın uygulanması konusunda bk. N. Beldiceanu – IrèneBeldiceanu-Steinherr, “Recherches sur la Morée (1461-1512)”, *Südoest-Forschungen*, XL (1980), ss. 17-74; Levent Kayapınar, *Osmanlı Klasik Dönemi Mora Tarihi*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 1999.

²³ Kayapınar, *Mora Tarihi*, s. 237; Kayapınar, “Mora'da Türkokratia'nın Kurulması”, s. 11.

²⁴ Kayapınar, *Mora Tarihi*, s. 242.

Gardicko'yu sayabiliriz. Balya Badra şehri de (bugünkü Patras) Mora Sancağının bir kısmını oluşturan Balya Badra nâhiyesinin merkezidir. Fetihden sonra Balya Badra'ya Osmanlı muhafızları yerleştirilmiş, ayrıca vergi muafiyeti karşılığında muhafızlara yardımcı olmak için bir miktar Türk nüfusu yerleştirilmiştir. Şehrin büyük kiliselerinden biri de câmiye çevrilmiştir. Bu câmi, daha sonra Fethiye Câmi olarak anılmıştır.²⁵

1499-1503 yılları arasında gerçekleşen Osmanlı-Venedik Savaşı sonucunda 1503 yılında İstanbul antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Balya Badra Venedik'e verilmiştir. Ancak daha sonra Osmanlılar tarafından yeniden alınmıştır. 1514 tarihinde de Balya Badra dahil Mora Sancağının yeni bir tahriri yapılmıştır. 1532 yılında Koron, Balya Badrave İnebahtı Körfezi Andrea Doria'nın komutasındaki bir Ceneviz filosunun eline geçtiyse de kısa bir süre tekrar Osmanlılar tarafından alındı.²⁶ 1603 yılında Balya Badra, Malta şövalyelerine ait bir filo tarafından yağmalandı. 1656 yılında Balya Badra Venedik saldırısına maruz kaldı. Zinkeisen, bu saldırı esnasında Venediklilerin şehirde oturan 1000 kadar Türk'ü öldürdükleri veya esir aldıklarını yazar.²⁷ Balya Badra, denizden gelecek saldırılara açık bir konumda olması ve bir nevi uc görevi görmesi sebebiyle Osmanlı-Venedik arasında 1460-1687 yılları arasında sık sık el değiştirmiştir. Ele aldığımız 1460-1715 arası dönemde Balya Badra, Proti Turkokratia olarak adlandırılan I. Osmanlı hakimiyet (1460-1687) ile Venedik hakimiyet (1687-1715) dönemlerini yaşamıştır.²⁸ 1715 yılından 1829 yılına kadar sürecek olan dönem ise Mora tarihi bakımından olduğu gibi Patra tarihi bakımından da Defteri Turkokratia yani II. Osmanlı hakimiyet dönemi olarak adlandırılmaktadır.

I. Kaynakların Tanıtımı

Balya Badra üzerine yapılan bu çalışmanın temel kaynaklarını, İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivinde muhafaza edilen TT 10, TT 80, TT 607, TT 712, TT 1046 numaralı mufassal defterler ile TT 390, TT 367 ve TT 509 numaralı icmal defterleri oluşturmaktadır. Ayrıca yine Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan TT 884 numaralı Avarız Defterinden de yararlanılmıştır. Bunun dışında Ankara'da Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivinde bulunan KK 15 numaralı Mora mufassal defteri de çalışmanın başka bir kaynağını oluşturmuştur.

²⁵ Kiel, *a.g.m.*, s. 42.

²⁶ Jorga, *a.g.e.*, c. 2, s. 317

²⁷ Zinkeisen, *a.g.e.*, s. 522.

²⁸ Balya Badra'daki Venedik hakimiyet dönemi ile ilgili olarak ayrıntılı bir çalışma için bk. Aleksis Malliaris, *I Patra kata ti Venetiki periodo (1687-1715)*, Venedik 2008.

Sayılan bu kaynaklar arasında en erken tarihli olan 1460 tarihli TT 10 numaralı defterdir. Bu defter, Mora'nın Osmanlılar tarafından fethinden sonra tutulmuş ilk defter olması sebebiyle önem taşımaktadır. Şehrin kendisi bu defterde kayıtlı olmayıp sadece bu nâhiyeye bağlı köy ve mezraalar kaydedilmiştir. Bu defterin özelliği, parçalar halinde iki ayrı arşivde muhafaza edilmesidir. Levent Kayapınar, doktora tezinde bir fragmanı İstanbul'da ve diğer fragmanı Sofya'da Bulgaristan Ulusal Kütüphanesi Şark kısmında bulunan bu defterin iki farklı parçasını defterin orijinal kağıtlarında bulunan filigrandan ve defterin içeriğinden hareket ederek birleştirilmiştir. Ancak defterin hâlâ bazı kısımları eksiktir.²⁹ 1514/1515 yılına ait TT 80, TT 390 ve TT 367 numaralı defterler ise aynı tahrir sonucunda hazırlanmış defterlerdir. Bu üç defterin mukayesesi onların birbirini tamamlayıcı bilgiler sunduklarını göstermektedir. 1583 yılına ait TT 607'nin sunduğu veriler, 1613/1614 tarihli olarak gözüken TT 712 ve TT 1046 numaralı defterler tarafından tekrarlanmaktadır. TT 712 ve TT 1046 numaralı defterler, 1613/1614 tarihli olmalarına rağmen, muhtemelen yerinde tahrir yapılmayıp TT 607 numaralı defterdeki veriler istinsah edilerek hazırlanmışlardır. Aslında TT 712 ile TT 1046 numaralı defterler, parçalar halinde olup aynı defterin fragmanlarıdır.

Kullandığımız son iki defter, 1715 tarihli olup Sultan III. Ahmet dönemine aittir. Bunlardan ilki, TT 884 numaralı olup Başbakanlık Osmanlı Arşivinde muhafaza edilen bir avarız defteridir. 1715 tarihli ikinci defter ise, TT 15 numaralı ve Ankara'da Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivinde bulunan mufassal defterdir. Her iki defterin özelliği, Mora'da Venedik hakimiyetinden sonra tekrar kurulan ikinci Osmanlı hakimiyeti yani "Defteri Turcokratia" denilen dönemde tutulmuş olmasıdır.

Aşağıdaki Tablo 1, Balya Badra hakkında bilgi veren Osmanlı tahrir defterleri hakkında özet bilgiler sunmaktadır.

²⁹Kayapınar, *Osmanlı Klasik Dönemi Mora Tarihi*, s. 228-234.

Tablo 1. Kullanılan Osmanlı tahrir defterleri listesi

Defterin numarası	Defterin türü	Defterin tarihi (Hicrî)	Defterin Tarihi (Miladî)	Defterde Balya Badra'nın geçtiği sayfalar	Açıklama
TT 10	Mufassal	II. Mehmed dönemi	1460-1463	s. 1-2	Eksiktir.
TT 80	Mufassal	920	1514/1515	s. 2-13	Citleme ve sayfaları numaralandırma sorunu vardır.
TT 390	İcmal	920	1514/1515	s. 5	Okunaklıdır. TT 80'nin icmalidir.
TT 367	İcmal	920	1514/1515	s. 118-119	Okunaklıdır. TT 80'nin ikinci bir icmalidir. Daha ayrıntılıdır.
TT 509	İcmal	979	1571/1572	s. 10	Okunaklıdır.
TT 607	Mufassal	991	1583/1584	s. 12-27, 117, 118	Okunaklıdır.
TT 712	Mufassal	1022	1613/1614	s. 67-68	TT 1046 ile aynı deftere ait bir fragman konumundadır. Okunaklıdır. TT 607 ile aynı bilgileri ihtiva etmektedir.
TT 1046	Mufassal	1022	1613/1614	s. 1-21	TT 712 ile aynı deftere ait bir fragmandır. Okunaklıdır. TT 607 ile aynı bilgileri ihtiva etmektedir.
TT 884	Avarız Defteri	1127	1715	s. 120-196	Okunaklı değildir.
KK 15	Mufassal	1127	1715	varaklar 3b-14b	Okunaklıdır.

II. Şehrin Demografik Yapısı

1408 yılına ait Venedik belgeleri Balya Badra'nın tahkim edilmiş bir şehir olduğunu anlatırlar. Şehrin savunması bakımından kale burçlarından, kaleden ve şehir kapılarından söz edilmektedir. Dolayısıyla dışarıdan gelen saldırılara karşı şehri çevreleyen surların olduğu bilinmektedir.³⁰ Surlar içerisinde kalan şehirde Osmanlı döneminden önce yerli Yunanlılar ile Yahudiler yaşamaktaydı.³¹ XII. yüzyıl kaynakları şehirdeki Yahudi nüfusun sayısının toplam 50 hane civarında

³⁰ Saranti-Mendelovici, *a.g.m.*, s. 228.

³¹ *İstanbul'un Fetihinin Bizanslı Son Tanığı Yorgios Sfrancis' in Anuları, Chronicon Minus*, çeviren ve notlandıran Levent Kayapınar, İstanbul: Kitabevi, 2009, s. 108.

göstermektedirler. XIII. Yüzyıla gelindiğinde Balya Badra'ya Latinler de yerleşmiştir. Latinler, Balya Badra'ya 1205 yılından sonra gelmişlerdi.³² XV. yüzyıla gelindiğinde Balya Badra'nın kalabalık bir kent haline geldiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Halkokondilis'in verdiği rakamlar önem taşımaktadır. Halkokondilis, 1446 yılında Osmanlı seferi sırasında Patra'da kaleyi savunmak üzere 4000 kişinin bulunduğundan, bir kısmının ise şehri terk ettiğinden bahsetmektedir.³³

Balya Badra ve bölgesi 1460 yılında Osmanlıların eline geçmesiyle şehrin etnik yapısında değişiklikler olmuştur. Fetihden sonra Balya Badra'ya Osmanlı muhafızları yerleştirildiği gibi az sayıda sivil Türk nüfusu da yerleştirilmiştir. Şehirdeki kiliselerden birinin Fethiye Câmisine dönüştürülmesiyle Balya Badra'nın Türk-Müslüman kentine dönüşme süreci başlamıştır.³⁴ Kritovulos, Fatih Sultan Mehmed'in bir müddet Balya Badra ve civarında kaldığından ve buraları beğendiğinden söz eder ki bu bilgi bölgenin iskan bakımından bir cazibe merkezi oluşturabileceğine işaret etmektedir.³⁵ Balya Badra şehir merkezi, Mora'nın fethinden sonra tutulan ve 1460 tarihli olan ilk mufassal tahrir defterinde geçmemektedir. Ancak defterin tam olmadığı düşünülürse şehrin geçtiği sayfaların eksik olduğu kanaatine varılabilir. Bununla beraber Balya Badra nâhiyesine bağlı 28 köy ve 7 mezraa 1460 tarihli mufassal defterde yer almaktadır. Bu köylerden 11'inde Rum, 16'sında Arnavud ve 1'inde Rum ve Arnavut birlikte yaşamaktaydı. Bu tarihte Balya Badra bölgesinin nüfusu 616 hane, 65 mücerred ve 66 biveden ibarettir. 1460 yılındaki verilere göre Balya Badra nâhiyesinde toplam 3409 kişilik bir nüfus yaşamaktaydı. Balya Badra ve ona bağlı yerleşim birimleri, Balya Badra subaşı olan Timurtaşoğlu Murad Bey tasarrufundaydı.³⁶

Balya Badra ve bölgesindeki nüfusla ilgili bilgiler 1488-1489 tarihli bir cizye defterinde de geçmektedir. Ancak burada bölgeye Müslüman Türk nüfusunun yerleştirilip yerleştirilmediğine dair bilgi vermemektedir. Gayr-i müslimleri kaydeden bu cizye defterindeki verilere göre Balya Badra ve civarındaki bölgede yaşayan nüfus, toplam 1593 haneden yani 7965 kişiden ibaret olduğu anlaşılmaktadır.³⁷ Balya Badra şehir merkezi, *nefs-i Balya Badra* şeklinde ilk defa 1514/1515 tarihinde geçmektedir. Bu tarihte tutulan TT 80, TT 367 ve TT 390 defterleri Balya Badra

³² Saranti-Mendelovici, *a.g.m.*, s. 231-232.

³³ Laonici Chalcocondylae, *Historiarum Demonstrationes*, E. Darko, Budapeşte 1923, c. II, s. 119.

³⁴ Kiel, *a.g.m.*, s. 42.

³⁵ Critobul din Imbros, *Din domnia lui Mahomed al II-lea anii 1451-1467*, ed. V. Grecu, Bükreş 1966, s. 225.

³⁶ Kayapınar, "Mora'da Türkokratia'nın Kurulması", s. 11-13.

³⁷ Ö. L. Barkan, "894 (1488-1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına Ait Muhasebe Bilaçoları", *Belgeler*, 1 (1964), s.104.

şehrini kaydetmektedirler. Balya Badra için *nefs* kavramının yanı sıra *kasaba*³⁸ ve *şehr*³⁹ kavramları da kullanılmaktadır. Dolayısıyla Balya Badra, 1460-1715 yılları arasında tutulan Osmanlı belgelerine göre bir şehir olarak nitelendirilebilir. Özellikle bir çarşının, kalenin, pazarın ve çok sayıda mahallenin bulunması Balya Badra'nın şehir olarak değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır.

Balya Badra, çok dinli bir yapıya sahiptir.⁴⁰ 1514/1515 yılında Balya Badra'da 20 Hristiyan, 8 Yahudi ve 1 Müslüman mahallesi bulunmaktadır. Ayrıca şehirde bir Kıpti cemaati ile bir de Hristiyan müselleme cemaati yaşamaktadır. Bu veriler, şehrin etnik bakımından kozmopolit yapısına yeni unsurları kattığına ve şehirde muafiyetli grupların şekillendiğine de işaret etmektedir. Balya Badra'nın Hristiyan müselleme cemaati, XVI. yüzyılda Osmanlı Devletinde yer alan diğer müselleme gruplar gibi yardımcı kuvvetler arasında yer almaktadır. Bu kuvvetlerin özelliği, hizmetleri karşılığında vergi muafiyetine tabi tutulmalarıdır. *Nefs-i Balya Badra*'da kayıtlı olan müsellemlere şehrin konumunun gerektirdiği bir görev verilmiştir. Bunlar yalı diye adlandırılan sahil ve limanı gözetlemekle görevliydi.⁴¹

1514/1515 yılındaki verilerin Balya Badra ile ilgili ön plana çıkardığı diğer bir nokta da, 96 kişiden ibaret bir Müslüman nüfusun şehirde yer edinmesi hususudur. Şehrin Müslüman sakinlerinin baba adlarının incelenmesi kentte gelişen başka bir sürece daha işaret etmektedir. Balya Badra'daki Müslüman sakinlerinin 51'inin baba adı Abdullah olarak geçmektedir. Baba adı Abdullah olan kişiler, Osmanlı Balkanlarında iktida etmenin bir işareti olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla İslamlaşma sürecinin bu dönemde Balya Badra'da görülen bir hâdise olduğu söylenebilir. İktida edenlerin bir diğer özelliği ise, bunların büyük bir kısmının zanaatle uğraşan kimseler olmasıdır.⁴²

1514/1515 yılında Balya Badra'daki mahalle adlarıyla burada kaydedilen vergi mükelleflerinin sayısı Tablo 2'de verilmiştir.

³⁸ TT 367, s. 119; TT 884, s. 120.

³⁹ TT 367, s. 119.

⁴⁰ *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi, Topkapı Sarayı Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini*, yay. haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı-Robert Dankoff, c. 8, İstanbul, 2003, s. 130-132.

⁴¹ TT 367, s. 118.

⁴² TT 80, s. 2-13; TT 367, s. 118-199.

Tablo 2. 1514/1515 yılında *Nefs-i Başya Badra*'da Mahalleler, cemâ'atler ve vergi mükellefleri⁴³

	Mahalle veya cemâ'at adı	Dini mensubiyet	Vergi mükellefleri		
			Hâne	Mücerred	Bive
1	Mahalle-i Müslimânân	Müslüman	76	20	-
2	Mahalle-i Nikola Francay	Hristiyan	60	21	18
3	Mahalle-i Todor Epano	Hristiyan	37	18	4
4	Mahalle-i Yani Nematı ma'a Todor Dragoman	Hristiyan	42	23	8
5	Mahalle-i Yani Kiriakopulo	Hristiyan	13	3	1
6	Mahalle-i Andria İstimad	Hristiyan	30	9	3
7	Mahalle-i Papa Lago	Hristiyan	37	18	7
8	Mahalle-i İstimad Platimisi	Hristiyan	38	13	7
9	Mahalle-i Andria Sona	Hristiyan	27	9	1
10	Mahalle-i Yorgi Rali ma'a Domeniko Piro	Hristiyan	33	8	4
11	Mahalle-i Todor Hralis	Hristiyan	17	6	2
12	Mahalle-i Andria Siryako	Hristiyan	13	6	5
13	Mahalle-i Damiano İpsalani	Hristiyan	14	6	5
14	Mahalle-i Toma Miso	Hristiyan	27	8	12
15	Mahalle-i Manol Madona ma'a Andoni Metaksa	Hristiyan	12	10	4
16	Mahalle-i Nikola Rozisa	Hristiyan	11	7	2
17	Mahalle-i Manoli Musto	Hristiyan	19	7	4
18	Mahalle-i Mihali Nomili	Hristiyan	33	5	4
19	Mahalle-i Yorgi Raholi	Hristiyan	22	2	6
20	Mahalle-i müselleman-ı mensûh	Hristiyan	6	2	-
21	Mahalle-i Mihali Sota	Hristiyan	54	3	-
22	Mahalle-i Ruban veled-i Mordehai	Yahudi	40	5	3
23	Mahalle-i Moiss veled-i Abraham Kapan	Yahudi	40	3	5
24	Mahalle-i Siomo Sarafa	Yahudi	29	1	-
25	Mahalle-i Moiss Kumin	Yahudi	24	3	-
26	Mahalle-i Yahya Koga	Yahudi	35	4	-
27	Mahalle-i İbrahim Mato	Yahudi	28	3	-
28	Mahalle-i Haim Nasim	Yahudi	28	1	3
29	Mahalle-i yahudiyân-ı kadim	Yahudi	28	5	11
30	Cemâ'at-i müselleman-ı yah	Hristiyan	28	-	-
31	Cemâ'at-i Kıptiyân	Hristiyan	25	5	-
	Toplam		926	234	119

⁴³ TT 80, s. 2-13; TT 367, s. 118-199.

1514/1515 yılında Balya Badra şehir merkezinde gayr-i müslim mahallelerinin isimlerine bakıldığında mahallelerin büyük ölçüde mahallede kaydedilen ilk vergi mükellefinin ismini taşıdığı anlaşılmaktadır.⁴⁴ Bu durum Yahudilerin oturduğu Mois veled-i Abraham Kapan ve Haim Nasim mahalleleri için de geçerlidir. *Maballe-i Yahudiyân-ı kadim* olarak bu tarihte zikredilen mahalle ise 1205'den önce var olan Yahudilerin oturduğu bir yerdir.⁴⁵ Bu mahalle muhtemelen şehrin Yahudi kapısı olarak bilinen kapının yakınındaki mahalledir.⁴⁶ Yunan tarihçi Malliaris, XVII. Yüzyılda bu Yahudi mahallesinin yerinin tespitinin zor olduğunu, ancak şehrin kuzeydoğusunda bulunmuş olabileceğini söylemektedir.⁴⁷

Şehrin toplam nüfusunu tespit etmek gerekirse 1514/1515 yılında Balya Badra'da toplam 926 hane, 234 mücerred ve 119 bive vergi mükellefinin bulunduğu ifade edilmelidir. Bu veriler ışığında şehrin nüfusu 4983 olarak hesaplanmaktadır. Diğer taraftan şehirdeki Hıristiyan nüfusun özel statüye tabi kılınması önemli bir husustur. Balya Badra'nın Hristiyan ahalisi, fetihten sonra Balya Badra kalesine hizmet etmek karşılığında özel bir statüye tabi kılınmıştır. Bu çerçevede Balya Badralı Hristiyanlar, İstanbul başta olmak üzere Balya Badra dışında bulunan yerlere yapılacak olan sürgünlerden, oğulları da yeniçeriliğe alınmaktan muaf ve müsellemler tutulmuşlardır.⁴⁸ Bu özel statüye Balya Badra sakinleri Fatih Sultan Mehmed döneminde kavuşmuşlar ve daha sonraki padişahlar döneminde de tekrar tekrar bu statüleri yenilenmiştir.⁴⁹ Balya Badra'da oturan Hıristiyan müsellemler ise,

⁴⁴ TT 80, s. 1-17. Bu defterdeki sayfa numaralı Osmanlıca metinle uyum içerisinde olmayıp karışık bir halde ciltlenmişlerdir.

⁴⁵ TT 367, s. 118.

⁴⁶ Saranti-Mendelovici, *a.g.m.*, s. 229.

⁴⁷ Malliaris, *a.g.e.*, s. 97-108.

⁴⁸ TT 80, s. 5; TT 367, s. 118; TT 607, s. 12.

⁴⁹ Bu hususla ilgili kayıt, 1514/1515 tarihli tahrir defterde şu şekilde geçmektedir: "*Gebrân-ı nefis-i Balya Badra mezâîrların ellerinde merhûm Sultan Mehmed'den ve Sultan Bayezîd'den ve padişahımız e'azze allâhu ensârebu hazretlerinden abkâm-ı şerifleri vardır ki İstanbul'a süriılmekden ve oğulları yeniçeriliğe alınmaktan ve nefis-i Balya Badra'dan bâric yere süriılmekden mu'af ve müsellemler olalar hiç aber kâinen mîn kâne mâni' ve dâfi' olub müdâbale kılmya ve ta'arruz degürmeye eğer söyle ki Balya Badra kalasının bîdmed edilmek ? gibi ve kal'aya mutte'allik meremmât gibi vâki' olursa ihmâl ve müsâbele eylemeyub yerine getireler."* TT 80, s. 5; TT 367, s. 118; TT 607, s. 12; Ayrıca bk. Vasileios D. Siakotos, "A Venetian Version of a Hatt-ı Serif for the Town of Patras", *The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek Lands. Toward a Social and Economic History*, Studies in Honor of John C. Alexander, ed. Elias Kolovos, Phokion Kotzageorgis, Sophia Laiou, and Marinos Sariyannis, Istanbul 2007, s. 323-332.

yahyî gözetlemekle yükümlü olup bunun karşılığında haraçtan, ispençeden, ulaktan, cerahordan ve sekbandan muaf ve müsellemlerdi.⁵⁰

Balya Badra'nın yıllar içerisinde mahalle sayısını ve demografik durumu takip edilmesi durumunda bazı yeni gelişmeler gözlemlenmektedir. 1583 yılına gelindiğinde Balya Badra'da 19 Hristiyan ve 9 Yahudi mahallesi bulunmaktaydı. Ayrıca bir de Hristiyan olan bir müsellemler cemâati de şehirde oturanlar arasında görülmekteydi. Ancak XVI. yüzyılın başında şehirde görülen Müslüman cemâati, 1583 yılında Balya Badra sakinleri arasında görülmemektedir. Bu durum, XV. yüzyılda şehre Türk nüfusunun yerleştirilmiş ve XVI. yüzyılın başında İslamlaşma sürecinin burada başlamış olması bilgileri ışığında varsayımlara açık bir hal yaratmaktadır. Müslüman cemâatinin şehirde görülmemesi ile alakalı olarak bazı varsayımlar öne sürülebilir. Öncelikle bu durumu 1583 tarihli TT 607 numaralı mufassal defterin Müslüman cemâatini içeren sayfalarının eksik olmasına bağlamak mümkündür. Fakat bu durum, aynı zamanda biraz uzak ihtimal gibi gözükmektedir. 1515 ila 1583 yılları arasında herhangi bir sebepten dolayı şehirden Müslüman göçünün olduğu ihtimali üzerinde durulabilir. Nitekim bunda 1532 yılında bölgenin Andrea Doria'nın eline geçmesi etkili olmuş ve göçe sebebiyet vermiştir. Ayrıca Balya Badra'nın Osmanlı Devletinin güneybatı ucunda yer alması, onu batıdan gelen saldırılara açık hale getirmiştir. Diğer bir hipotez olarak da Balya Badra'nın Müslüman sakinlerinin 1515 yılından sonraki bir tarihte özel bir statüye kavuşmuş olma ve bundan dolayı ayrı bir defterde kaydedilme ihtimalinin bulunmasıdır. Ancak bu da uzak ihtimallerden biri olarak gözükmektedir. Nihayet, 1571 yılında Osmanlı Devletinin siyasi tarihinde iki önemli olay olduğunu hatırlamak gerekmektedir. Bunlardan ilki, Kıbrıs'ın fethi ve diğeri de İnebahtı Savaşı'dır. Bu iki olayın Balya Badra'nın Müslüman nüfusunu etkilemiş olabileceği kanaati uyanmaktadır. Şu ana kadar anlatılan varsayımlar göz önünde bulundurulduğu zaman Balya Badra'daki Müslüman nüfusun azalmasına yol açan sebepler arasında öne çıkan husus, şehrin batıdan gelen saldırılara açık bir yer olmasıdır. Bu durumda Müslüman nüfus ya sürgüne maruz kalmış ya da göç etmek zorunda olmuştur. Bununla beraber Müslüman nüfusun bölgede tamamen yok olmadığı ve tekrar XVII. ve XVIII. yüzyıl kaynakları Balya Badra'daki Müslüman nüfustan söz ettiği hususu belirtilmelidir. Nitekim II. Viyana kuşatması sonrası elden çıkan Mora'da tekrar Osmanlı egemenliğinin kurulduğu 1715 yılına gelindiğinde Balya Badra'da

⁵⁰ 1514/1515 tarihli defterde *cemâ'at-i müsellemlân-ı yahyî* ile ilgili kayıt şu şekildedir: “*Nefs-i Balya Badra'nın yahısın ve iskelesin beklerler, ellerinde hükm-i hümayunları vardır. Mazmûnunda münderic olan budur ki mezbur müsellemlânlar madâm ki ol hidmetde kusûr komayub onat vechile yahyî ve iskeleyi görüb gözêdüb muhâfazât eyleyeler harâcudan ve ispençeden ve ulakadan ve cerahordan ve sekbândan fi'l-cümle mecmâ'-i 'avârız-ı divânîyeden ve tekâlif-i 'örfiyeden mu'af ve müsellemler olalar deyü amma 'öşürlerin sâhib-i 'arza virirler.*”, TT 367, s. 118.

Müslüman nüfus yeniden ortaya çıkmaktadır. Bu tarihten itibaren şehirde 4 Müslüman mahallesinin varlığından söz edilebilir. 1668 yılında Balya Badra'ya gelen Evliya Çelebi, Balya Badra'daki Müslüman varlığından bahsetmekte ve bunların Yunanca konuştuğuna vurgu yapmaktadır. Evliya Çelebi'nin verdiği bu bilgi, XVII. yüzyıldaki Balya Badra'daki Müslüman cemaatinin İslamlaşma sonucu ortaya çıkmış olabileceğine işaret etmektedir.⁵¹

Balya Badra'nın Hıristiyan halkının özel statüsü 1583 yılında da devam etmektedir. Ve daha önce Balya Badra sakinlerinin muafiyetiyle ilgili kayıt az bir farkla tekrar etmektedir.⁵² Ancak 1583 yılında Balya Badra'nın Hıristiyan müselleme cemaatinin muafiyetli statüsü biraz kısıtlanmıştır. Çünkü daha önce ispençeden ve haracdan muaf olan bu cemaat, hizmetlerinin azalması sebebiyle bu vergileri öder duruma gelmiştir. Ayrıca hizmetlerinde kusur olduğu takdirde diğer reaya gibi avârız-ı divâniye ve tekâlif-i örfiyelerini vermeleri gerektiği belirtilmiş, bir anlamda görevlerini yapmadıkları takdirde statülerine son verileceği uyarısı yapılmıştır.⁵³

1583 yılında Balya Badra'da 9 mahallede oturduğu belirtilen Yahudi cemaati için de özel bir kayıt geçmektedir. Söz konusu kayıttan aslında Yahudilerin eski defterde avârız ve tekâlif gibi olağanüstü vergilerden muaf olmadıkları, ancak bunlar bir yolunu bulup kendilerini muaf yazdırdıkları görülmektedir. Durumun tespiti üzerine de 'avârız-ı divâniye ve tekâlif-i örfiye vergilerini vermeleri gerektiği belirtilmiştir.⁵⁴

⁵¹ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c. 8, s. 132.

⁵² Bu kayıdın içeriği şöyledir: *Gebrân-ı nefis-i Balya Badra, mezâkiraların ellerinde âbkâm-ı şerife vardır İstanbul'a sürülmeğden ve oğulları yeniçeriliğe alınmaktan ve nefis-i Balya Badra'dan bâric yerlere sürülmeğden mu'af ve müselleme olalar şöyle ki Balya Badra kal'asının hizmet olunmak gibi ve kal'aya müte'allik meremmât gibi vâki' ola ihmâl etmeyub yerine gertürel deyu defter-i 'atîkde mukayyed ve mestür olmağın hâlâ defter-i cedûd-i bâkâniye vech-i meşrûh üzere kayd olundu.*", TT 607, s. 12.

⁵³ 1583 yılında Balya Badra kalası müsellemleriyle ilgili kayıt şu şekilde geçmektedir: *"Müselleman-ı kal'a-yı Balya Badra, yalı muhafazasının iderler ve iskelelerin göre gözeteler zîker olunan müsellemler defter-i 'atîkde harâcdan, ispençeden ve' avârız-ı divâniye ve tekâlif-i örfiyeden mu'af ve müsellemler olub lâkin hizmetleri kalıldır deyu ol vilâyetin âyâm haber virmegün bâhyâ harâcların ve ispençelerin bi't-tamâm virdikden sonra müceddeden 'avârız-ı divâniye ve tekâlif-i örfiyeden mu'af ve müselleme olunmak üzere defter-i cedûd-i bâkâniye kayd olundu şöyle ki hizmetlerinde kusurları ola sâ'ir reaya gibi 'avârız-ı divâniye ve tekâlif-i örfiyelerin vireler.*", TT 607, s. 23.

⁵⁴ Balya Badra'daki Yahudi cemaatinin olağanüstü vergileri ödemesi gerektiği hususunu vurgulayan kayıt şu şekilde geçmektedir: *"Cemâ'at-ı Yahûdiyân-ı nefis-i Balya Badra zîker olan Yahûdiler muharrir olan Mismârizâdeden mukaddem kâdi Hüsvrev defterinde 'avârızdan ve sâ'ir tekâlifden mu'af değiller iken bilâ emr Mismârizâde defterine bir tarikle bâric-i kalem ile mu'af yazılıub mîrîye küllî gadr olmağın bâhyâ sâ'ir re'âyâ gibi 'avârız-ı divâniye ve tekâlif-i örfiyelerin virmek üzere defter-i cedûde kayd olundular*", TT 607, s. 24.

Balya Badra'daki nüfusun sayısal verileri incelendiğinde XVI. yüzyılın son çeyreğinde bir artışın olduğunu göstermektedir.⁵⁵ 1583 yılında Balya Badra'da kayıtlı olan vergi mükellefi sayısı toplam 1796'dır. Bu tarihte vergi mükelleflerinin hane, mücerred veya bive şeklinde tasnif edilmediği görülmektedir. 1514/1515 yılındaki vergi mükellefi sayısı ile karşılaştırıldığında 1583 yılında Balya Badra'da vergi mükelleflerinin sayısı 537 kişi ile artmıştır. 1514/1515 yılındaki verilerden hareketle bu tarihte verilen toplam vergi mükellefi sayısından Müslüman olanların sayısı çıkarıldığı zaman Hristiyan olanların sayısının 1173 olduğu tespit edilebilmektedir. Bu sayıyı 1583 yılındaki 1796 sayısı ile karşılaştırıldığında Hristiyan vergi mükelleflerinin sayısının %53 oranında arttığı ifade edilebilir. Yine 1796 rakamının 5 katsayısı ile çarpıldığında 1583 yılında Balya Badra'da 8980 kişi yaşadığı hesaplanmaktadır.

1515-1583 yılları arasında Balya Badra'nın nüfusu ile ilgili süreklilik veya değişim bağlamında şehirde çok etnikli yapının devam ettiğini, ayrıca özel statülü grupların varlığını sürdürdüğünü belirtmek gerekir. Nüfusla ilgili değişiklik bağlamında ise, şehirde Müslüman unsurun kaybolduğu sonucuna varılmakta, ancak Balya Badralıların Türkleşme ve İslamlaşma süreçleri konusunda herhangi bir kanıya ulaşmak veri yetersizliğinden mümkün olmamaktadır.

XVI. yüzyılın sonunda nüfusla ilgili süreklilik ve değişim süreçleri dışında şehirdeki mahallelerle ilgili de bir takım tespitler yapmak mümkün gözükmektedir. 1583 tarihli TT 607 numaralı defterde geçen Balya Badra'daki mahallelerin ve cemâatlerin isimleriyle vergi veren mükelleflerin sayısı Tablo 3'de verilmiştir.

Tablo 2 ve 3'de verilen mahalle ve cemâ'at isimlerini kıyaslama durumunda 1514 ve 1583 yılındaki kayıtlardan bazı farklılıklar tespit edilmektedir. 1515 yılında *nefs-i Balya Badra*'daki mahalleler daha çok ilk mahalle sâkinin adıyla anılmaktadır. Ancak 1583 yılındaki listeye bakıldığında daha çok mahallenin etrafında şekillendiği kilisenin adıyla anıldığını söylenebilir. Bunlardan bazıları Osmanlı öncesi dönemden bilinen kilise ve mahallelerdir. Bunlar arasında Ayo Nikola Evlatiro (Ayo Nikola Vlatero), Ayo Anastasiye, Aya Paraskevi, Ayo Nikola Saraki, Ayo Yorgi Epano, Ayo Yorgi Kato, Ayo Todori mahalleleri yer almaktadır. Aslında 1583'de Yukarı ve Aşağı Ayo Yorgi olarak Ayo Yorgi Epano ve Ayo Yorgi Kato adında iki mahallenin adı ve dolayısıyla iki kilisenin adı zikredilmektedir.⁵⁶ Ancak ortaçağda tek Ayo Yorgi kilisesi mevcuttur. Bununla beraber şehir nüfusunun artmasıyla yeni bir mahallenin oluştuğunu ve o da yine Ayo Yorgi adında bir başka kilisenin etrafında şekillendiğini belirtmek gerekir.

⁵⁵ Bk. Tablo 6.

⁵⁶ Saranti-Mendelovici, *a.g.m.*, s. 229-230.

Tablo 3. 1583 yılında *nefs-i Balıya Badra*'da mahalleler, cemâ'atler ve vergi mükellefleri⁵⁷

	Mahalle veya cemâ'at adı	Dinî mensubiyet	Vergi mükellefi sayısı
1	Ayo Nikola Evlatiro	Hıristiyan	86
2	Ayo Dimitri Daskala Gomi	Hıristiyan	26
3	Ayo Yorgi Kato	Hıristiyan	40
4	Ayo Apostol	Hıristiyan	61
5	Ayo Trianda	Hıristiyan	151
6	Ayo Vasil	Hıristiyan	62
7	Aya Konstandino	Hıristiyan	145
8	Ayo Dimitri	Hıristiyan	70
9	Aya Paraskevi	Hıristiyan	74
10	Ayo Dimitri Epono	Hıristiyan	89
11	Ayo Nikola Saraki	Hıristiyan	51
12	Handriyanika	Hıristiyan	64
13	Ayo Anastasiye	Hıristiyan	43
14	Ayo Yorgi Epano	Hıristiyan	47
15	Anastasi	Hıristiyan	16
16	Ayo Andriya	Hıristiyan	67
17	Iktamaho	Hıristiyan	31
18	Ayo Todori	Hıristiyan	35
19	Iglifada	Hıristiyan	54
20	YakoSamuil	Yahudi	45
21	İsrail Podova	Yahudi	24
22	Mois Elisava (Es-Sava)	Yahudi	15
23	Simo Sarafa	Yahudi	23
24	Mois Damati	Yahudi	25
25	Yosif Dagul	Yahudi	20
26	Mois Hamim	Yahudi	20
27	Moisa Dipa	Yahudi	28
28	Ishak Hatim	Yahudi	24
29	Cemâ'at-i müselleman-ı yalı	Hristiyan	68
	Toplam		1796

⁵⁷ TT 607, s.12-27, 117, 118

Venedik hakimiyetinin ardından tutulan TT 884 numaralı avarız defterine Balya Badra'nın nüfus yapısı ile ilgili farklı bir görüntü çizmektedir. Buna göre Balya Badra, 1715 yılında 4 Müslüman ve 13 Hristiyan mahalleye sahip bir şehirdir. Aynı tarihli KK 15 numaralı mufassal defter de TT 884'deki verilere yakın bilgiler sunmaktadır. KK 15 numaralı defter, 11 Hristiyan, 2 Müslüman ve bir de Yahudi cemâat kaydetmektedir. 1514/1515 ve 1583 yıllarındaki Hristiyan mahalle sayısı ile 1715 yılındaki ile kıyaslandığı zaman Hristiyan mahalle sayısında bir düşüşün olduğu gözlemlenmektedir. Ancak bu duruma yol açan neden, mahallelerin birleşme hadisesi veya Venedik hakimiyet döneminin yaşanmasıdır. Balya Badra, 1687 yılında Venedikliler tarafından ele geçirilmiştir. Şehirdeki câmiler ya kiliseye ya da silah ve barut deposuna dönüştürülmüştür. Balya Badra'daki Venedik hakimiyeti 1715 yılına kadar sürmüş ve şehir halkının kaderinin değişmesine yol açmıştır.⁵⁸

1700 yılında Balya Badra'da 1016 Hristiyan hane bulunmaktadır. Dolayısıyla şehir halkı yaklaşık 5000 kişiden ibarettir⁵⁹. Balya Badra'nın Venedik hakimiyeti boyunca Müslüman nüfus şehirden sürülmüştür. Venedik hakimiyeti şehrin Müslüman halkı için yıkıcı sonuçlara yol açmıştır. Bu açıdan 1715 tarihli mufassal tahrir defterinde geçen şu kayıt oldukça anlamlıdır: "*Nefs-i kal'a-i Balya Badra derûn-ı kal'ada olan Müslümân hâneleri bîn-i istilâda barâb olmağın hâlî üzere tabrîr olundu.*"⁶⁰ Müslümanlara ait evler ve diğer binalar tahrip edilmiştir. 1715 yılında Balya Badra'da toplam vergi mükellefi sayısı 425'e düşmüştür. Dolayısıyla 1715 yılında Balya Badra'da 2125 kişinin yaşadığı ve 1702 verilerine göre %42,50 oranında bir düşüşün olduğu gözlemlenmektedir⁶¹. Aşağıdaki Tablo 4 ve Tablo 5, 1715 yılında Balya Badra'da bulunan mahallelerin isimlerini, cemâat adlarını ve vergi mükellefi sayılarını içermektedir.

⁵⁸ Balya Badra dahil Mora'nın Venediklilerin elinden alınması ve tekrar Osmanlı toprağı haline getirilmesi için düzenlenen seferin detayları konusunda bk. Benjamin Brue, *Journal de la campagne que le Grand Vezir Ali Pacha a faite en 1715 pour la conquête de la Morée*, Paris 1870. Ayrıca seferin sebepleri, gerekli lojistik hazırlıklar ve seyri ile ilgili tafsilatlı bilgi için bk. Mehmet Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu, Mora Fetih Örneği 1714-1716*, İstanbul 2007.

⁵⁹ Kiel, *a.g.m.*, s. 43.

⁶⁰ KK 15, s. 3b.

⁶¹ Kiel, *a.g.m.*, p. 43; TT 884, s. 120-196.

Tablo 4. TT 884 numaralı deftere göre *nefs-i Balya Badra*'da mahalleler, cemâ'atler ve vergi mükellefleri⁶²

	Mahalle veya cemâ'at adı	Açıklama	Avarız hane sayısı	Emlak (dükkan, fırın, mahzen, asiyyâb-ı revgânı zeyt, bahçe)
1	Câmi'-i şerif		48 (harab)	Harab (hamam, fırın), 1 kerbansaray
2	Câmi'-i Fethiye			Dekakin (bakkal, fırın)
3	Câmi'-i Kurşunlu		58	2 dükkân, 6 bahçe ve 1 kilise
4	Câmi'-i Tetra/Tesera	Nâm-ı diğer Kravahira	66	2 bahçe, bir câmi
5	Ayo Dimitri	Nâm-ı diğer Daskala Gomi	-	130 dükkân, 1 fırın
6	Taksiarhi		139	15 dükkân, 2 fırın
7	AyoYorgi	Nâm-ı diğer Kato	67	2 mahzen, 2 asiyyâb-ı revgân-ı zeyt, 9 dükkân, 1 fırın, AyoYorgi kilisesi
8	Vilateroz	Nâm-ı diğer AyoYorgi Epano	83	4 bahçe, 1 asiyyâb-ı revgân-ı zeyt, 1 mahzen
9	AyoPanaia	Nâm-ı diğer Ayo Nikola	31	2 kilise, 1 bahçe
10	AyoVasil		75	Kenisa-i Ayo Saranda
11	Debbağhane	Nâm-ı diğer Aya Paraskevi	76	24 dükkân, 1 fırın, 1 mahzen, 8 bahçe, 1 asiyyâb-ı revgân-ı zeyt
12	Handriyanika/Kandriyanika		18	5 bahçe, 1 asiyyâb-ı revgân-ı zeyt
13	Eglikada		11	47 bahçe
14	Ayo Dimitri		30	3 mahzen, 2 asiyyâb-ı revgân-ı zeyt, kenisa-i Ayo Dimitri
15	Ayo Trina (AyoTrianda)		29	5 dükkan, 3 asiyyâb-ı revgân-ı zeyt, 1 mahzen, 5 bahçe, kenisa-i Aya Trianda
16	Aya Triada		125	11 dükkan, 21 asiyyâb-ı revgân-ı zeyt, 2 mahzen, 1 bahçe, kenisa-i Argiri
17	Aya Konstandino		55	3 asiyyâb-ı revgân-ı zeyt, 1 dükkan, 1 bahçe, kenisa-i AyoKonstandino
18	Der iskele-i Balya Badra		5	2 mahzen, kenisa-i Ayo Targiri ?, manastır-ı Ayo Adriya

⁶² TT 884, s. 120-196; Tablo 4 ve Tablo 5'de verilen Balya Badra'nın Hıristiyan mahalle isimleri Venedik döneminde de geçmektedir. Bunun için bk. Malliaris, *a.g.e.*, s. 97-108.

Tablo 5. KK 15'e göre 1715 yılında *Nefs-i Balya Badra*'daki mahalleler, cemâ'atler ve vergi mükellefleri⁶³

	Mahalle veya cemâ'at adı	Dinî mensûbiyet	Vergi mükellefi sayısı
1	Mahalle-i Câmî'-i Fethiyye	Müslüman	75
2	Mahalle-i Câmî'-i Kurşunlu	Müslüman	harâb
3	Mahalle-i Handriyanika/Kandriyanika	Hristiyan	51
4	Mahalle-i Dimitri	Hristiyan	51
5	Mahalle-i Debbâğhane, nâm-ı diğer Aya Paraskevi	Hristiyan	54
6	Mahalle-i AyoYorgi	Hristiyan	59
7	Mahalle-i Taksiarhi	Hristiyan	33
8	Mahalle-i AyoTrianda	Hristiyan	31
9	Mahalle-i Aya Konstandino ma'a mahalle-i Tircada (Aya Literia)	Hristiyan	47
10	Mahalle-i Eglıkada (Glikada)	Hristiyan	52
11	Mahalle-i Vilateroz, nâm-ı diğer Ayo Yorgi	Hristiyan	
12	Mahalle-i Panaia, nâm-ı diğer Ayo Nikola	Hristiyan	
13	Mahalle-i Ayo Dimitri	Hristiyan	
14	Cemâ'at-i Yahudiyân der mahalle-i Ayo Dimitri	Yahudi	23
	Toplam		425

Bir sonraki tabloda ise, Balya Badra'nın yıllara göre şehir nüfusunun sayısını göstermektedir. Demografik açıdan Balya Badra'nın nüfusunun, 1514/1515 ile 1583 yılları arasında artış gösterdiği ve artış oranının %54,48 olduğu belirtmek gerekir. Ancak Venedik hakimiyeti döneminde tersi bir süreç yaşanarak şehir nüfusunun yaklaşık 2,5 kat azaldığı görülmektedir. Venedik hakimiyeti ayrıca Balya Badra kazasına bağlı köylerin %18'inin boşalmasına neden olduğu da kaynaklardan tespit olunmaktadır.⁶⁴

Tablo 6. Yıllara göre Balya Badra'nın nüfus dağılımı

Yıl	Defter	Kaydedilen toplam vergi mükellefi sayısı	Balya Badra'nın nüfusu
1514/1515	TT 80, TT 367, 390	1269	4983
1583	TT 607	1796	8980
1700	Venedik tahriri ⁶⁵	1016	5080
1715	TT 15	425	2125

⁶³ KK 15, s. 3b-14b.

⁶⁴ KK 15, vk. 3b-56b.

⁶⁵ Bu tahrir, Grimani tahriri olarak bilinmektedir ve 1700 yılında Venedikliler tarafından tutulmuştur. Bu tahrir için bk. Vasilis Panagiotopoulos, *Plithismos ke Ikisimi tis Peloponnisu 13os-18os Eonas*, Atina 1985, s. 231-289.

Buradaki tabloda Balya Badra'nın nüfusu ile ilgili veriler kıyaslandığı zaman XVI. yüzyılın başından sonuna kadar olan zaman diliminde nüfusun %54,48 oranında arttığı gözlemlenirken XVIII yüzyılda 15 yıllık bir süre zarfında %41,83 oranında bir azalma görülmektedir. Nüfusla ilgili en yüksek veri en düşük veriye bölündüğü zaman ise Venedik hakimiyetinin Balya Badra nüfusunun 4,22 kat azalmasına yol açtığını ortaya koymaktadır. Bu durumda Venedik hakimiyetinin Balya Badra'nın nüfus artışını engellediği gibi önemli oranda düşüşüne de sebep olduğu sonucuna yol açmaktadır.

III. Balya Badra'da Dini ve Sosyal Yapılar

Balya Badra'nın demografik verileri dışında dini ve sosyal yapılarına dair veriler de önemli tespitler sunmaktadır. Balya Badra'daki mahalle isimleri incelendiği zaman bu isimlerin aslında dini ve sosyal yapıların isimleriyle anıldığı görülmektedir. Örneğin 1715 yılındaki mahalle isimleri üzerinden yapılan değerlendirmeye göre Balya Badra'da bu tarihte 11 kilise ve 1 manastır bulunmaktadır. Ayrıca şehirde bir câmi ve bir kervansarayın da yer aldığı tespit edilmektedir. Bunların dışında mahalle adları şehirde dört câminin daha olduğunu göstermektedir. Bunlar ; *Câmi'-i Şerîf*, *Câmi'-i Fethiye*⁶⁶, *Câmi'-i Kurşunlu ve Câmi'-i Tetra/ Tesera*'dır. Tesera'nın Yunanca "dört" anlamına geldiği hatırlanırsa *Câmi-i Tesera* adının dördüncü câmi olarak anlam kazandığı varsayılabilir. Evliya Çelebi'ye göre 1668 yılında Balya Badra'da 5 câmi, 4 mescid, 4 medrese, 5 mektep, 3 tekke ve hamam bulunmaktaydı. Osmanlı tahrir defterleri bütün bu yapıların isimlerini tespit etme imkanı vermemektedir. Bununla beraber bazılarını belirlemek yine de mümkün olmaktadır. Evliya Çelebi, II. Mehmet'in bir kiliseyi câmiye dönüştürdüğünü yazmaktadır. Burada muhtemelen Fethiye Câmi kastedilmektedir. Çünkü 1514/1515 tarihli icmâl defterde şöyle bir kayıt geçmektedir: "*Câmi'-i nefis-i Balya Badra, kadîmden kilisâ imiş merhûm Sultan Mehmed Mora'yı feth idecek câmi' imiş.*"

Bunun dışında Evliya Çelebi, içkalede⁶⁷ yer alan II. Bayezid Câmi, Kethüda Câmi, Şeyh Efendi Câmi, İbrahim Çavuş Câmi ve Debbağhane Câmîni⁶⁸ saymaktadır. Piri Kethüda'nın yaptırdığı Kethüda Câmi, sahip olduğu kurşunlu kubbe sebebiyle Kurşunlu Câmi olarak da bilinmektedir⁶⁹. 1676 yılında Balya Badra'ya uğrayan Spon ve Wheler, Balya Badra'da 5000 kişinin yaşadığını ve altı câminin burada yer aldığından bahsederler.⁷⁰ TT 884 numaralı avarız defteri, Balya

⁶⁶ TT 367, s. 127.

⁶⁷ Bu câmi, 1715 yılında Câmi'-i Şerîf şeklinde geçmektedir. Bunun için bk. TT 884, s. 120.

⁶⁸ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 131.

⁶⁹ TT 884, s. 150.

⁷⁰ Naklen Kiel, *a.g.m.*, s. 42.

Badra'da 1715 yılında bulunan kiliselerin adlarını vermektedir. Bunlar; Ayo Yorgi, Ayo Saranda, Ayo Dimitri, Ayo Trianda, Ayo Argiri, Ayo Konstantino ve Ayo Targiri? kiliseleridir. Ayrıca Ayo Andriya⁷¹ adıyla bilinen bir de manastır 1715 tarihli kayıtlarda geçmektedir⁷². 1668 yılında şehri ziyaret eden Evliya Çelebi, Balya Badra'nın zengin ve müreffeh bir şehir olduğundan bahseder⁷³. Venedik istilası sırasında Balya Badra kalesinin içinde Câmî-i şerîf, 1 hamam, 1 fırın harab olmuştur. Bu durum, 1715 tarihli mufassal tahrir defterine de yansımıştır.⁷⁴

Balya Badra'da dini ve sosyal kurumlar arasında eski Kalamata kadısı Abdi Çelebi zaviyesi vakfı, Çaşnigir Sinan zaviyesi vakfı, Mehmed Çelebi zaviyesi vakfı, Ali Çelebi veled-i Firuz Bursevi vakfı, Ali Paşa vakfı ve Mehmed Çelebi vakfı yer almaktadır. Bu kurumların kaydı 1514/1515 tarihli icmal defterinde geçmektedir. Ayrıca Balya Badra'da bir hamamın ve bir de Ali Paşa'nın yaptırdığı muallimhanenin bulunduğu yine bu defterdeki verilerden öğrenilmektedir.⁷⁵

IV. Balya Badra'da Ekonomik Hayat

Osmanlı tahrir defterleri bir yerleşim biriminin nüfusuna dair bilgiler sunduğu gibi ekonomik hayatıyla ilgili de önemli veriler sunmaktadır. Balya Badra'nın ekonomik hayatıyla ilgili de tahrir defterleri ışığında bazı bilgiler elde etmek mümkündür. Şehrin coğrafik konumu ve tarihsel gelişimi bu verileri anlamlandırmak açısından önem taşımaktadır.

Balya Badra bir sahil kenti olmakla birlikte korunaklı bir limana sahip değildir. Bu durum, şehrin deniz ticaretini kısıtlasına rağmen ortaçağlardan beri burada ticaretin yapılmasına da mani olamamıştır. Balya Badra, 1198 yılından beri Venediklilerin ticaret yaptığı bir pazar haline gelmiştir. 1355 yılında Venedik'le Ahaya Prensiği arasında ticaret yapmak üzere yeni bir anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşma ile Venedik tüccarları Balya Badra ve civarındaki bölgede ürünlerini satmak hakkına sahiptirler. Venedik tüccarlarının Balya Badra'dan daha çok şarap, buğday, yağ, ipek ve pamuk satın aldığı bilinmektedir. En fazla sattıkları ürün ise kumaşlardı.⁷⁶ XIII. yüzyıldan itibaren Patra Körfezinde Venedik dışında Raguzalı

⁷¹ Bu manastır, IX. yüzyılda Slav kuşatması sırasında şehrin kurtuluşunu sağladığı inanılan Hıristiyan havarilerden Aziz Andriya'nın adını taşımaktadır.

⁷² TT 884, p. 157, 163, 165, 167, 171, 173.

⁷³ *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 131.

⁷⁴ KK 15, s. 3b.

⁷⁵ TT 367, s. 127.

⁷⁶ Saranti-Mendelovici, *a.g.m.*, s. 226.

tüccarlar da görünmeye başlamıştır. Raguzalılar, bölge halkından buğday, arpa ve darı satın almaktaydılar. Raguzalıların Patra'da en fazla sattığı ürün ise tahtadır.⁷⁷

XVI yüzyıla gelindiğinde Balya Badra'nın padişah hasları arasında yer aldığı görülmektedir. Şehrin, 1514/1515 yılında verdiği vergi miktarı 133.032 akçedir. 1583 yılında Balya Badra'nın ödediği vergi miktarı 204.000 akçeye çıkmaktadır. Vergi türleri, Balya Badra'da üretilen tarım ürünleri hakkında da ipuçları vermektedir. Buna göre şehir halkının *mercimek, bakla, nobud, böğrülce, keten, bostan, meyve, zeytin, pıyaz, nar, üzüm, barnub, pembe* ürettiği görülmektedir. Balya Badra halkının ürettiği hububat türleri arasında ise *gendiüm (buğday), cev (arpa), erzen (mısır)* ve *alefi* saymak mümkündür. Ayrıca şehir halkının ipekçilikle uğraştığı anlaşılmaktadır. Balya Badra sakinlerinin icra ettiği meslekler arasında ise *debbâğ, etmekçi, semerci, sarrâc, hayyât, bakkal, pâbuççu, dellâk, dülger, kalıççı, kasâb, dokumacı, hallâc, dragoman, ayakkebacı ve tuzcu*'ya rastlanmaktadır.

Aşağıdaki Tablo 7, Balya Badra sakinlerinin yıllara göre ödediği vergi miktarını göstermektedir.

Tablo 7. Yıllara göre Balya Badra sakinlerinin ödediği toplam vergi miktarının dağılımı

Yıl	Defter	Toplam vergi miktarı	Açıklama
1514/1515	TT 80, TT 367, 390	133.032 akçe	
1571/1572	TT 509	203.547 akçe	
1583	TT 607	204.000 akçe	
1613/1614	TT 1046, TT 712	204.000 akçe	
1715	TT 15	299.000 kuruş	1687 yılından itibaren Osmanlı Devletinde kullanılan para birimi akçe olmayıp kuruştur. 1 kuruş=120 akçe. ⁷⁸

Mora Sancağının bir nâhiyesi olan Balya Badra'da alınacak vergi türleri ve miktarları Mora Kanunnamesinde belirtilmiştir. 1514/1515 yılına ait Mora Kanunnamesinde de Nefs-i Balya Badra'ya ait hükümler mevcuttur. Burada Balya Badra'da üretilen şireden aynı vergi alınmayıp bir yük (7 desti) şireden 1 akçe *bedel-i öşr* ve yarım akçe *resm-i karış* alındığı ifade edilmektedir. Yine ipek kükülünden alınan öşürden ve ipeğin lidresinin 33 dirhem olduğundan söz edilmektedir. Ayrıca

⁷⁷ Saranti-Mendelovici, *a.g.m.*, s. 227.

⁷⁸ Bu hususta bk. Şevket Pamuk, "Kuruş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 26, İstanbul 2002, s. 458.

Balya Badra'da zeytinyağının bir lidresinden 900 dirhem alındığı da belirtilmektedir. Davara sahip her avâruz hanesinden *bedel-i cerahorluk* üçer akçe alınmaktadır.⁷⁹ Bunun dışındaki hükümler, özellikle dalyan, adet-i ağnâm, çeltük, simsârlık, bâc-ı bazar ve besâtin, iskele, ihtisâb, galle ile ilgili başlıklar Mora'nın geneli için verilmiş olmakla beraber Balya Badra'yı da ilgilendirmektedir.⁸⁰ Mora Kanunnamesi dışında Balya Badra halkından alınan vergi türleri ve miktarları ile ilgili bilgiler 1583 tarihli defterden alınmaktadır. 1583 yılında padişah hasırları arasında yer alan *Nefs-i Balya Badra* sakinlerinin toplam 204.000 akçelik vergi hâsılâtının ayrıntıları şu şekilde kaydedilmiştir:

“Hâsıl-ı nefis-i Balya Badra

İşpençe 30200
Resm-i giyâh 3200
Gendüm hıml 200 kıymet 8000
Cev hıml 150 kıymet 3000
‘Alef hıml 20 kıymet 200
Bakla hıml 2 kıymet 80
Nobûd hıml 3 kıymet 120
Mercimek hıml 3 kıymet 120
Erzên hıml 80 kıymet 1400
Bakla-i taze nakdiye 200
Harîr lidre 40 kıymet 2400
Revgân-ı zeytân lidre 2500 kıymet 15000
İstafidiye beher çuval 200 kıymet 40000
Ketan demet 200 kıymet 800
Penbe lidre 50 kıymet 150
Şira hıml 1500 kıymet 37500
Resm-i karış, ‘an şehr-i hâric 500
Öşr-i marul 400
Öşr-i sir 500
Öşr-i basır? pare 200
Öşr-i meyve ve böğrülce 500
Öşr-i bostânhâ-yı kelem 500
Öşr-i kiras 850
Öşr-i piyâz 1000
Öşr-i bıyar 800
Öşr-i nobûd-ı taze nakdiye 200
Öşr-i Harnub 1000

⁷⁹ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tablilleri*, c. VI, İstanbul 1993, s. 623-624.

⁸⁰ Akgündüz, a.g.e., s. 620-627.

Öşr-i daryan?	400	
Öşr-i engür-i tazce	300	
Öşr-i dut	200	
Öşr-i enar	300	
Öşr-i ?	1500	
Mengene-i harîr bâb 3	90	
Mengene-i harir bâb 2	30	
Asiyâb-ı revgân-ı zeytân bâb 28	420	
Asiyâb bâb 9 resm	540	
Asiyâb bâb 4 resm	120	
Asiyâb bâb 1 resm	45	
Mukâta'a-i işembâne-i Balya Barda	3500	
Mukâta'a-i serhâne ve bozahâne	2000	
Mahsûl-i Ömer emlak-ı mezbur	900	
Kesim-i bağçe-i bassa, der yed-i veledân-ı İsak, el-Yabudi	200	
Kesim-i emlak-ı Ali Çelebi	270	
Kesim-i bağçe-i Hamza Ağa	250	
Kesim-i Manastır-ı Pentada nâm-ı diğer Perdopulo	275	
Kesim-i bağçe-i Bayram Ağa	130	
Kesim-i diğer bağçe-i Bayram Ağa	125	
Maktu'-i bağçe-i Derviş Mehmed bin İvaz ma'a eşcâr ve bostân	55	
Kesim-i bağçe-i Cihan Bali	83	
Resm-i firun-ı kiremid bab1	30	
Mukâta'a-i zemîn-i Bali Çelebi der mahalle-i firunân ma'a eşcârluk	150	
Mukâta'a-i'arâzî-i sazlık ve gâyrihu der nezd-i Sofyane, daliyân, der 'uhde-i Lütfî bin Hüseyin, bedel-i öşr ve otlak ma'a resm-i dönüm-i bağ, ber mûceb-i defter-i 'atîk	320	
Mukâta'a-i zemîn, bostân-ı bâssa, der meydân der yed-i Ali Çavuş	350	
Çiftlik-i Sultani bint-i Agad hâsıl	200	
Mukâta'a-i bostân-ı sarrac Hüseyin bin Hasan ma'a zeytunluk ve tarla	600	
Resm-i tapu-i zemîn	3900	
Resm-i koruculuk	2400	
Niyâbet ve resm-i 'arûs ve bâc-ı bâzâr ve resm-i küvvâre	40900	
Mukâta'a-i ihtisâb ve resm-i kantar ve ibzâriye-i nefis-i Balya Badra	35000	
Yekûn	204000	⁸¹

Yukarıdaki kayıt incelendiği zaman Balya Badra sakinlerinden alınan vergiler arasında 40.000 akçeyle en büyük miktarı kuru üzüm anlamında olan “istafidiyen” alınan vergi tutmaktadır. Miktar bakımından ikinci büyük vergi miktarını yine

⁸¹ TT 607, s. 27.

üzümden elde edilen şıradan alınan 37.500 akçelik sıra vergisi oluşturmaktadır. Bu iki vergiyi zeytinyağından alınan 15.000 akçe olan *revgân-ı zeyt* vergisi takip etmektedir. Bunları, 40.900 akçe ile Balya Badra'nın “*niyâbet ve resm-i 'arûs ve bâc-ı bazar ve resm-i küvvâre*” gibi vergileri ile 35.000 akçelik “*mukâta'a-i ihtisâb ve resm-i kantar ve ihzâriye*” gelirleri takip etmektedir. Ayrıca buğday (*gendüm*), arpa (*cev*) ve mısır (*erzen*) gibi tarımsal ürünlerin de Balya Badra ekonomisinde önemli yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Balya Badra'da üretilen diğer ürünler arasında ise ipek (*barir*), taze üzüm (*engür-i tazê*), sarımsak (*sir*), pıyaz, hıyar, kiraz, harnup, nar, dut, mercimek, kuru ve taze bakla, kuru ve taze nohud, pamuk (*penbe*) zikredilebilir.

Sahil kenti Balya Badra, Osmanlı öncesi dönemde olduğu gibi Osmanlı döneminde de bir ticaret merkezidir. XVI. yüzyılda Balya Badra ticaret merkezi olarak daha da önem kazanmıştır. Bu yüzyılda Raguzalı gemiler gelip buradan düzenli bir şekilde buğday almaktaydılar.⁸² XVII. yüzyılın başlarında Balya Badra'ya Fransa ve İtalya'dan gemiler gelmekteydi. Bu gemilere Balya Badra'dan ipek, yün, deri, sahtıyan, ravendiye, kuş üzümü, balmumu ve şarap yüklenmekteydi.⁸³ 1589 yılında Balya Badra'da kurulan İngiliz konsolosluğunun çok önemli bir fonksiyonu olacaktır. Başka bölgelerden sağlayamadığı ürünleri Balya Badra'dan temin etmeye çalışacaktır ki bu da kentin ticaret bakımından önemini arttıracaktır. Venedik'e ait Zenta adasına ulaşımın kısıtlanması nedeniyle XVI. yüzyılın sonunda İngilizler, kuş üzümünü kurdukarı konsolosluk sayesinde Balya Badra'dan sağlama yoluna gitmişlerdir. 1602 yılında Balya Badra, İngiliz ticaretinin Yunanistan topraklarındaki başlıca antreposu haline gelmiştir.⁸⁴ 1715 tarihli mfassal defterde kaydedilen çok sayıdaki dükkân ve mahzen, kentin ticari önemini teyit etmektedir.⁸⁵

Sonuç

Balya Badra, Mora Yarımadasının bir parçası olarak 1460-1687 yılları arasında *Proti Turcokratia* olarak bilinen I. Osmanlı hâkimiyetini ve 1715-1829 yılları arasında da *Defteri Turcokratia* olarak adlandırılan II. Osmanlı hâkimiyetini döneminde önemli bir liman kenti olarak gelişmiştir. 1687-1715 yılları arasında yaşanan Venedik hâkimiyeti ise şehrin demografik gelişimini olumsuz etkilemiş ve şehrin nüfusunun azalmasına yol açmıştır. I. Osmanlı hakimiyeti döneminde Balya Badra, nüfus bakımından istikrarlı bir gelişime gösterirken Venedik hakimiyeti döneminde nüfusunun 3/4'ünü yitirmiştir. Özellikle şehirdeki Müslüman nüfus, Venedik'in sık sık yaptığı taarruzlardan etkilenmiştir. Esarete maruz kalmış, sürülmüş veya öldürülmüştür. Balya Badra'nın konumu şehir halkının bir kısmı yalı ve iskelenin

⁸² H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, ed. H. İnalçık-Donald Quartaert, çev. Halil Berktaş, c. 1, İstanbul 2000, s. 320.

⁸³ Zinkeisen, *a.g.e.*, c. 4, s. 207.

⁸⁴ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. 1, s. 430, 440.

⁸⁵ TT 884, s. 120-196.

muhafazasında yer almaları sağlanmış ve bundan dolayı özellikle Hristiyan sakinleri özel statüye tabi kılınmışlardır. Balya Badra çok etnikli, çok dinli ve çok dilli nüfusa sahip bir kenttir. Ortaçağdan XIX. yüzyıla kadar Patra ve civarının buğday üreten ve ihraç eden bir bölge olduğunu Osmanlı belgeleri de teyit etmiştir. Pamuk, ipek, şarap da yine bu geleneksel ürünler arasında yer almaktadır. Osmanlı belgeleri, Balya Badra'nın önemli miktarda kuru üzüm, şıra ve zeytin yağ üreticisi olduğunu ortaya koymuştur.

Kaynaklar

I- Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

TT 10, 367, 390, 607, 509, 712, 80, 884, 1046

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi

KK 15

II- Yayınlanmış Kaynaklar ve Tetkik Eserler

Akgündüz, Ahmed, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tablilleri*, c. VI, İstanbul 1993.

Âşıkpaşazâde Tarihi [Osmanlı Tarihi (1285-1502)], haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2013, s. 204

Barkan, Ö. L., “894 (1488-1489) Yılı Cizyesinin Tahsilatına Ait Muhasebe Bilaçoları”, *Belgeler*, 1 (1964), ss. 1-117.

Beldiceanu, N. – Irène Beldiceanu-Steinherr, “Recherches sur la Morée (1461-1512)”, *Südoest-Forschungen*, XL (1980), ss. 17-74.

Brue, Benjamin, *Journal de la campagne que le Grand Vezir Ali Pacha a faite en 1715 pour la conquête de la Morée*, Paris 1870.

Charanis, P., “The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece”, *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 5 (1950), ss. 139-166.

Critobul din Imbros, *Din domnia lui Mahomed al II-lea anii 1451-1467*, ed. V. Grecu, Bükreş 1966.

Ertaş, Mehmet Yaşar, *Sultanın Ordusu, Mora Fethi Örneği 1714-1716*, İstanbul 2007.

Evlîya Çelebi Seyahatnamesi, Topkapı Sarayı Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini, yay. haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı-Robert Dankoff, c. 8, İstanbul, 2003, s. 130-132.

İnalçık, Halil, “Ottoman Methods of Conquest”, *Studia Islamica*, 2 (1954), ss. 103-129.

_____, “Osmanlı Fethi Yöntemleri”, çev. Hamdi Can Tuncer, *Cogito*, sayı 19 (1999), ss. 137-159.

_____, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, ed. H. İnalçık-Donald Quartaert, çev. Halil Berktaş, İstanbul 2000.

İstanbul'un Fetihinin Bizanslı Son Tanığı Yorgios Sfrancis' in Anları, Chronicon Minus, çeviren ve notlandıran Levent Kayapınar, İstanbul: Kitabevi, 2009.

Jacoby, D., *La féodalité en Grèce médiévale*, Paris-Mouton&Co-La Haye, 1971, s. 179.

- Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epeçeli, c. 1-2, İstanbul 2005.
- Kayapınar, Levent, *Osmanlı Klasik Dönemi Mora Tarihi*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi), Ankara, 1999.
- _____, “Mora’da Türkokratia’nın Kurulması (1387-1461)”, *XIV. Türk Tarih Kongresi Ankara, 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler*, II. Cilt I. Kısım, Ankara 2006, ss. 3-22.
- _____, “Teselya Bölgesinin Fatih Turahan Bey Ailesi ve XV. – XVI. Yüzyıllardaki Hayır Kurumları” A.İ.B.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt 2005-1/sayı 10 (2005), s. 183-196.
- Kiel, M. “Balyabadra”, *Diyanet vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 5, İstanbul 92,ss. 42-43.
- Laonici Chalcocondylae, *Historiarum Demonstrationes*, E. Darko, Budapeşte 1923, c. II.
- Malliaris, Aleksis, *I Patra kata ti Venetiki periodo (1687-1715)*, Venedik 2008.
- Mevlânâ Mehmed Neşri, *Cihânnümâ [Osmanlı Tarihi (1288-1485)]*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2013.
- Mikhael Doukas; *Tarih, Anadolu ve Rumeli, 1326-1462*, çev. Bilge Umar, İstanbul 2008.
- Oruç Beğ Tarihi [Osmanlı Tarihi (1288-1502)]*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2014.
- Pamuk, Şevket, “Kuruş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 26, İstanbul 2002, ss. 458-459.
- Panagiotopoulos, Vasilis, *Plithismos ke Ikismi tis Peloponnisu 13os-18os Eonas*, Atina 1985.
- Saranti-Mendelovici, Hélène “A propos de la ville de Patras aux 13e-15e siècles”, *Révue des études byzantines*, c. 38 (1980), s. 227 (ss. 219-232).
- Siakotos, Vasileios D., “A Venetian Version of a Hatt-ı Serif for the Town of Patras”, *The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek Lands. Toward a Social and Economic History*, Studies in Honor of John C. Alexander, ed. Elias Kolovos, Phokion Kotzageorgis, Sophia Laiou, and Marinos Sariyannis, İstanbul 2007, ss. 323-332.
- Wagstaff, Malcolm-Elena Frangakis-Syrett, “The Port of Patras in the Second Ottoman Period, Economy, demography and settlements c. 1700-1830”, *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée, Les Balkans à l'époque ottomane*, 66 (1992/4), ss. 79-94.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epeçeli, c. 2, 4, İstanbul 2011.

**TRANSKAFKASYA'DA GÜÇ VE REKABET:
XVII. YÜZYILIN İLK YARISINDA GÜNEY KAFKASYA'DA
OSMANLI-SAFEVİ MÜCADELESİ**

**POWER AND COMPETITION IN THE TRANSCAUCASIA:
THE OTTOMAN-SAFAVID COMPETITION IN THE SOUTH
CAUCASUS ON THE FIRST HALF OF THE
SEVENTEENTH CENTURY**

Özer KÜPELİ*

Özet

XVI. yüzyıl başlarından XVII. yüzyıl ortalarına kadar yaklaşık yüz elli yıl devam eden Osmanlı-Safevi mücadelesi başlıca iki coğrafyada cereyan etmiştir. Bunlardan biri Irak-ı Arap, diğeri Kafkasya'dır. Kafkasya tarih boyunca pek çok açıdan önem arzeden bir coğrafya olmuştur. Bu nedenle burası sürekli bir mücadele alanıydı. Nitekim Osmanlı ve Safevi devletleri de baştan itibaren bu coğrafyayı elinde tutmak istemiş, diğesine karşı burada üstünlük sağlamaya çalışmıştır. Bu makalede tarafların 1603'ten başlayarak XVII. Yüzyılın ilk yarısı boyunca Transkafkasya'daki mücadeleleri ve bu hususta geliştirdikleri politikalar, başta Gürcüler olmak üzere yerel unsurların bu mücadelelerdeki rolleri de göz önüne alınarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Safeviler, Transkafkasya, Gürcüler

Abstract

The Ottoman-Safavid conflicts from the early sixteenth to the mid-seventeenth century took place in two geographical spaces, namely Irak-i Arap (Iraq of the Arabs), and the Caucasus. Since the Caucasus is always a strategically important region from many perspectives, it was also a contested space between the Ottomans and Safavids. From the very beginning, Ottomans and Safavids were trying to control the Caucasus and constantly battling for the upper hand over the other. By focusing on the Ottoman-Safavid competition over the Transcaucasia in the period from 1603 to the mid-seventeenth century, this article examines the politics of

* Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, Çiğli-İzmir.

these two empires in this competition with a special emphasis on the role of local actors in this conflict, particularly the maneuvers of Georgian groups.

Keywords: Ottoman State, Safavids, Transcaucasia, Georgians

Giriş

XVII. yüzyıl başında İslam dünyasının en önemli siyasal güçlerinden ikisi olan Osmanlı ve Safevi devletleri oldukça geniş bir hat üzerinde yaklaşık bir asırdan beri sürekli mücadele halindeydiler. Siyasî, dinî ve iktisadî sebeplerden kaynaklanan bu mücadele özellikle iki bölgede yoğunlaşmıştı. Bunlardan birisi Irak-ı Arap¹, diğeri ise Kafkasya'ydı.

Kafkasya ve yakın çevresi, Asya'dan Avrupa'ya uzanan yolların kesişme noktasında bulunduğundan tarih boyunca sürekli mücadele alanı olmuştur. Bu mücadelelerin XV. yüzyıl ve sonrasındaki taraflarından birisi Osmanlı Devleti'ydi. II. Mehmed'in hükümdarlığının ilk yıllarında Sohum'a düzenlenen seferle Kafkasya'da ilk kez kendini hissettiren Osmanlı nüfuzu, 1461'de Trabzon'un fethi ve 1473'de Otlukbeli'nde Akkoyunluların yenilgiye uğratılması sonrasında daha da arttı. Akkoyunluların ortadan kalkmasından sonra Safeviler, Osmanlı Devleti'nin doğudaki yeni rakibi oldu. Azerbaycan merkezli olarak kurulan Safevi Devleti; Gürcistan'ın doğusuna, Şirvan ve Dağıstan'a hâkim olmak suretiyle Kafkasya'nın önemli bir kısmını kontrolünde tutuyordu. Bununla birlikte nüfuzlarını Karadeniz'in doğu kıyılarına ve Anadolu'ya yaymak arzusundaydılar. Bu durumda iki devletin çatışması kaçınılmazdı.

1514'te başlayan ilk savaş sürecinde Osmanlı Devleti'nin sınırları tedricen doğuya doğru genişleyerek güneyde Irak-ı Acem'e, kuzeyde Azerbaycan'a dayandı. Öte yandan Gürcistan'ın batısında Osmanlı egemenliği iyice yerleşirken, Safevilerin denetimindeki doğu kısmında yer alan Kartlı ve Kakheti hâkimleri ise her fırsatta siyasî tercihlerini Osmanlılardan yana kullanıyorlardı. Yine Sünnî Şirvan hanı Şii Safevilere karşı sık sık Osmanlılardan yardım istiyordu. Safeviler ise Kafkasya'nın güneyindeki pozisyonlarını korumak için sürekli çabılıyor ve muhalif vassal hükümdarlara göz açtırmıyorlardı. Ancak Sultan Süleyman'ın 1553'te başlattığı üçüncü doğu seferi (Nahçıvan Seferi) Safevilerin bilhassa Azerbaycan'daki hâkimiyetlerine ağır darbe vurdu ve büyük toprak kaybı yanında ülkesi tahrip olan

¹ Tarafların Irak-ı Arap'taki mücadelesi için bkz. Özer Küpeli, "Irak-ı Arap'ta Osmanlı-Safevi Mücadelesi (XVI-XVII. Yüzyıllar)", *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı, (Ekim 2010), s. 227-244.

Şah Tahmasb barış istemek zorunda kaldı. 1555'te Amasya'da varılan antlaşma ile Anadolu'nun doğusu ile Irak-ı Arap'ın Osmanlılara ait olduğu tescillenirken Gürcistan toprakları Osmanlı ile Safeviler arasında paylaşıldı². Böylece Osmanlıların Kafkasya'daki varlığı Safevilerce kabullenilip tanınmış oldu.

Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya ilgisi yüzyılın ikinci yarısında daha da arttı. Çünkü kuzeyde yeni bir tehdit olarak beliren Ruslar Astarhan'ı ele geçirmek suretiyle Hazar Denizi kıyılarına ulaşmışlardı. Bölgedeki ticaret yollarını tehdit eden bu gelişme karşısında harekete geçerek; Rusların daha güneye inmelerini engellemek, Hazar Denizi kıyısındaki ipek imalat merkezlerini ele geçirmek, bölgeden geçen ticaret yollarını denetim altına almak ve Orta Asya Müslümanları ile doğrudan irtibat kurabilmek amacıyla 1569'da Astarhan'a bir sefer düzenledilerse de, bir sonuç alamadılar³. Şah Tahmasb'ın 1576'da ölümüyle Safevi sarayında baş gösteren çekişmeleri fırsata dönüştürmeye karar veren Osmanlı yönetimi, yirmi üç yıldır süren barışı bozarak ordularını 1578'de Safevilerin egemenliğindeki Azerbaycan ve Gürcistan topraklarına sevketti. On iki yıllık uzun, yorucu ve masraflı bir savaşın ardından 1590 yılında yapılan barışla Azerbaycan, Gürcistan, Şirvan ve Dağıstan toprakları başta olmak üzere Kafkasya'nın büyük kısmı Osmanlılara bırakılırken, Safeviler Tebriz'in güneyine çekilmek zorunda kaldılar⁴.

1590'dan sonraki on üç yıllık dönemde Osmanlı merkezî yönetimi; batı cephesinde Avusturya ile girişilen savaş, Anadolu'daki Celalî isyanları ve malî darboğaz gibi sebeplerle Kafkasya'da fethedilen topraklarda sistemli bir iskân politikası uygulayamadı ve çoğunluğu Şii'lerden oluşan halk üzerinde otorite de tesis edemedi. Yaşanan problemler Safevi hanedanıyla güçlü tarihî-dinî bağlara sahip Azerbaycan halkının Osmanlı yönetiminden yüz çevirip şaha temayülüne yol açıyordu⁵. Osmanlıların aksine Safevi Şahı I. Abbas, büyük miktarda toprak kaybına

² Amasya Antlaşması için bkz. Ali Ekber Diyanet, *İlk Osmanlı-İran Anlaşması (1555 Amasya Müsahabası)*, İstanbul 1971; İlhan Şahin-Feridun Emecen, "Amasya Antlaşması", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, III, s. 4-5.

³ Halil İnalçık, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü", *Belleten*, XII/46, (Nisan 1948), s. 349-402; Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)*, Ankara 1966, s. 93-98.

⁴ Feridun Ahmed Bey, *Münşe'atü's-selâtin*, II, İstanbul 1294, s. 249-252.

⁵ Bölge yöneticilerinin sık sık değiştirilmesi, zulüm ve işkence gibi suçlamalarla idareci ve kul taifesinin bölge halkı tarafından devamlı surette payitahta şikâyet edilmesi Osmanlıların bölgede bir türlü istikrarı sağlayamadığını açıkça göstermektedir. Bu sorunlara bir çözüm bulunamaması haliyle yerli halkın Osmanlı yönetimine kızıp İran'a göçlerine sebep oluyordu, bkz. Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993, s. 223-236.

yol açmasına rağmen 1590 barışını ülke içinde istikrarı sağlama ve tahttaki konumunu güçlendirmek için fırsat olarak kullanmıştı. Öncelikle kendisine bağlı merkezi bir ordu kurmakla meşgul olan genç şah, bir yandan da devlet idaresinde söz sahibi Kızılbaş beylerinin nüfuzunu kırmak için harekete geçmişti. Bu uğurda tahta çıkmasında önemli paya sahip Ustaclu Aşireti'nin kudretli beyi Mürşid-kulu Han'ı ortadan kaldırmış, Irak-ı Acem, Fars, Kirman ve Luristan'daki ayaklanmaları bastırarak güvenliği sağlamış, Gilan ve Mazenderan'ın yerel hanedanlarına Safevi hâkimiyetini kabul ettirmişti⁶. Ardından 1598'de Özbekler üzerine yürüyüp doğu sınırında emniyeti sağlamıştı. Sıra Kafkasya'da Osmanlılara bırakılan toprakları geri almaya gelmişti.

A) Kafkasya'da Yüzyılın İlk Osmanlı-Safevi Savaşı (1603-1612)

1590 sonrasında içeride otoritesini güçlendiren ve Özbekleri yenilgiye uğratan Şah Abbas, bir yandan gözünü Kafkasya'ya dikerken, diğer yandan da Osmanlılara karşı ittifak arayışındaydı. Bu maksatla Avrupa devletleri ve Papalıkla münasebetler kurmuş, Rusya ile müşterek Kafkasya'ya yönelik bir harekât düzenlemenin imkânlarını aramaya başlamıştı. Ancak ne Papa, ne Avrupa kralları, ne de Ruslar kendisini ciddiye aldı⁷. Bununla birlikte Papa'nın gösterdiği alaka ve Avrupa krallarının teşvikleri, onu Osmanlı Devleti'ne karşı savaş açmak konusunda bir miktar cesaretlendirmişti. Sonunda, Osmanlıların batı cephesinde Avusturya ile savaşmalarını, Anadolu'da da Celâlî fetretiyile meşgul olmasını fırsat bilerek sınır boylarında cereyan eden bazı olumsuz gelişmeleri bahaneyle barışın bozulduğunu ileri sürdü ve 1603'te ansızın Azerbaycan topraklarına saldırdı⁸. Kısa süre içinde Osmanlı kuvvetlerinin çekildiği Tebriz, ardından da Nahçıvan'ı ele geçirdi (21 Ekim 1603). Müteakiben Revan üzerine gidip uzun bir kuşatma neticesinde burayı da zaptetti (8 Haziran 1604)⁹.

⁶ Kadı Ahmed-i Kumî, *Hülâsatü't-tevârih*, (translated and edited by Hans Müller as *Die Chronik Hulâsat at-tavârih des Qâzî Ahmad Qumî: Der Abschnitt über Schah 'Abbâs I*), Wiesbaden 1964, s. 32-42.

⁷ Safevilerin bu dönemde Avrupa devletleri ve Papalıkla kurduğu münasebetler hakkında bkz. Laurance Lockhart, "European Contact with Persia, 1350-1736", *The Cambridge History of Iran, Volume 6, The Timurid and Safavid Periods*, (edt. Peter Jackson and Laurance Lockhart), Cambridge 2001, s. 386-390. Dönemin Safevi-Rus ilişkileri hakkında bkz. Rudi Matthee, "Anti-Ottoman Concerns and Caucasian Interest, Diplomatic Relations between Iran and Russia, 1587-1639", *Safavid Iran and her Neighbors*, (edt. Michel Mazzaoui), St. Lake City 2003, s. 108-120.

⁸ Kütükoğlu, *a.g.e.*, s. 259-260.

⁹ İskender Münşî, *Târih-i Âlem-ârâ-yı Abbâsî*, II, (neşr. İrec Afşar), Tahran 1382, s. 638-649; Mirza Bey Conabadî, *Ravzatü's-safeyiyye*, (neşr. Gulam Rıza Tabatabaî Mecid), Tahran 1378, s. 770-776; İbrahim Peçevî, *Târih-i Peçevî*, II, İstanbul 1283, s. 258-261.

Safevilerin ani saldırısı karşısında hazırlıksız yakalanan Osmanlı merkezi yönetiminin doğuya bir ordu sevki, ancak Revan düştükten sonra mümkün olabildi. Lakin Serdar Cıgalazâde Sinan Paşa, şah ordularının etrafı tahrip ederek geri çekilmesi ve kışın yaklaşması nedeniyle Kars'tan öteye gidemedi. Baharla birlikte Sinan Paşa orduyu yeniden toplayıp İran topraklarına girdiyse de, 1605 yılının Mayıs ayında Tebriz yakınlarında ağır bir hezimete uğradı¹⁰. İstanbul'da şok etkisi yaratan bu yenilginin ardından doğu cephesine yeni bir serdarın tayini düşünülürdü ama saraydaki çekişmeler buna engel oldu. Bu süreçte Azerbaycan, Gürcistan ve Şirvan'da kaderleriyle baş başa bırakılmış bütün Osmanlı garnizonları; 1606 yılı başlarında Gence, ardından Tiflis, ertesi yıl Şemahı ve peşinden Derbend elden çıktı¹¹. Böylece Safeviler birkaç yıl içinde 1590'da kaybettikleri toprakları fazlasıyla geri alarak Kafkasya'nın büyük kısmına yeniden hâkim oldular. Bölgede Safevi idaresi yeniden tesis edilirken, Şah Abbas ipek imalatını ve ticaretini tekeline almak için ciddi bir adım attı. Azerbaycan'ın Culfa kentinde ikamet eden, ipek üretimini ve uluslararası ipek ticaretini ellerinde tutan Ermenileri başkent İsfahan'a sürdü (1604-5). Sarayın koruması altında ticarî kredi kolaylıkları sağladığı, vergilerini düşük tuttuğu, dinî özgürlük ve çeşitli imtiyazlar verdiği bu Ermeni tüccarlar Halep, İzmir, İstanbul, Livorno ve Amsterdam gibi şehirlerde oluşturdukları geniş ticarî ağlarla dünya ipek ticaretinin tümünü denetimlerine aldılar¹².

Batı cephesinde Avusturya ile süren savaşın 1606'da sona ermesiyle doğu meselesi İstanbul'da bir kez daha gündeme geldi. Serdar olarak atanan Veziriazam Kuyucu Murad Paşa'nın önceliği Celalîlerin tedibine vermesinden dolayı yeni bir İran seferi, ancak 1610'da mümkün oldu. Tebriz'e kadar ilerleyen Osmanlı ordusu karşısında Şah Abbas ısrarla meydan savaşından kaçınırken, kışın yaklaşması seferin tehirine yol açtı¹³. Bu sırada Safevilerin barış teşebbüsünde bulunmalarıyla Diyarbekir'de başlayan diplomatik temaslar Murad Paşa'nın 1611'de ölümünden sonra halefi Nasuh Paşa tarafından sürdürüldü ve 1612'de neticelendi. Nasuh Paşa olarak bilinen bu anlaşmayla Kafkasya'da sınırın belirlenmesi işi bir komisyona havale edilirken, Şah Abbas Dağıstan'da Osmanlılara tâbi hanlara karışmayacağına

¹⁰ *Mustafa Sâfi'nin Zübdetü't-tevârih'i*, II, (haz. İbrahim Hakkı Çuhadar), Ankara 2003, 29-45; *Târih-i Peçevî*, II, s. 263-267.

¹¹ *Târih-i Alem-ârâ-yı Abbâsî*, II, s. 707-733. Bu sürecin bir Ermeni tarihçinin kaleminden anlatımı için bkz. *The History of Vardapet Arak'el of Tabriz (Patmut'inn Arak'el Vardapeti Dawrihbet's'woy)*, I, (translation and commentary by George A. Bournoutian), Costa Mesa, California 2005, s. 18-35.

¹² Rudolph P. Matthee, *The Politics of Trade in Safavid Iran, Silk for Silver, 1600-1730*, Cambridge 1999, s. 84-89; Ina Baghdiantz McCabe, *The Shah's Silk for Europe's Silver, The Eurasian Trade of the Julfa Armenians in Safavid Iran and India (1530-1750)*, Atlanta 1999, s. 35-42, 48-59.

¹³ *Mustafa Sâfi'nin Zübdetü't-tevârih'i*, II, s. 130-131; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir (Kadri) Efendi Tarihi (Metin ve Tablîl)*, I-II, (haz. Ziya Yılmaz), Ankara 2003, s. 562-595.

ve Rusların Terek Irmağı kenarında inşa ettikleri kalenin yıkılmasına yardım edeceğine söz verdi¹⁴. Buna rağmen anlaşmanın ömrü pek uzun olmadı.

B) Barışın Bozulması ve Yeniden Savaş Süreci (1615-1618)

Şah Abbas, Osmanlı Devleti ile yapılan barışın ardından Gürcüler üzerine sefer hazırlıklarına başlamıştı. Zira Safevi sarayında yetişmiş ve onlara tabi olarak Gürcistan'da hüküm süren Kakheti hâkimi Tahmures ile Kartlı hâkimi Luarsab bir süreden beri şahın otoritesine muhalefet ediyorlardı. Hatta Tahmures daha da ileri gidip Safevi topraklarına akınlarda bile bulunmuştu. Bunun üzerine Gürcü hanlarını uyaran Şah Abbas, olumlu karşılık alamayınca Tiflis'e ordu gönderdi. İki koldan üzerlerine gelen Safevi kuvvetleriyle baş edemeyeceklerini anlayan Tahmures ve Luarsab, Osmanlı himayesini talep ederek bir diğer Gürcü hükümdarı Baş-ıaçık hâkimi Gürgin Han'a sığındılar¹⁵. Şah Abbas antlaşma hükümleri gereğince Gürgin Han'a elçi göndererek asilerin iadesini talep ettiyse de, kullandığı tehditkâr üslup Osmanlı sarayında hoş karşılanmadı. Bunun üzerine şah, İstanbul'a bir elçi gönderip amacının sadece Safevilere tabi Gürcü hanların tedibi olduğunu bildirdi¹⁶. Fakat bu esnada İstanbul'da Veziriazam Nasuh Paşa'nın İran sarayı ile gizlice haberleştiği yolundaki söylentiler¹⁷, Kafkasya hududuyla ilgili anlaşmazlıklar, İran'a elçi olarak giden Mustafa Çavuş'un hâlâ iade edilmemesi ve söz verilen ipeğin gönderilmemesi gibi nedenlerden dolayı Safeviler hakkında oldukça olumsuz bir hava mevcuttu. Bunlara ek olarak şahın Gürcistan'da askerî bir harekâta girişmesi durumun daha da gerginleşmesine neden oldu. Bu nedenle Şah Abbas ortalığı yatıştırmak maksadıyla bir kez daha İstanbul'a elçi yollayıp niyetinin barışı bozmak değil, Müslümanlara baskı uygulayan *Gürcü keferesini* padişah adına tedip etmek olduğunu belirtti¹⁸. Lakin devam eden sınır görüşmelerinde ısrarla Ahıska'nın kendi toprağı olduğunu iddia etmesi ve hiçbir tavize yanaşmaması yüzünden görüşmeler olumsuz sonuçlanınca Osmanlı sarayında savaşa taraftar olanların sesi daha gür çıkmaya başladı. 1612 barışının mimarı Nasuh Paşa azledilip idam olunurken,

¹⁴ *Münşe'âtü's-selâtn*, II, s. 257-261; Sarı Abdullah Efendi, *Düstürü'l-inşâ*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 3332, 162b-166b.

¹⁵ *Târib-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 868-870; *Ravzatü's-safeyyye*, s. 842-850. İtalyan seyyah Pietro della Valle'nin iddiasına göre Şah Abbas'ın Gürcistan seferinde bir gönül meselesi etkiliydi. Luarsab Han'ın kız kardeşini beğenen Şah Abbas, bu hanım Tahmures Han ile evlendirilince boşanmasını istemiş, teklifi reddedilince de hiddetlenerek sefer açmıştır, bkz. Pietro della Valle, *Viaggi di Pietro della Valle il Pellegrino*, I, (edt. Mario Schipano is by G. Gancia), Brighton 1843, s. 662-663. Fransız seyyah Chardin de Lurasab ile Tahmures arasındaki ilişkilerden bahsederken buna benzer bir hikâye nakleder. Bkz. Jean Chardin, *Chardin Seyahatnamesi, İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran, 1671-1673*, ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul 2013, s. 214-220.

¹⁶ *Târib-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 869.

¹⁷ M. Tayyip Gökbilgin, "Nasuh Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, IX, Eskişehir 2001, s. 126.

¹⁸ *Düstürü'l-inşâ*, 167a-171a.

Safevilere savaş açıldı¹⁹. Şah Abbas son bir hamleyle Elçi Mustafa Çavuş'u Cigala-zâde'nin şark seferi esnasında esir alınan umera ile birlikte serbest bırakıp söz verdiği ipekle beraber göndererek barışın devamını sağlamaya çalıştıysa da, Osmanlı ordusunun hareketini engelleyemedi²⁰.

Osmanlı ordusu 1615 yılının Mayıs ayı sonuna doğru Veziriazam Mehmed Paşa'nın serdarlığında İstanbul'dan ayrıldığında Safeviler hâlâ Gürcistan meselesiyle meşguldüler. Zira Tahmures Han'ın yerine Kakheti'ye gönderilen David Han da bir müddet sonra Safevilere başkaldırıp yanında bulunan Kızılbaş emir ve askerlerini katlederek Tahmures'i geri çağırmişti. Ayrıca Şirvan'daki Vefalistan Aşireti'nin reisi Melik Pir'nin de Tahmures Han'dan yana tavır almasıyla Safevilerin Gürcistan'daki konumu ciddi şekilde sarsılmıştı. Hemen Gürcistan'a bir ordu sevk edildiyse de, bunlar Baş-ıaçık yolu üzerindeki Erk Çayı yakınlarında Tahmures tarafından bozguna uğratıldı²¹. Bu zafere rağmen Safevilerin daha büyük bir orduyla üzerine geleceğini bilen Tahmures Han Halep'teki Osmanlı ordugâhına haber yollayarak Dağıstan beylerinin ittifak halinde olduğunu, Demirkapı'da Safevi egemenliğine son verildiğini, şayet Kırım Hanı Demirkapı'ya gelirse buradan emniyetle geçebileceğini, hatta kendisine rehberlik dahi edebileceğini belirtti. Bu talep padişah tarafından uygun görüldü ve Kırım Hanı Canibek Giray'a mektup yollanarak Demirkapı üzerinden Şirvan'a gitmesi istendi²². Fakat bu esnada Şah Abbas bizzat kumanda ettiği kuvvetlerle asi Gürcüler üzerine yürümüş, yenilen Tahmures Baş-ıaçık'a kaçmak zorunda kalmıştı. Kakheti ve Şirvan'da Tahmures taraftarı pek çok kişi yakalanıp öldürülürken, birçok Gürcü aile de İran'ın içlerine sürülmüştü²³. Şahın bu harekâtı Kırım hanını ürkütüp yol çıkmaktan alkoyarken, bir an önce Demirkapı'ya gitmesi yönündeki emir yenilendi²⁴. Bunun üzerine Canibek Giray kardeşi Fetih Giray kumandasında yirmi bin kişilik bir kuvveti zoraki şekilde Demirkapı'ya göndermeye razı olduysa da, bu gerçekleşmedi.

Kışı Halep'te geçiren Veziriazam Mehmed Paşa 1616 yılının Mart ayında Revan'a doğru hareket etti ve 11 Eylül'de buraya ulaşarak üç koldan kaleyi kuşattı.

¹⁹ Ahıska konusuyla ilgili karşılıklı mektuplaşmalar için bkz. *Düstüri'l-inşâ*, 171a-180b; Veziriazam Mehmed Paşa'nın Şah Abbas'a barışın bozulduğunu ve artık savaşın kaçınılmaz olduğunu belirttiği name için bkz. *Münşe'âtü's-selâtin*, II, s. 323-325.

²⁰ *Târib-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 880; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, I, İstanbul 1286, s. 369-370; Nâimâ Mustafa Efendi, *Târib-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyin fî Hulâsati Abbâri'l-Hâfikayn)*, II, (Haz. Mehmet İpşirli), Ankara 2007, s. 422; Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-ebâr*, Kahire 1248, s. 529.

²¹ *Târib-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 888-893.

²² *Münşe'âtü's-selâtin*, II, s. 111-114.

²³ *Ravzatü'l-saferiyye*, s. 855-856. İskender Münşi'ye göre bu seferde yüz bin civarında insan ölmüş, yetmiş bin kadarı da esir edilmiştir, bkz. *Târib-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 900-901.

²⁴ Verilen emrin yerine getirilmesi konusunda Veziriazam Mehmed Paşa'dan Kırım Hanı'na gönderilen mektup için bkz. *Münşe'âtü's-selâtin*, II, s. 114.

Yirmi gün boyunca topraklarla aralıksız dövülmesine rağmen müdafilerin direnci bir türlü kırılmadığı gibi ara sıra kaleye yapılan genel taarruzlarda da ağır zayıflıklar verildi²⁵. Sonunda kışın yaklaşması, mühimmat ve zahirenin azalması, salgın hastalıkların baş göstermesi ve asker arasındaki huzursuzlukların artması nedeniyle kuşatmayı sürdürme imkânı kalmayınca veziriazam ve kurmayları geri çekilmeye karar verdiler²⁶. Osmanlı ordusu Erzurum'a ulaştığında buraya gelen Safevi elçisi Kadı Han ile barış görüşmelerine başlandı. Neticede 1612 şartları esas alınarak yeni bir barışa karar verildiyse de, I. Ahmed saraydaki muhaliflerin etkisiyle buna onay vermedi ve başarısızlığın gerekçe göstererek Mehmed Paşa'yı azletti²⁷.

Mehmed Paşa'nın yerine sadarete getirilen Halil Paşa yeni İran seferine serdar tayin edildi. İstanbul'dan ayrılan Veziriazam Halil Paşa kışı Diyarbakir'de geçirdi. Bu sırada vefat eden I. Ahmed'in yerine önce I. Mustafa, ardından da birkaç ay sonra II. Osman geçmesine rağmen seferden vazgeçilmedi. Hatta II. Osman'ın cülusu münasebetiyle İran'a gönderilen namede önceki sınır müzakerelerinde tartışma konusu olan Gürcistan ve Van dolaylarındaki ihtilafli bölgelerin aidiyet sorunu çözülmedikçe ve Irak-ı Arap'ta Safevi işgalindeki bazı kaleler boşaltılmadıkça barışın mümkün olamayacağı açıkça belirtildi²⁸.

Baharla birlikte Osmanlı ordusu Tebriz'e doğru harekete geçince, Şah Abbas seferi durdurmak için bir elçisini Halil Paşa'ya gönderip Revan seferinden sonra Mehmed Paşa ile müzakere olunan şartlar çerçevesinde barışa hazır olduğunu beyan etti²⁹. Buna rağmen Osmanlı ordusu yola devam ederek İran topraklarına girdi ve etrafı yağmalayarak Tebriz yakınlarına kadar ilerledi. Asıl hedefin Erdebil olduğunu öğrenen Şah Abbas, Tebriz'den ayrılarak Erdebil'e çekilmeye karar verdi. Bununla birlikte mevcut şartlarda Osmanlı ordusunun karşısına çıkmanın mantıklı bir yol olmadığını bildiğinden geleneksel Safevi taktiğini uygulamaya koydu. Tebriz'i boşaltırıp, Osmanlıların geçeceği yolları ve etrafını tahrip ettirdi³⁰. Tebriz'e vardıklarında boşaltılarak tahrip edilmiş bir şehirle karşılaşan Osmanlı ordusu Erdebil istikametinde yürüyüşe geçti. Henüz birkaç menzil gidilmişken Safevi şahı bir kez daha barış talebinde bulunduysa da, teklifi pek samimi bulunmadığından ve sınır

²⁵ Safevi kaynakları Osmanlı ordusundan taarruza katılan asker sayısı ve kayıplarıyla ilgili oldukça abartılı rakamlar zikrederler. Mesela Conabadî, bu taarruzlardan ilkinde Osmanlı ordusunun kırk bin kayıp verdiğini, kale ile Osmanlı ordusu arasında cesetlerden bir duvar oluştuğunu söylemektedir, bkz. *Ravzatü'l-saferiyye*, s. 859-861. İskender Münşî de bu taarruzlar sırasında her gün kaleye kırk-elli bin kadar Osmanlı askerinin saldırdığını kaydetmektedir, bkz. *Târib-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 904. Osmanlı ordusunun asker sayısı ve lojistik imkânlar göz önüne alındığında bu rakamların biraz abartılı olduğunu kabul etmek gerekir.

²⁶ *Târib-i Na'imâ*, II, s. 426.

²⁷ *Fezleke*, I, s. 376; *Târib-i Na'imâ*, II, s. 427-428; *Târib-i Peçevî*, II, s. 343; *Ravzatü'l-ebrâr*, s. 532.

²⁸ *Düstüri'l-inşâ*, 148a-149a.

²⁹ *Târib-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 931.

³⁰ *Târib-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 932-933.

mevzularıyla ilgili tavize yanaşmadığından reddedildi. Bu esnada bazı Osmanlı kurmayları Erdebil'e doğru çekilmekte olan Safevi kuvvetlerine ani bir baskın yapılmasını önerdiler. Ordunun tecrübeli isimleri bu fikre karşı çıksa da, Halil Paşa harekâta onay verdi. Ancak baskına giden kuvvetler Pol-i Şikeste (Kırık-köprü) adlı mevkide harekâtı önceden haber almış Karçakay Han'ın pususuna düşüp ağır bir bozguna uğradılar (24-25 Ağustos 1618)³¹. Erdebil'i boşaltıp yakma hazırlıkları yapan Şah Abbas bu zafere oldukça sevinirken³², Osmanlı karargâhında seferin geleceği tartışılmaya başlanmıştı. Bazı üst rütbeli subaylar Safevi kuvvetlerinin Osmanlı ordugâhına baskın yapabileceği endişesiyle geri çekilmeyi önerirken, diğerleri buna karşı çıkıp çekilmenin düşmanı cesaretlendireceğini, askerinin maneviyatını yükseltmek ve Safevileri şaşırtmak amacıyla Erdebil'e yürüyüşe devam edilmesi fikrini savundular. Bu fikir Halil Paşa tarafından da desteklendi ve sefere devam kararı alındı³³. Bunun üzerine Şah Abbas zafer nedeniyle tertip edilen şenlikleri yasaklarken, Erdebil ve tekkenin boşaltılması bir kez daha gündeme geldi³⁴.

İran içlerinde daha fazla ilerlemenin Osmanlı ordusunu lojistik bakımdan sıkıntıya sokabileceğini gayet iyi bilen Veziriazam Halil Paşa, Erdebil yolundayken Şah Abbas'a elçi yollayarak rehin ve arazi talebinden vazgeçtiğini, her yıl gönderilecek ipek karşılığında sulha razı olunduğunu bildirdi³⁵. Şimdiye kadar hep savaş taraftarı bir görüntü çizen Halil Paşa'nın daha önce dayatılan şartlardan vazgeçerek barışa razı bir tavır içerisine girmesi Osmanlı Devleti'nin batı sınırındaki bazı olumsuz gelişmelerle ilgiliydi. Zira Boğdan işlerine müdahaleleri, Eflak ve Boğdan voyvodalarını himayeye kalkışmaları ve Kazakların Karadeniz kıyısındaki şehirlere saldırıları nedeniyle Lehlilerle ilişkiler gerginleşmişti³⁶. Bu meselelerin

³¹ *Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 935-936; *Târih-i Peçevî*, II, s. 364-366; *Fezleke*, I, s. 391-392; *Târih-i Na'ûmâ*, II, s. 443-444; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 676-678.

³² Safevi ordugâhında bulunan İtalyan seyyah Pietro della Valle, Şah Abbas'ın bilhassa Osmanlılara sığınan Tahmures Han'ın intikam almasından kaygılandığını yazar. Çünkü şah, birkaç yıl önceki Gürcistan seferi sırasında Tahmures taraftarlarına oldukça kötü muamelede bulunmuş, kiliselerini yakmıştı. Nitekim Tahmures Han'ın serdardan aldığı kuvvetlerle Erdebil'e Şeyh Safiyüddin'in tekkesini yakmaya geldiği şeklinde bir şayia yayılınca tekkenin boşaltıldığını, hatta şahın ecdadının kemiklerini taşımaya cüret ettiğini, lakin zaferi haber alınca bundan vazgeçtiğini kaydeder, bkz. *Viaggi*, I, s. 802; Nasrullah Felsefi, *Zindegânî-i Şah Abbas-ı Evvel*, V, Tahran 1358, s. 1679-1680.

³³ *Târih-i Peçevî*, II, s. 367; *Fezleke*, I, s. 392; *Târih-i Na'ûmâ*, II, s. 444-445; *Ravzatü'l-ibrâr*, s. 537. Bir görgü tanığı, bu sırada asker arasında bazı kişilerin şimdiye kadar bir Osmanlı serdari Erdebil'e tevccüh etmemiş ve Tebriz'den bir konak ileri gitmemişler diyerek vehme kapıldıklarını, bunu duyan Veziriazam Halil Paşa'nın da üzüntüyle karışık bir kızgınlıkla Erdebil'e hareket emrini verdiğini yazar, bkz. *Gazânâme-i Halil Paşa*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 2139, 115b-116a.

³⁴ *Viaggi*, I, s. 808.

³⁵ *Gazânâme*, 115b; *Viaggi*, I, s. 812-813.

³⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, Ankara 1995, s. 173-175.

çözümü için Lehistan'a sefer açılması gündemdeydi ve Veziriazam Halil Paşa'nın doğu sınırında bir an önce barışı sağlayıp başkente dönmesi mecburiyet haline gelmişti³⁷. Zaten kışın yaklaşması da seferin ertelenmesini zorunlu kılıyordu.

Halil Paşa barış teklifinde bulunan taraf olmasına rağmen, şahı buna razı etmek için Erdebil'e doğru yürüyüşüne devam etti. Osmanlı ordusunun bir yandan barış teklifinde bulunması, diğer yandan da yürüyüşüne devam etmesi karşısında tedirgin olan Şah Abbas bir an önce müzakerelerin başlaması için elçisini gönderdi³⁸. Görüşmeler Safevi elçisinin ukala ve mağrur tavrı nedeniyle gergin bir havada başlasa da, sabık Veziriazam Mehmed Paşa zamanında kararlaştırılan şartlar çerçevesinde barış yapılmasında uzlaşıldı. Buna göre Ahıska'nın Osmanlılara ait olduğu kabul edilecek, Bağdat yakınlarında Safevilerce işgal edilmiş kaleler boşaltılacak ve Safevi Şahı her yıl için yüz yük ipekle bir takım pahalı hediyeleri Sultan'a gönderecekti. Safeviler için manevi öneme sahip Erdebil şehrinin tehdit altında olduğun düşünün Şah Abbas itiraz etmeden sunulan şartlar çerçevesinde barışa rıza gösterdi³⁹. Ayrıntılar hakkında bir yıl kadar devam eden müzakereler nihayet 1619 yılının Eylül ayı sonunda antlaşmanın mühürlü bir suretinin Şah Abbas'ın elçisine takdim edilmesiyle sonuca ulaştı ve iki devlet arasında yeni bir barış süreci başladı.

Serav Antlaşması adıyla bilinen bu metinde Osmanlı-Safevi sınırı 1555 Amasya Antlaşması esas alınarak belirlenmişti. Buna göre Kafkasya toprakları iki devlet arasında paylaşılıyor, Azerbaycan ve Gürcistan'ın doğusu Safevi elinde kalırken, Gürcistan'ın batısı, Kars ve Ahıska bölgesindeki Osmanlı egemenliği tanınıyordu. Şah Abbas 1612'deki gibi Osmanlılara biat etmiş bulunan Dağıstan'ın Şemhal hâkimine asla müdahalede bulunmamaya söz veriyordu⁴⁰.

1618'de Erdebil yakınlarındaki Serav Sahrası'nda imzalanan Osmanlı-Safevi barışı bir yıl önce 1617'de sabık Veziriazam Mehmed Paşa ile Şah Abbas arasında uzlaşılan, lakin I. Ahmed tarafından reddedilen antlaşmanın bir anlamda resmiyet kazanmasıydı. İki tarafın da zoraki olarak kabullendiği ve haliyle umduğunu bulamadığı bu antlaşmanın pek uzun süreli olmayacağı aşikârdı. Nitekim çok geçmeden Bağdat'ın Safevilerce işgali üzerine taraflar arasında bir kez daha savaş patlak verdi.

³⁷ Pietro della Valle, Avrupa'dan dönen Ermeni tüccarların Şah Abbas'a Osmanlı-Lehistan münasebetlerinin bozulduğundan ve Lehliler üzerine bir sefer düzenleneceği için Veziriazam Halil Paşa'nın İstanbul'a çağrıldığından bahsettiklerini yazmaktadır, bkz. *Viaggi*, I, s. 815-816.

³⁸ *Gazânâme*, 116b-117a.

³⁹ *Gazânâme*, 118a-120a; *Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarîhi*, II, s. 682; Cülek sahrasında kaleme alınan sulhname müsveddeleri için bkz. *Düstûri'l-inşâ*, 150b-153a.

⁴⁰ *Münşe'âtü's-selâtin*, II, s. 262-265.

C) Safevilere Karşı Gürcistan'da İsyanlar ve Osmanlıların Tavrı (1625 ve 1632)

II. Osman'ın tahttan indirilip öldürülmesinden sonra İstanbul ve Anadolu'da ciddi bir otorite boşluğu baş göstermiş, yer yer isyanlar patlak vermişti. Bunlardan birinde Subaşı Bekir'in beylerbeyi olabilmek için Bağdat'ta başlattığı isyan kısa sürede Safevilerin de karıştığı bir krize dönüştü ve şehir Şah Abbas'ın eline geçti (13-14 Ocak 1624)⁴¹. Sonraki altı yıl boyunca Osmanlıların Bağdat'ı geri almak amacıyla düzenledikleri birkaç sefer iki devlet arasındaki mücadelenin Irak-ı Arap topraklarında yoğunlaşmasına yol açarken zaman zaman Gürcistan'da Safevi otoritesine karşı çıkan ayaklanmalar Osmanlıların dikkatini buraya yöneltiyordu.

1625 yılı başlarında Kakheti'deki Safevi ümerasına mensup Peyker Han'dan gelen bir mektubun Gürcistan'daki gelişmelerle ilgili Şah Abbas'ı tedirgin ettiği anlaşılmaktadır. Zira mektupta on yıl kadar önce şiddetli bir müdahaleyle ıslah edilen Gürcülerin, fıraî hanları Tahmures ile yeniden irtibata geçtiklerinden bahsedilmekteydi. Gürcistan'da olası bir ayaklanmanın Kafkasya'nın güneyindeki konumlarını zora sokacağını gayet iyi bilen şah, hemen harekete geçti. Güvenilir adamlarından Karçakay'ı, mühtedi Gürcü emirlerden birisi olan Magrav'ın kılavuzluğunda otuz bin kişilik bir kuvvetle Kartl'ya gönderdi. Ancak Magrav Han Gürcülerin on yıl önce maruz kaldığı katliamlardan ötürü intikam hisleri beslemekteydi ve bu katliamın mimarlarından Karçakay Han'ı ilk fırsatta ortadan kaldırmaya niyetliydi. Bu maksatla Gürcü meliklerle ve Tahmures Han ile gizlice haberleşip Safevi ordusunun yol güzergâhı hakkında bilgi vererek uygun bir yerde pusu kurmaları için onları ikna etti. Böylece Karçakay Han idaresindeki Safevi ordusu dar bir boğaza girdiğinde Gürcülerin pususuna düştü ve tamamıyla imha edildi. Karçakay Han ve oğlu başta olmak üzere Şirvan Valisi Yusuf Han, Revan Valisi Emirgüne Han, Karabağ Valisi Ziyadoğlu Mehmed-kulu Han ve daha on kadar üst düzey Safevi ümerası ölenler arasındaydı⁴².

Gürcistan'daki gelişmeleri bu sırada Bağdat üzerine yürüme hazırlıkları yapan Hafız Ahmed Paşa'ya haber veren Magrav Han Osmanlı himayesine girmek istediğini arzederken, Gence, Karabağ ve Şirvan halkının da itaate hazır olduğunu bildirdi. Ayrıca Osmanlıların Kafkasya'nın güneyine bir sefer düzenleyerek Gürcistan bölgesini tümüyle ele geçirebileceklerini ve bunun için her türlü desteği

⁴¹ *Târib-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1003; Kemal b. Celal Münecim, *Târibçe*, Süleymaniye Kütüphanesi, Atf Efendi, nr. 1861, 54a; Mustafa b. Molla Rıdvan el-Bağdadî; *Târib-i Fetihnâme-i Bağdad*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, nr. 3140/2, 40b.

⁴² *Târib-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1020-1021, 1024-1026. Olayların çağdaş bir Ermeni kroniği tarafından tasviri için bkz. *The Chronicle of Deacon Zak'aria of K'anak'er (Zak'areay Sarkawaj Patmagrut'inn)*, (translation and commentary by George A. Bournoutian), Costa Mesa, California 2004, s. 40-42.

sağlayabileceğini taahhüt etti⁴³. Ancak Hafız Ahmed Paşa Bağdat'ın geri alınmasının öncelikli mesele olduğunu belirterek Gürcistan üzerine kapsamlı bir harekâta rıza göstermedi. Yine de yardımda bulunmak adına Batum Beylerbeyi Ömer Paşa'yı sınırlı sayıda askerle Gürcistan'a sevk etti. Diğer taraftan Kaytak Usmisi'nin Dağıstan askerleriyle Kızılbaş memleketlerine saldırmaması, Magrav Han'ın da bu durumdan haberdar edilip gerekli katkıda bulunması istendi⁴⁴. Fakat Gürcistan'a gönderilen kuvvetler, Şah Abbas'ın Korçıbaşı İsa Han serdarlığında yolladığı orduya Tiflis civarındaki Gümüsu'da mağlup oldu (30 Haziran-1 Temmuz 1625). Diğer taraftan Kürt hâkimlerin Gürcülere yardım maksadıyla giriştikleri Azerbaycan vilayetlerine yönelik yağma teşebbüsü de Emirgüneoğlu'nun kuvvetleri sayesinde sonuçsuz kaldı⁴⁵.

Magrav Han'ın çabalarıyla Safevilere karşı oluşturulmaya çalışılan Osmanlı-Gürcü ittifakı Hafız Ahmed Paşa'nın önceliği Bağdat'a verip yeterli askerî desteği sağlamaması nedeniyle tam hayata geçirilememiş ve haliyle başarı kazanamamıştı. Nitekim tarihçi Peçevî, Magrav Han'ın itaatini arz etmişken Gürcistan yoluyla Safevi ülkesine akınlarda bulunulması isteğinin Hafız Ahmed Paşa tarafından ciddiye alınmayıp reddedilmesini büyük bir fırsatın kaçırılması olarak yorumlamaktadır. Hatta eserinde gelişmelerden bahsederken Gürcistan taraflarına bir sefer düzenlendiği takdirde başarının muhakkak olduğunu Hafız Paşa'ya birçok kere ifade ettiğini, ancak veziriazamın “*bizî saadetliü padişah Bağdad fethine tayin itmişdir ve biz Gürcistan'a ve Şirvan'a memur değiliüz*” diye kestirip attığını yazmış ve onu bu kararında padişaha danışmamakla eleştirmiştir. Oysa IV. Murad'ın durumdan haberdar olması halinde “*Safevilerin kalbine fitne düşürme fırsatını*” kaçırmayacağını ve muhakkak surette Gürcistan seferine onay vereceğine inandığını belirtmiştir. Mevcut şartlarda Bağdat'ı geri almanın oldukça güç olduğunu da ifade eden Peçevî düşüncelerini Yeniçeri Ağası Hüsrev Ağa'ya da bildirdiğini, fakat Hafız Ahmed Paşa'nın başarısını istemeyen ağanın fikrine karşı çıkıp veziriazamdan yana tavır aldığını zikretmektedir⁴⁶. Diğer taraftan Kâtip Çelebi ise duruma biraz daha farklı bir pencereden bakmak suretiyle Peçevî'nin görüşlerine karşı çıkarak Hafız Ahmed Paşa'nın doğruyu yaptığını, vilayet tahrip etmekle şahın Bağdat'ı teslim etmesinin

⁴³ Bu sırada İstanbul'da bulunan İngiliz elçisi Thomas Roe de, Temmuz ayı içerisinde İstanbul'a gelen üç Gürcü prensin Safevilere karşı bir ittifak oluşturulması teklifinde bulduklarını yazmaktadır, bkz. *The Negotiations Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte, from the Year 1621 to 1628*, London 1740, s. 426.

⁴⁴ *Târib-i Peçevî*, II, s. 404-406; *Fezleke*, II, s. 67-69; *Târib-i Na'îmâ*, II, s. 570-571. Magrav Han'a gönderilen mektupta Batum Beylerbeyi Ömer Paşa, Çıldır Beyi Murtaza ve diğer sancakbeylerinin yardım için gönderildiğini, ayrıca Dağıstan, Açıkbaş ve Dadyan hâkimlerine Kızılbaş memleketlerine akınlarda bulunulmasının emredildiği bildirilerek, kendisinin de bütün bu faaliyetlere yardımcı olması istenmiştir, bkz. *Münşe'atü's-selâtin*, II, s. 311-312.

⁴⁵ *Târib-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, II, s. 1026-1031.

⁴⁶ *Târib-i Peçevî*, II, s. 404-406.

imkânsız olduğunu belirtmektedir ki, buna misal olarak Sultan Süleyman'ın Nahçıvan Seferi'nden sonra oluşan durumu göstermektedir⁴⁷.

1632 yılına gelindiğinde Gürcistan'da patlak veren yeni bir ayaklanma bir kez daha dikkatlerin buraya çevrilmesine yol açtı. Bu kez isyanın arkasında Davud Han bulunmaktaydı. 1629'da Şah Abbas'ın ölümünden sonra tahta çıkan Şah Safi'nin dedesinin umerasına karşı takip ettiği siyaset pek çok devlet adamında huzursuzluğa neden olmuştu⁴⁸. İşte bunlardan birisi olan Karabağ Valisi Davud Han'ın da bir süreden beri şah ile arası açıldı ve bir bahaneyle öldürüleceğini düşünmeye başlamıştı. Nitekim çok geçmeden ağabeyi İmam-kulu Han'ın öldürülmesiyle sıranın kendisine geldiğine hükmetti ve çareyi bulduğu her fırsatta isyan eden Tahmures'e sığınmakta buldu. Tahmures Han daha önce Magrav Han ile birlikte Safevilere karşı isyan etmiş, fakat Magrav'ın Osmanlılara ilticasından sonra Davud Han aracılığıyla tekrar Safevilere itaat etmişti. Hatta Safevilere tâbi Kartlı hâkimi Simon'u öldüren Sohrab'ı bertaraf edince şah nezdinde itibar da kazanmış, oğluna Kartlı'nın idaresi verilmişti. Ancak Davud Han yanına sığındığı Tahmures'i, Safi'nin duygularında samimi olmadığına ve en ufak hatasında öldürüleceğine inandırdı. Ayrıca Karabağ'ın zaptı halinde bağımsız bir Gürcistan Krallığı kurabileceği yönündeki telkinlerinin de etkisiyle Tahmures sonunda bir kez daha isyan bayrağını açtı. Tahmures'i etkisi altına alan Davud Han diğer hanlarla da görüşerek Safevilere karşı bir Gürcü ittifakı oluşturmaya çalıştı. Şah Safi, Davud Han'ın Tahmures ile işbirliğini ve Gürcüleri bir araya getirme yönündeki çabalarını öğrenince Gürcistan'a yeni bir sefer kaçınılmaz oldu. Safevi ordusunun üstünlüğü karşısında bir şey yapamayan Davud Han ve beraberindekiler çaresiz Açıkbaş hâkimine sığınıp Osmanlı Devleti'nden yardım istemek zorunda kaldılar⁴⁹. Tahmures ve Davud Han, Erzurum Beylerbeyi Halil Paşa'ya mektup gönderip Kızılbaşla savaş halinde olduklarını, şayet destek kuvveti gönderirse Safevileri yenebileceklerini ifade ettiler⁵⁰. Ancak Safevi kuvvetleri, Osmanlı müdahalesine fırsat vermeden Gürcistan topraklarındaki isyanı bastırıp Kakheti, Kartlı, Alaverd bölgelerine yeniden hâkim oldular⁵¹.

⁴⁷ *Fezleke*, II, s. 68-69.

⁴⁸ Kemal b. Celal Münecim, *Târihçe*, 59b-60b; İskender Beğ Türkmen ve Muhammed Yusuf Müverrih, *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, (neşr. Süheylî Hansari), Tahran 1317, s. 109-116; Muhammed Masum bin Hâcegi-i İsfahanî, *Hülasatü's-siyer, Târih-i Rüzgâr-ı Şah Safi-i Safevî*, Tahran 1358, s. 124-127.

⁴⁹ *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 109-116; *Hülasatü's-siyer*, s. 136-146; *Târih-i Na'imâ*, II, s. 751-752.

⁵⁰ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (=TSMA), E. 7039/41.

⁵¹ *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 134; Kemal b. Celal Münecim, *Târihçe*, 61a.

D) IV. Murad'ın Revan'ı Fethi ve Şehrin Safevilerce Geri Alınması (1635-1636)

Safevilerin 1633 yılında Van'ı kuşatmaları yanında Gürcistan'daki olumsuz gelişmeler ve sınır tecavüzleri Osmanlı idaresini hem rahatsız ediyor, hem de endişelendiriyordu⁵². Doğu sınırındaki olumsuz duruma daha fazla kayıtsız kalamayan IV. Murad, Batı hududunda bir süreden beri sorunlar yaşanan Lehliler ile barış yapılmasını müteakip Safevilere Kafkasya üzerinden ağır bir darbe indirmek amacıyla Revan'a doğru harekete geçti⁵³. 1635 baharında İstanbul'dan hareket eden Osmanlı ordusu 27 Temmuz'da Revan'a ulaşarak birkaç gün içinde muhasara vaziyeti aldı. Dokuz günlük şiddetli bir kuşatma neticesinde kaledekiler teslim olmak zorunda kaldı (8 Ağustos 1635)⁵⁴.

⁵² Mesela Erzurum Beylerbeyi Halil Paşa, Gürcistan ahvalıyla ilgili 1634 yılı ortalarına doğru payitahta gönderdiği bir mektupta bu endişeyi açıkça dile getiriyordu. Buna göre Dadyan ve Güril hâkimleri taraf değiştirerek Safevilere tâbi olmuşlar ve Kartlı hâkimi Hüsrev Mirza ile ittifak yapıp Osmanlı vassalı Açıkbaş'a saldırmışlardı. Paşa, Safevi kuvvetlerinin Karadeniz sahillerine kadar ilerleme ihtimaline karşılık sınırın muhafazası için acilen karadan ve denizden yardım ulaştırılması istiyordu, bkz. *Târib-i Na'îmâ*, II, s. 787. Aynı sıralarda Kars beylerbeyine yollanan bir hükümde Revan taraflarında Safevilerin bir takım faaliyetleri haber alındığından tedbirli olunması belirtilmekteydi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi [=BOA], *Mühimme Zeyli Defteri 9*, nr. 25. Yine Çıldır Beylerbeyi olup Açıkbaş imdadına görevlendirilen Sefer Paşa'ya Kızılbaş askerlerinin Revan sahrasında bir takım faaliyetler içerisinde oldukları haber verilip Ardahan'da konuşlanması buyurulmuştu, bkz. nr. 176-177, 238, 283.

⁵³ Seferin neden herkesin beklediği gibi Bağdat değil de Revan'a düzenlendiği ile ilgili açıklama yapan tek Osmanlı kaynağı Karaçelebizâde'nin eseridir. O da bunda IV. Murad'ın gördüğü bir rüyanın etkili olduğunu yazmıştır, bkz. Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Zafernâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 2086, 42a; *Ravzatü'l-ibrâr*, s. 582. Buna mukabil Ermeni tarihçi Zak'aria seferin nedenine dair daha ilginç ve gerçek olması muhtemel sebepler zikretmektedir. Ona göre Safevilerin Revan Valisi Tahmasb-kulu Han 1634 yılı başlarında İstanbul'a bir casus yollamaya kalkışmış, lakin Murad Kethüda bu casusu gizlice yakalayıp alıkoyduktan sonra eline padişaha ve bazı üst düzey devlet görevlilerine yazılmış dört ayrı mektup vererek "*Ordu topladığımızı ve bir sefer planladığımızı öğrendim. Hiçbiriye gitmeyin, Revan'a gelin. Çünkü size yardım edeceğim. Buraya ulaştığımız anda ben aynı gün size Revan'ı vereceğim*" demek suretiyle Revan'a davet etmiştir. Zak'aria ayrıca casusun dönüşüyle Murad Kethüda'nın teşebbüsünü öğrenen Tahmasb-kulu Han'ın kendisine çok kızdığını, küfürler ettiğini, hatta tekmelediğini de zikretmektedir, *The Chronicle of Deacon*, s. 112-113. Murad Kethüda'nın kalenin Osmanlılara teslimindeki rolü ve ikbal beklentileri dikkate alınırca bu yazılanlar mantıklı görünmektedir.

⁵⁴ TSMA, *Defter 2010*, 1a; *Revan Seferi Ruznâmesi*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat, nr. 405, 146a-150b; Sıdkî Paşa, *Gazavât-ı Sultân Murâd-ı Râbi'*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, nr. 1103, 46a-49a; *Fezleke*, II, s. 173; *Târib-i Na'îmâ*, II, s. 816; Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa; *Hasan Bey-zâde Târîhi, Metin ve İndeks (1003-1045/1595-1635)*, III, (haz. Şevki Nezih Aykut), Ankara 2004, s. 1068; Abdurrahman Hibri Efendi; *Defter-i Abbâr*, Bâyezid Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, nr. 2418, 25a.

Revan'da on iki gün konaklayan IV. Murad buranın beylerbeyiliğine Murtaza Paşa'yı getirdi. Vezir ve pašaların bir kısmı Gürcistan'ın istilasına yönelik nasihatta bulundularsa da⁵⁵, padişah İran'ın içlerine doğru ilerlenmesi fikrindeydi. Buna göre ilk etapta Tebriz'e ulaşmayı, oradan da Erdebil, Kazvin ve İsfahan gibi şehirlerin üzerine gitmeyi planlıyordu. Yine de Revan'dan ayrılırken Kenan Paşa'yı on beş bin kadar askerle Ahıska ve Gürcistan taraflarına yollamaktan geri kalmadı⁵⁶.

Safevilerden gelen tüm barış talepleri reddedilirken, Osmanlı ordusu Tebriz'e kadar ilerledi. Fakat işe konusundaki sıkıntılar, yolların ve ekili arazilerin Safevilerce tahrip edilmesi, kışın yaklaşması gibi nedenlerle İran'ın içlerine doğru ilerleme imkânı olmadığı görülünce Tebriz'den dönmeye karar verildi⁵⁷. Bir süreden beri ciddi şekilde muzdarip olduğu nıkrıs hastalığının da etkisiyle IV. Murad gönülsüzce onayladığı bu kararın ardından Eylül ayı ortalarında İstanbul'a doğru yola çıktı⁵⁸.

Osmanlı ordusunun Safevi topraklarından ayrılmasından kısa süre sonra 16 Kasım'da harap haldeki Tebriz'e giren Şah Safi, yakıp yıkılan Azerbaycan bölgesini yeniden Safevi hâkimiyetine almak için harekete geçti⁵⁹. Bunun için öncelikle Revan Kalesi'nin geri alınması gerekiyordu. Zira Azerbaycan'ın kalbi sayılan Revan Kalesi, bölgenin kontrolü için merkezî bir konumda olduğu kadar Gürcistan'a düzenlenen seferlerde de üs vazifesi görüyordu⁶⁰. Bu sebeplerden ötürü Şah Safi mevsimin kış olmasına aldırmadan Revan üzerine yürümeye karar verdi ve 24 Kasım'da Tebriz'den ayrılarak Nahçıvan'a kadar ilerledi. Şerur Kasabası'na vardığında Murtaza Paşa'ya haber yollayarak şehri savaşmadan teslim ederse hiç kimseye dokunulmayacağını bildirdi⁶¹. Ancak teklifi Murtaza Paşa tarafından reddedilince yola devam ederek Revan önlerine geldi ve 25 Aralık 1635'te kuşatmayı başlattı⁶². Murtaza Paşa ve beraberindekiler üç ay boyunca Safevi hücumlarına dayandılarsa da, Mart sonuna doğru bizzat şahın başında bulunduğu kuvvetlerin gerçekleştirdiği umumi hücumla dirençleri kırıldı ve iç kaleye çekildiler (25 Mart 1636). Bu saldırıda yaralanan Beylerbeyi Murtaza Paşa'nın az sonra vefatı ve ufukta da bir yardım

⁵⁵ *Hasan Bey-zâde*, III, s. 1072.

⁵⁶ *Fezleke*, II, s. 175; *Târib-i Na'îmâ*, II, s. 820.

⁵⁷ Tavernier, IV. Murad'ın Tebriz'den sonra İran'ın içlerine doğru ilerleyeceğini haber alan Şah Safi'nin hemen su kaynaklarını kullanılmaz hale getirdiğini, böylece su sıkıntısı çeken Osmanlı ordusunun çekilmek zorunda kaldığını yazmaktadır, bkz. Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul 2006, s. 89.

⁵⁸ *Gazavât-ı Sultân Murâd-ı Râbi*, 59a-59b.

⁵⁹ Kemal b. Celal Münecim, *Târîhçe*, 63b.

⁶⁰ *Hülasatü's-siyer*, s. 199.

⁶¹ *Zeyl-i Târib-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 174-175; *Hülasatü's-siyer*, s. 210-211.

⁶² Kemal b. Celal Münecim, *Târîhçe*, 63b; *Zeyl-i Târib-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 175; *Fezleke*, II, s. 179; *Târib-i Na'îmâ*, II, s. 829.

kuvvetinin görünmemesi⁶³ nedeniyle Kethüda Zülfikar Ağa daha fazla direnmeyi anlamsız bularak 1 Nisan'da kaleyi teslim etti⁶⁴. Böylece Revan yaklaşık altı aylık bir aradan sonra tekrar Safevi egemenliğine geçti. Askerin kışlaklarda olması nedeniyle Revan'a yardım gönderemeyen Osmanlıların bu noktada tek yapabildiği Safevilerin olası saldırılarına karşı hudut kaleleri için bir takım önlemler almak oldu. Bu bağlamda Ahıska, Kars ve Van gibi hudut kaleleri tahkim edilip, muhafızlarının sayısı arttırılarak Safevi saldırısına karşı korunaklı hale getirilmeye çalışıldı⁶⁵.

F) IV. Murad'ın Bağdat Seferi Esnasında Kafkasya'da Yürütülen Faaliyetler

Safevilerin, Revan'ı geri almaları ve ardından Osmanlılara iltica eden Erdelanoğlu Han Ahmed üzerine gitmeleri IV. Murad'ı yeni bir şark seferi düzenlemeye zorladı. Padişah orduyla birlikte Bağdat üzerine giderken doğu eyaletlerinin askerlerine de Azerbaycan taraflarının istilasını buyuruldu. Bu bağlamda Erzurum Beylerbeyi Gürcü Mehmed Paşa, Kars, Çıldır ve Ahıska beylerbeyileri ile birlikte Revan, Şirvan ve Dağistan taraflarına akınlarda bulunurken, Kırım kuvvetleri de Gence, Şeki ve Şemahı taraflarını yağmaladılar⁶⁶. Bölgenin ele geçirilmesinden ziyade tahrip amaçlı bu harekât Bağdat'ın zaptından sonra Safevileri barışa zorlayan etkenlerden biri oldu.

1638 yılında Kasr-ı Şirin'de yapılan barış aralıklarıyla yaklaşık yüz elli yıldır devam eden Osmanlı-Safevi mücadelesini sonlandırdı. Safeviler, Kars ve Ahıska'nın Osmanlılara ait olduğunu kesin bir şekilde kabul ederken, Osmanlılar da Safevilerin Revan ve Gürcistan'ın doğusu ve güneyindeki hâkimiyetlerini tanıdılar. Ayrıca taraflar birbirinin egemenlik alanına kesinlikle müdahale etmeme konusunda

⁶³ Şah Safi'nin Tebriz'de ordu topladığı ve en kısa sürede Revan üzerine gideceği casuslar vasıtasıyla Osmanlılar tarafından haber alınsa da, mevsimin kış olması yardım gönderilmesine engel oldu. Diyarbakir'de bulunan Veziriazam Mehmed Paşa bütün çabalarına rağmen 1636 yılının ilkbaharı geldiğinde Erzurum'da birkaç bin kişiyi ancak toplayabilmişti. Bkz. *Fezleke*, II, s. 179; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 829; *Toğçular Kâtibi 'Abdülkâdir Efendi Tarihi*, II, s. 1042-1043; *Zafernâme*, 59b.

⁶⁴ *Zeyl-i Târih-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, s. 181; *Hülasatü's-siyer*, 214-223; Kemal b. Celal Münecim, *Târîhçe*, 63b; *Fezleke*, II, s. 180; *Târih-i Na'îmâ*, II, s. 830.

⁶⁵ Van Kalesi surlarının tamir ve termimiyle çevresindeki hendegin genişletilip göl suyu ile doldurulmasına dair hükümler için bkz. BOA, *Mübimme Defteri* [=MD] 86, nr. 3, 4, 8, 9, 10. Yine Ahıska ve Kars kalerinin tamir ve termimiyle Ahıska çevresindeki hendegin genişletilmesine dair bkz. BOA, MD 86, nr. 12, 13, 14, 20, 21, 22, 26, 27, 30. Kalelerdeki asker sayısının arttırılmasıyla ilgili olarak Van Beylerbeyi Dilaver Paşa'ya kalenin ihtiyacı olan iki bini atlı, bini pıdaye olmak üzere üç bin kulu bir an önce temin etmesi, fakat seçileceklerin asla Kürt olmaması hakkında, bkz. BOA, MD 86, nr. 3.

⁶⁶ Bu harekâtın ayrıntıları hakkında bkz. Nuri Ziyaeddin İbrahim, *Fetihnâme-i Bağdad*, Österreichische Nationalbibliothek, nr. 1054, 35b-36a, 79b-80b ve 121a-125a.

anlaştılar⁶⁷. Zaman zaman sınır boylarında vukubulan birkaç küçük hadise hariç tutulursa, bu tarihten sonra Osmanlılar 1723 sonrasında üç koldan İran topraklarına girdikleri döneme kadar Kafkasya'da Safevilerle mücadeleye girişmediler.

SONUÇ

XVII. yüzyılın ilk yarısı boyunca iki devletin Kafkasya'daki mücadelesi ağırlıklı olarak Gürcistan ve Azerbaycan'ın hâkimiyeti üzerine odaklanmıştır. Bilhassa Revan Kalesi bu mücadelede ön plana çıkmıştır. Revan, Safevilerin Kafkasya'daki en ileri garnizonu konumunda olup, bölgedeki hâkimiyetlerinin devamı yanında Karadeniz kıyılarına kadar yayılabilmeleri için de stratejik bir öneme sahipti. Bunu gayet iyi bilen Osmanlılar Safevilerin Gürcistan, Dağıstan ve Kafkasya'nın kuzeyi ile irtibatını kesmek için öncelikle Revan'ı zaptetmeyi hedefledikleri anlaşılmaktadır. Ancak Revan'ın zaptı için 1615-18 döneminde düzenlenen iki sefer sonuçsuz kalmış, 1635 yılında IV. Murad şehri almışsa da, altı ay geçmeden Safeviler tekrar şehre egemen olmuşlardır. Sonuçta Azerbaycan ve Gürcistan toprakları Osmanlı Devleti ile Safeviler arasındaki doğal sınır olmuştur.

Osmanlılar ile Safevileri bu dönemde Kafkasya'da karşı karşıya getiren bir diğer husussa Gürcistan'daki gelişmelerdi. Kafkasya'nın coğrafi şartları yüzünden bölgede siyasî bir birlik oluşturmanın zorluğu yanında Kafkas milletleri arasındaki güçlü kabile bağları; hem Osmanlıların, hem de Safevilerin, başta Gürcüler olmak üzere Kafkasya'daki diğer topluluklar üzerinde hâkimiyet kurmasını zorlaştırmıştır. Bu nedenle Gürcistan, Dağıstan ve Şirvan'ın yerel hanedanlarının bağılıklarını sürdürmek için her iki tarafın da onlara geniş haklar tanıdıkları görülmektedir. Buna rağmen yerel hanedanların taraf değiştirmeleri sık karşılaşılan bir durumdu. Mesela Kakheti, Kartlı gibi Safevilere egemenliğindeki Gürcü topraklarındaki hanlar sık sık şaha isyan ediyor, üzerlerine gönderilen ordularla baş edemeyince çareyi Osmanlılara sığınmakta buluyorlardı. Bu gibi hallerde tarafların uzlaşmaz ve birbirine meydan okuyan tavırları, bazen neticesi savaşa kadar varan gelişmelerin başlangıcı oluyordu.

Kaynaklar

A) Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mübimme Zeyli Defteri 9; Mübimme Defteri 86; Nâme-i Hümayun Defterleri*, nr. 7; *İbnülemin Hâriciye*, nr. 18.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. 7039/41; D. 2010.

⁶⁷ BOA, *Nâme-i Hümayun Defterleri*, nr. 7, s. 4-6; BOA, *İbnülemin Hâriciye*, nr. 18; *Muâbedât Mecmuası*, II, İstanbul 1294, s. 308-312; *Hülâsatü's-siyer*, s. 268-271.

B) Kaynak Eserler

- Abdurrahman Hibri Efendi, *Defter-i Abbâr*, Bâyezid Devlet Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, nr. 2418.
- Feridun Ahmed Bey, *Münşe'atü's-selâtin*, II, İstanbul 1294.
- Gazânâme-i Halil Paşa*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 2139.
- Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa; *Hasan Bey-zâde Târîhi, Metin ve İndeks (1003-1045/1595-1635)*, III, (haz. Şevki Nezih Aykut), Ankara 2004, s. 1068.
- Jean Chardin, *Chardin Seyahatnamesi, İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran, 1671-1673*, ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul 2013.
- Jean Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul 2006.
- İbrahim Peçevî, *Târîh-i Peçevî*, II, İstanbul 1283.
- İskender Beğ Türkmen ve Muhammed Yusuf Müverrih, *Zeyl-i Târîh-i Âlem-ârâ-yı 'Abbâsî*, (neşr. Süheylî Hansari), Tahran 1317 hş.
- İskender Münşî, *Târîh-i Âlem-ârâ-yı Abbâsî*, II, (neşr. İrec Afşar), Tahran 1382 hş.
- Kadı Ahmed-i Kumî, *Hülâsatü't-tevârih*, (translated and edited by Hans Müller as *Die Chronik Hülâsat at-tavârih des Qâzî Ahmad Qumî: Der Abschnitt über Schah 'Abbâs I*), Wiesbaden 1964.
- Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-ibrâr*, Kahire 1248.
- Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Zafernâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 2086.
- Kâtip Çelebi, *Fezleke*, I, İstanbul 1286.
- Kemal b. Celal Münecim, *Târîhçe*, Süleymaniye Kütüphanesi, Atıf Efendi, nr. 1861.
- Mirza Bey Cünâbadî, *Ravzatü'l-saferiyye*, (neşr. Gulam Rıza Tabatabâi Mecid), Tahran 1378 hş.
- Muâbedât Mecmuası*, II, İstanbul 1294.
- Muhammed Masum bin Hâcegi-i İsfahanî, *Hülâsatü's-siyer, Târîh-i Rüzgâr-ı Şah Safi-i Saferî*, Tahran 1358 hş.
- Mustafa b. Molla Rıdvan el-Bağdadî, *Târîh-i Fetihnâme-i Bağdad*, Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, nr. 3140/2.
- Mustafa Sâfî'nin Zübdetü't-tevârih'i*, II, (haz. İbrahim Hakkı Çuhadar), Ankara 2003.
- Naîmâ Mustafa Efendi, *Târîh-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hülâsati Abbâri'l-Hâfikayn)*, II, (haz. Mehmet İpşirli), Ankara 2007.
- Nuri Ziyaeddin İbrahim, *Fetihnâme-i Bağdad*, Österreichische Nationalbibliothek, nr. 1054.
- Pietro della Valle, *Viaggi di Pietro della Valle il Pellegrino*, I, (edt. Mario Schipano is by G. Gancia), Brighton 1843.
- Revan Seferi Ruznâmesi*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat Kitaplığı, nr. 405.
- Sarı Abdullah Efendi, *Düstûri'l-inşâ*, Nuruosmaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 3332.
- Sıdkî Paşa, *Gazavât-ı Sultân Murâd-ı Râbi'*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, nr. 1103.

The Chronicle of Deacon Zak'aria of K'anak'er (Zak'areay Sarkawagi Patmagrut'ıwn), (translation and commentary by George A. Bournoutian), Costa Mesa, California 2004.

The History of Vardapet Arak'el of Tabriz (Patmut'ıwn Arak'el Vardapeti Davrizhets'voy), I, (translation and commentary by George A. Bournoutian), Costa Mesa, California 2005.

The Negotiations Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte, from the Year 1621 to 1628, London 1740.

Topçular Kâtibi 'Abdülkâdir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tablî), I-II, (haz. Ziya Yılmaz), Ankara 2003.

C) Araştırma ve İnceleme Eserleri

Diyanet, Ali Ekber, *İlk Osmanlı-İran Anlaşması (1555 Amasya Müsahabası)*, İstanbul 1971.

Felsefi, Nasrullah, *Zindegâni-i Şah Abbas-ı Evvel*, V, Tahran 1358.

Gökbilgin, M. Tayyip, "Nasuh Paşa", *İslam Ansiklopedisi*, IX, Eskişehir 2001, s. 121-127.

İnalçık, Halil, "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü", *Bellefen*, XII/46, (Nisan 1948), s. 349-402.

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)*, Ankara 1966.

Küpelî, Özer, "Irak-ı Arap'ta Osmanlı-Safevi Mücadelesi (XVI-XVII. Yüzyıllar)", *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı, (Ekim 2010), 227-244.

Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993.

Lockhart, Laurance, "European Contact with Persia, 1350-1736", *The Cambridge History of Iran, Volume 6, The Timurid and Safavid Periods*, (edt. Peter Jackson and Laurance Lockhart), Cambridge 2001, s. 373-409.

Matthee, Rudi, "Anti-Ottoman Concerns and Caucasian Interest, Diplomatic Relations between Iran and Russia, 1587-1639", *Safavid Iran and her Neighbors*, (edt. Michel Mazzaoui), St. Lake City 2003, s. 101-128.

_____, *The Politics of Trade in Safavid Iran, Silk for Silver, 1600-1730*, Cambridge 1999.

McCabe, Ina Baghdiantz, *The Shah's Silk for Europe's Silver, The Eurasian Trade of the Julfa Armenians in Safavid Iran and India (1530-1750)*, Atlanta 1999.

Şahin, İlhan-Feridun Emecen, "Amasya Antlaşması", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, III, s. 4-5.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, Ankara 1995.

YERŞEKİLLERİNİN KIRSAL YERLEŞİM DOKUSU ÜZERİNDEKİ ETKİLERİNE BİR ÖRNEK OLARAK TİRE İLÇESİ KÖYLERİ

RURAL SETTLEMENTS OF THE TİRE PROVINCE AS AN EXAMPLE TO THE EFFECTS OF GEOGRAPHICAL FORMATIONS ON RURAL SETTLEMENT PATTERNS

Beycan HOCAOĞLU*

Özet

Beşeri özellikler; yeryüzünün iklim, yer şekilleri, hidrografi ve bitki örtüsü gibi fiziki unsurları ile karşılıklı ilişkiler içinde olup, birbirlerini etkilemekte ve şekillendirmektedirler. Her ne kadar günümüzde gelişen teknoloji, insan faaliyetleri üzerinde doğanın belirleyiciliğini kısmen azaltsa da Tire gibi doğal kaynakları zengin ve tarımsal üretimin yoğun olduğu yerlerde doğal koşullar, birçok yönden etkisini sürdürmektedir. Tire ilçesinin kuzeyi ve güneyi arasında doğal çevre özellikleri açısından büyük farklar vardır. Bu farklılıklar, doğu- batı doğrultusundaki köyler arasında da görülmektedir. Nitekim ilçenin kuzey kesimini oluşturan Küçük Menderes Havzası'nın ova tabanı, ilçe sınırları içinde batıdan doğuya doğru fiziki coğrafya itibarıyla pek fazla değişikliğe uğramazken, köyler arasında ise önemli farklılıkların (demografik, ekonomik ve kültürel vd) olduğu görülmektedir. Bu çalışmada özellikle Tire ilçesinin batısı ve doğusunda yer alan köyler arasında arazi gözlemleri ile saptanan farklılıklar üzerinde durularak bu farklılıkları yaratan sebepler değerlendirilecektir.

Abstract

Characteristics of Human Geography of an area are closely interconnected with physical features of that area such as topography, hydrography, vegetation and climatology. Even though determinant role of physical characteristics on the human activity in urban areas has been reduced by the advancement of contemporary technologies it is still efficient in the rural where the agricultural production still predominate human activity. The huge difference on physical features in Tire province which can be observed on North-South direction also has affected the rural landscape on that direction. The main interesting point is that the rural landscape is also change in West-East direction where the change of physical features is not clearly visible. The main aim of this study is to explain the rural landscape change on West-East direction in the rural area of Tire province.

* Yrd. Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi
Coğrafya Bölümü.

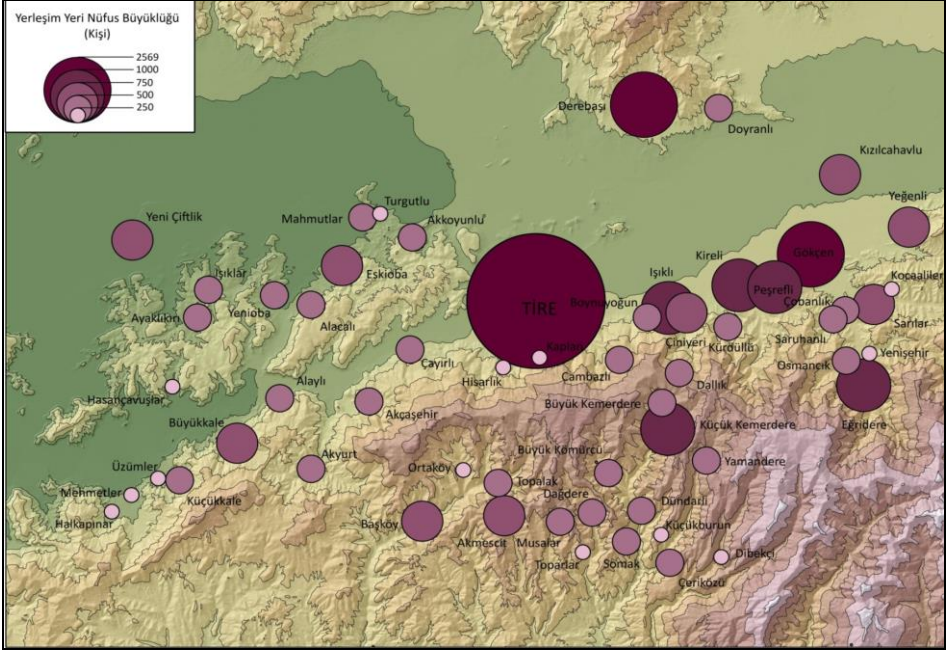
GİRİŞ

Aydın dağlarının oldukça dik bir şekilde Küçük Menderes ovasına doğru alçalarak ova tabanına kavuştuğu kuzey yamaçlarının etek dolguları üzerine yerleşen Tire ilçesi, günümüzde 80.000'i bile bulmayan nüfusuyla İzmir'in diğer çevre ilçeleri arasında pek dikkati çekmese de oldukça uzun geçmişe sahip yerleşme tarihinin getirdiği kültürel zenginlikler ve eserler ilçeler arasında sıyrılmasına imkân tanımaktadır.

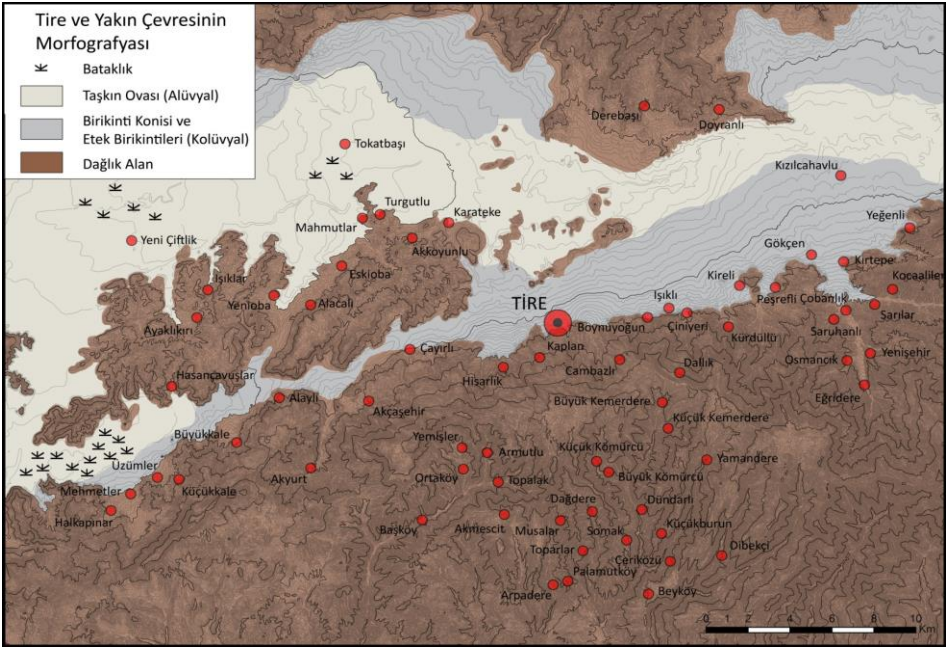
Güneyde sırtını Aydın dağlarının oldukça dik olan kuzey yamaçlarına veren Tire ilçe toprakları, kuzeyde de Küçük Menderes nehrinin getirdiği alüvyonlarla doldurduğu ve kendi ismini verdiği verimli taşkın ovasına açılmaktadır. Biri güneyde yüksek dağlık alanı oluşturan diğeri de kuzeyde verimli ova tabanını oluşturan birbirinden oldukça farklı iki morfografik birimi kendi ilçe sınırları içinde barındıran Tire'nin bu morfografik farklılığın beşeri faaliyetlerin şekillenmesinde kuzey güney yönlü bir farklılık yaratması kaçınılmazdır. Bilindiği üzere beşeri özellikler, yeryüzünün iklim, morfografya, jeoloji ve hidrografya doğal çevre unsurları tarafından etkilenmekte ve şekillendirilmektedir. Öte yandan her ne kadar günümüzde gelişen teknoloji doğanın insan faaliyetleri üzerindeki belirleyiciliğini nispeten zayıflatsa da Tire ilçesi gibi tarımsal üretimin temel geçim kaynağı olan ve kırsal karakter taşıyan yerlerde doğa hala insan faaliyetleri üzerindeki hâkimiyetini hissettirmekte ve belirli bir coğrafyada yerleşen insanların yerleşme kalıpları, mimarisi, geçim tarzları ile maddi ve manevi kültürlerinin büyük bir parçasını şekillendirmektedir.

TİRE İLÇESİNİN DOĞUSU VE BATISINDAKİ KÖYLER ARASINDA GÖRÜLEN FARKLILIKLAR

Tire ilçesinde fiziki coğrafya koşullarının belirleyiciliğinde gerçekleşen kuzey-güney yönlü beşeri niteliklerdeki farklılaşmayı geçim faaliyetleri, yerleşme dokusu ve kalıpları üzerinde izlemek mümkündür. Ancak, Tire örneğinde köyler arasındaki farklılıklar açısından asıl dikkati çeken unsur beşeri özelliklerin güney-kuzey yönlü farklılığından ziyade, çok daha belirgin bir şekilde doğu-batı yönlü bir farklılığın kendini hissettirmesidir. İlçenin batısında bulunan Yeni Çiftlik, Mahmutlar, Turgutlu, Akkoyunlu, Işıklar, Ayaklıkırı, Büyükkale ve Küçükkale köyleri ile Tire'nin doğusunda bulunan Boynuyoğun, Işıklı, Kürdüllü, Kireli, Eğridere ve Osmancık köylerinde (Harita 1) gerçekleştirilen arazi çalışmaları ile bu farklılıkları gözlemlene imkânı bulundu. Hiç şüphesiz köyler arasındaki beşeri farklılıkların tespiti sistematik envanter ve anket çalışmaları ile gerçekleştirmek çok daha doğru sonuçlar verecektir ancak zaman kısıtlılığı sebebiyle köylerin arasındaki farklılıkların tespiti sadece yapılan saha çalışmaları ile ortaya konmaya çalışılmıştır.

Harita 2. Tire ilçesi köy nüfuslarının büyüklükleri

Harita 3. Tire ve yakın çevresinin morfografya haritası

Fotoğraf 1. Tire'nin batısındaki köylerin genelinde olduğu gibi Yeniçiftlik köyünde de yollar araç geçişine izin verecek genişlikte ve genellikle toprak veya asfalt kaplıdır.

Fotoğraf 2. Yeniçiftlik köyündeki evlerin tamamı içinde hayvan besiciliğine uygun ahırların bulunduğu bir avluya sahiptir.

Batıdaki köylerin aksine Tire'nin doğusundaki köylerin mimarisi daha geleneksel bir yapı arz etmektedir. Köy evlerinde yapı malzemesi olarak tuğla ve briket gibi çağdaş yapı malzemelerinin yerine bölgenin yerel yapı malzemeleri olan taş ve kereste kullanılmıştır. Evlerin büyük bir çoğunluğu geleneksel mimariye uygun biçimde bir sundurmaya sahiptir (Fotoğraf 3). Yolların büyük bir çoğunluğu araç geçişine imkân vermeyecek biçimde dar ve taşlarla kaplıdır (Fotoğraf 4).

Fotoğraf 3. Kireli köyünde yapı malzemesi ve sundurmalı mimarisi ile geleneksel bir köy evi

Hiç şüphesiz, Tire ilçesinin batısı ve doğusundaki köylerin arasında gerek nüfus gerekse sivil mimari açısından görülen bu farklılıkların temelinde köylerin geçmişi ve yerleşim tarihi önemli bir rol oynamaktadır. Tire'nin batısında yer alan Mahmutlar, Turgutlu, Akkoyunlu, Yenioba, Yeni Çiftlik gibi köyler doğudaki köylere nispetle daha yakın tarihte kurulmuşlardır. Batıdaki köyler arasında Giritli göçmenler tarafından kurulan Turgutlu köyü dışındaki köylerin büyük bir çoğunluğunun 1900'lü yılların başlarında ve ortalarında daha önce dağda geçimlerini hayvancılık ile sağlayan göçebe Türkmenler tarafından kurulduğu arazi çalışmaları sırasında köy muhtarları ve yerel halk ile yapılan görüşmelerle tespit edilmiştir. Doğuda yer alan Işıklı, Kireli, Kürdüllü, Peşrefli ve Gökçen gibi köylerin ilk yerleşim tarihleri kesin olarak bilinmemekle birlikte, Eğridere köyünün Şeyh Bedrettin ile ilgili bağlantısı ve

köy mezarlıklarındaki mezar taşları batıdaki köylere nispetle doğudaki köylerin çok daha eski bir yerleşme tarihine sahip olduğunu göstermektedir (Armağan, 1994).

Fotoğraf 4. Tire'nin batısındaki köylerin taş döşeli yolları genellikle araç geçişine imkan vermeyecek genişliktedir.

Tire'nin batısındaki köyler ile doğusundaki köyler arasındaki görünür farklılıkların köylerin yerleşim tarihleri ile uyum göstermesi köyler arasındaki farklılıkların şekillenmesinde ilçenin kırsal yerleşim tarihçesi ile yakından alakalı olduğunu göstermektedir. Arazi gözlemlerinden elde ettiğimiz veriler çok bariz bir

şekilde 1900'lu yıllara kadar insanların yerleşmek için daha çok Tire'nin doğusunu tercih ettiğini göstermektedir. Doğu-batı istikametinde uzanan horst ve grabenlerden oluşan Ege Bölgesinde insanların yerleşmek için özellikle ova ve dağların kesişme alanı olan etek düzlükleri ve birikinti konilerini tercih ettiği, konu ile ilgili yapılan pek çok çalışmada ifade edilmektedir (Göney, 1975, Tunçdilek, 1985, Muslu, 2002). Bu şekilde yerleşmeler, dağ ve ovaların sunduğu avantajları aynı anda kullanabilme imkânına kavuşur ve özellikle birikinti konilerinin ova yüzeyinden nispi yükseklikleri sayesinde taşkın ovasının taşkınlarından ve bataklıkların neden olduğu dezavantajlardan da kurtulmaktadır. Öte yandan, yazın yamaçların daha iyi havalanması dolayısıyla vadi ve yamaç rüzgarlarından yararlanmak ve etekteki su kaynaklarının varlığının getirdiği avantajlar bu yerleşim düzeninde etkili olmuştur (Tunçdilek 1985).

Tire ve yakın çevresinin morfografya haritasına bakıldığında (Harita 3) Ege Bölgesinin yerleşme kalıbı olarak genelleştirilen bu durumun Tire için de geçerli olduğu görülür ki Yeni Çiftlik ve Tokatbaşı köyleri dışındaki köylerin tamamı ova tabanının uzağında kurulmuşlardır. Buna karşılık köylerin tamamı (dağ köyleri bir kenara bırakılırsa) ova tabanının uzağında taşkınlardan korunaklı yükseltiler üzerinde kurulmuşlardır. Doğuda bu yükseltiler Aydın dağlarının etek düzlükleri ve birikinti konileri iken batıda taşkınlardan korunaklı yüksek alanlar olarak Gölđađi, Alihoca Dağ ve Delik Dağ tepelikleri kullanılmıştır.

Söz konusu tepelikler Tire'nin batısındaki köyler için taşkınlardan ve bataklıkların neden olduğu sorunlardan uzaklaşmak için yeterli imkânı sunarken buraların tarımsal açıdan oldukça verimsiz olması (Harita 4) Tire'nin batısında kalan bu alanın neden Küçük Menderes nehri ıslah edilene ve bataklıklar kurutulmuş tarıma açılana kadar yerleşilmediğini açıklamaktadır.

Buna karşılık Tire'nin doğusunda bulunan etek düzlükleri ve birikinti konileri üzerinde kurulan köyler taşkınlardan korunacak kadar yüksek bir irtifada bulunurken aynı zamanda da tarımsal açıdan oldukça geniş ve verimli bir alandan istifade etme olanağına da sahiptirler. Bu nedenle Tire'nin batısındaki birikinti konileri ve etek düzlükleri ova tabanının kurutulmuş tarıma açılmasından önce de kırsal nüfusu kendisine çektiği aşıkardır. Tire'nin doğusundan başlayarak Gökçen'e kadar uzanan bu alanları Tire ilçesinin arazi kullanım haritasında (Harita 5) izlemek mümkündür. Günümüzde bu alanlarda Gökçen'e kadar kuru tarım yapılmakta Gökçen'den güneye Vakıflar deresi yatağı boyunca ise sulu tarım yapılmaktadır.

SONUÇ

Tire ilçesinin doğusunda ve batısındaki köyler arasında yerleşim düzeni ve sivil mimari açısından görülen farklılıkların temelinde bu yerleşmelerin kuruluş tarihi belirleyici olduğu bu köylerin yerleşme tarihlerine bakıldığında anlaşılmaktadır. Batıdaki köylerin yerleşim tarihi Selçuk-Tire yolunun geçtiği güzergâhta bulunan Büyükkale ve Küçükkale köyleri bir kenara bırakıldığında neredeyse tamamının yüz yıllık bir geçmişe dahi sahip değilken doğudaki köylerin büyük bir çoğunluğunun çok daha eski tarihlere dayandığı bilinmektedir.

Tire ilçesinin doğusunda, Aydın dağının birikinti konileri ve etek düzlükleri Küçük Menderes nehrinin taşkınlarından ve ova tabanındaki bataklıkların neden olduğu sorunlardan uzaklaşmak için yeterli yükseltiyi sunarken bu alanların aynı zamanda tarımsal açıdan verimli olması insanların neden henüz bataklıkların kurutulup tarıma açılmadığı 20. yy'dan önce buraları yerleşmek için tercih ettiğini açıklamaktadır. Ayrıca, birikinti konileri ve eteklerdeki su kaynaklarının varlığı ve özellikle yaz aylarında yamaç rüzgarlarının rahatlatıcı etkisi söz konusu alanda yerleşime olanak vermiştir.

Buna karşılık, Tire ilçesinin batısı yerleşmeye büyük ölçüde ancak bataklıkların kurutulmasından sonra uygun hale gelmiştir. Bataklıklar kurutulup tarıma açıldıktan sonra burada kurulan köyler Balkanlardan gelen göçmenler ve daha önce Aydın dağlarında göçebe halde yaşayan Türkmenler ile iskân edilmişlerdir.

Kaynaklar

- Göney, S. (1975). Büyük Menderes Bölgesi, İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Yayın No:79.
- Muslu, G. (2002). Küçük Menderes Havzasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- Armağan, A. (1994). Tüm Yönleriyle Tire II, İzmir.
- Tunçdilek, N. (1985). Türkiye'de Relief Şekilleri ve Arazi Kullanımı, İ.Ü. Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Yayınları No:3, İstanbul.
- Gözenç, S. (1978). Küçük Menderes Havzasında Arazinin Kullanılışı ve Sınıflandırılması, İ.Ü. Coğrafya Enstitüsü Yayınları, No:94, İstanbul.

MISIR'A UYGULANAN HAÇLI EKONOMİK AMBARGOSU KARŞISINDA ÇERKES MEMLÛKLERİ*

Fâiz Ali BAHİT

Çev. Fatma AKKUŞ YİĞİT**

Çev. Songül AKYURT***

Çev. Burak ASLAN****

Özet

Bu çalışma, Çerkes Memlûk Devleti'ni¹ zayıflatmak için çeşitli yöntemler uygulayan Haçlı kuvvetleri karşısında ayakta kalan Çerkes Memlûk Devleti tarihinin önemli bir yönünü aydınlatmayı amaçlar. Kullanılan en bariz yöntem, Memlûkler üzerinde Haçlı ekonomik ambargosunun dayatılması olmuştur.

Çerkes Devleti'nin nüfuzunda bulunan bölgelerdeki dâhilî ve hâricî ticaret gemileri üzerinde hâkimiyet kurmak için çaba gösteren Kıbrıslılar, Rodoslular, Katalanlar, Cenevizliler ve Portekizlilerin temsil ettikleri Avrupa'nın önde gelen kuvvetleri üzerine ışık tutmayı hedefleyen bu çalışma, Haçlıların uyguladığı ekonomik ambargo karşısında Memlûk sultanlarının tehdit ve baskı yoluyla karşılık verme siyaseti üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu siyaset, devletin dâhili koşulları ve

* Dr. Fâiz Ali Bahit, “el-Memâlik el-Çerâkise fi Muvâceheti'l-Hisâri'l-İktisâdî es-Salibi ala'l-Mısır”, *Mecellet Külliyyetü'l-Ulûmi'l-İslâmiyye*, C. VII, S. XIII, 2013. Arapça aslından tercüme edilen makalede verilen dipnotlar aslına uygun şekilde çevrilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü.

*** İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi Yüksek Lisans öğrencisi.

**** İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ortaçağ Tarihi Yüksek Lisans öğrencisi.

¹ Mısır'da 1250 yılından 1517 yılına kadar hüküm süren Memlûk Devleti'nin tarihini, sultanların menşesine göre ikiye ayırmak âdet olmuştur. Bunlardan ilki 1250-1382 tarihlerini kapsar. Bu devirde Memlûk sultanlarının büyük çoğunluğu Türk asıllı olup, bunlara *el-Memâlik et-Türkîyye* (*Türk Memlûkleri*) veya Nil Nehri'ndeki Ravza adasındaki kışlalarda ikamet ettikleri için *el-Memâlik el-Bahriyye* denilir. İkinci dönem ise 1382-1517 tarihlerini kapsar. Bu dönemde ise Memlûk sultanlarının çoğunluğu Çerkes (çoğulu Çerâkise) asıllı olup, bunlara *el-Memâlik el-Çerâkise* (*Çerkes Memlûkleri*) veya Kalatu'l-Cebel burçlarında ikamet ettikleri için *el-Memâlik el-Burîyye* denilir. Bu sadece ismen bir ayırım olup, ikisi bir bütün teşkil eder (*Çevirenlerin Notu*).

askeri imkânlarının gerektirdiği şekilde; Avrupalı tüccarların tutuklanması, din adamlarının hapsedilmesi veya Haçlı korsanlarına karşı bazı sultanların yaptığı gibi Kıyamet Kilisesi'nin kapatılması şeklinde olmuştur. Bunun yanında bazı sultanlar Haçlı kuvvetlerine karşı Osmanlı Devleti'nin yardımına başvurmuşlardır. Bu sayede Çerkes Memlûkleri Devleti, yaklaşık 148 yıl boyunca saldırılara karşı durabilmiş ve deniz ticaretinin önemli geçitleri üzerindeki hâkimiyetini, devletin son bularak Osmanlı hâkimiyetinin başladığı H. 922/M.1517 yılında kadar devam ettirebilmiştir.

Çerkes Devleti'ni² oldukça meşgul eden Haçlı ekonomik ambargosu karşısında Çerkeslerin oynadığı rolü araştırmaya başlamadan önce; Mısır'ın coğrafi konumuna ve bu coğrafi konumun -tarihi dönemlere göre değişmeyen mevcudiyeti sebebiyle- siyasi olayların cereyanında oynadığı role değinmemiz gerekmektedir. Zira bu konum o dönemde bölgede hâkim olan siyasi, askerî ve iktisadî koşulları anlamamız bakımından oldukça önemlidir.

Siyasî, askerî ve iktisadî yönlerden oldukça önemli ve stratejik bir konuma sahip olan Mısır,³ doğudan batıya doğru ilerleyen üçüncü coğrafi bölgede yer alır. Bu bölge, doğuda Çin'den başlayarak Hindistan, Sind, Kabil, Kirman, Sicistan, İran, Irak, Suriye ve son olarak Mısır'a kadar uzanmaktadır⁴. Bu ayrıcalıklı konumu ile Mısır, kıta Asya ile Afrika arasında uzanan bir zincire benzemektedir ki; kuzeyden Akdeniz'i ve güneyden Sudan'ı bağlarken batıdan Büyük Libya Çölü'nü,

² Çerkesler: Bunlar Çerkes Türklerindendirler. Dört boydan (Serkes Erkes, As ve Kesa) meydana gelirler ve çok sayıda kollara ayrılırlar. Bkz. Takıyüddin Ahmed b. Ali el-Makrizî, *el-Mevâzi ve'l-İtibâr bi ziker el-Hutat ve'l-Asâr el-Mâruf bi'l-Hutat el-Makrizîyye*, C. II/I, Kahire, tarihsiz, s. 241; Bedreddin el-Aynî, *es-Seyfu'l Muhenned fi Sireti'l-Melik el-Müeyyed eş-Şeyh el-Mahmudî*, tahkik Muhammed Şeltut vd., Kahire, 1967, s. 26. Ana vatanları, Kafkaslar'nın kuzeybatı bölgesidir. Bkz. Bertold Spuler, *The Muslim World*, Leiden 1960, s. 11. Bahri Memlûk sultanları tarafından satın alma ve savaşlarda esir düşme yoluyla Mısır'a getirilmişlerdir. Daha sonra Sultan Berkuk liderliğinde devlet kurdular. Bu devletin hâkimiyeti 138 yıldan fazla süre devam etmiş ve 23 sultan başa geçmiştir. Daha fazla bilgi için bkz: Abdurrahman Muhammed b. Haldun, *'el-İber ve Divanü'l-Mübtada ve'l-Haber fî-Eyyâmü'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve min Âsârîhim min-zevi's-Sultani'l-Ekber*, C. V, Beyrut, 1979, s. 472; Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *'Subbu'l-A'ş'a fi Sma'ati'l-İnşa'*, C. IV, Beyrut, 1987, s. 472.

³ Naim Zeki Fehmi, *"Turuku't-Ticareti'd-Düveliyye ve Mahattatüha Beyne's-Şark ve'l-Garb Evahirü'l-Usuri'l-Vusta*, Kahire, 1873, s. 140.

⁴ Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Makdisî, *Absenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, Londra, 1909, s. 60; Zekeriya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazvinî, *Âsariü'l-Bilâd ve Abharü'l-İbad*, Beyrut, 1960, s. 137.

⁵ İmadeddin İsmail Ebî'l-Fida, *Takvimü'l-Buldan*, Paris, 1840, s. 103. Bkz. Hamdun Abdullah es-Savvâf, *Mısır fî Abd Amr b. el-As*, 1999, s. 15 (Musul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlanmamış Doktora Tezi).

doğu sınırı boyunca uzandığı Kızıldeniz ile birleşmektedir⁶. Bu konum Mısır'ı aynı zamanda kuzeyde Akdeniz⁷ ve doğuda Kızıldeniz⁸ yoluyla, savaş ve barış ilişkileriyle bağlantılı kılmaktadır.

Denizlerle çevrili olan Mısır'ın elbette bu denizlere hâkim olması gerekiyordu. Bu sebeple saldırılara karşı ulaşım yollarını emniyet altına alabileceği özel bir siyaset takip etmiştir.

Hiç şüphesiz Çerkes Memlûkleri Devleti H.7./M.13. yüzyıldan sonraki dönemde İslam'ın en önde gelen devletiydi. 138 yıldan fazla bir zaman zarfında siyasî ve iktisadî yönden bölgede hâkimiyetini devam ettirmiştir. Bu konumuyla Çerkes Devleti; Mısır ve Suriye limanlarındaki yerli ve yabancı gemiler üzerine koyduğu vergilerle, deniz ve kara gücünün gelişmesine katkısı olan ticari yönüne önem vermiştir. Ne var ki, bu güç ve hâkimiyet kalıcı olmamış; Çerkes Devleti, Haçlı korsanlarına, korsanlık faaliyetlerine devam edebilme ve devlete ekonomik ambargo dayatma fırsatını veren zayıf sultanlar dönemindeki iç ve dış buhranlar yüzünden zaafa uğramıştır. Bu sebeple çalışmamızda Mısır üzerine uygulanan Haçlı ekonomik ambargosu karşısında Çerkeslerin rolü; bu ambargoyu başarısızlığa uğrattırırken izledikleri yöntemler ve aynı şekilde bu ambargoyu dayatan başta Kıbrıs, Rodos, Aragon, Katalan ve Cenevizliler ile son olarak da Çerkes Devleti'nin bel kemiğini oluşturan ekonomisine karşı en büyük tehdit olan Portekizli Haçlı kuvvetleri üzerinde yoğunlaşacağız.

İslam topraklarında Memlûk-Haçlı çatışmalarının başlangıcı Haçlı savaşlarının son dönemine kadar uzanır⁹. Batılı güçler, İslam topraklarının zenginliklerine hâkim olabilmek için Akdeniz, Suriye veya Kızıldeniz limanları yoluyla Mısır sahillerine karşı

⁶ İbrahim b. Muhammed el-İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, tahkik Muhammed Cabir Abdülâl, editör Şefik Garbal, Kahire, 1961, s. 39; Ebû'l-Kasım b. Havkal en-Nasîbî, *Suretü'l-Arç*, Beyrut, tarihsiz, s. 126; Abdüllatif el-Bağdadî, *el-İfâde ve'l-İtibar fî Umûri'l-Müştâbede ve'l-Havadisi'l-Muâyene bi Ardı Mısır*, tahkik Ali Muhsin İsa Malullah, Bağdat, 1987, s. 66-67.

⁷ Mısır, Akdeniz yoluyla Suriye'ye, Kuzey Afrika'ya ve Avrupa'ya bağlanır. Daha fazla bilgi için bkz. Ahmed Muhtar el-Abbâdî, *Tarihü'l-Babriyyeti'l-İslâmîyye fî Mısır ve's-Şam fî Asrey el-Eyyübiyyun ve'l-Memâlik*, C. II, Beyrut, 1972.

⁸ Kızıldeniz; Hicaz, Yemen ve Hint Okyanusu bağlaması yönüyle doğu ticareti için önemlidir. Bkz: el-Abbâdî, *Tarihü'l-Babriyye*, C. II, s. 201.

⁹ Haçlı Seferleri, kapsadığı zaman bakımından iki süreçten meydana gelir. İlki; Miladi XI. yüzyıldan H. 690 / M. 1261 yılında Akka'nın ele geçirilmesini izleyen süreçtir. İkincisi *Geç Dönem Haçlı Seferleri* olarak adlandırılan XIV-XV. yüzyıllarda düzenlenen seferlerdir. Bu son dönem Haçlı Seferlerinden etkilenen medeniyet bölgeleri sebebiyle daha çok önemlidir. Daha fazlası bildi için bkz: R. Grousset, *el-Hurubu's-Salibiyye: es-Sirâ' Beyne's-Şark ve'l-Garb*, çev. Ahmed İbiş, Dımaşk, tarihsiz, s. 7.

yapılan savaşlarda yer almışlardır. şüphesiz iktisadî, dinî ve siyasî pek çok saik, bu savaşların yapılmasına sebep olmuřtur¹⁰.

Kuruluşundan itibaren erkes Memlûkleri Devleti'nin uğradığı ilk ekonomik tehdit, H.790/M.1388 yılında Kıbrıs'taki¹¹ haçlı korsanlarının Mısır ve Suriye sahillerine gerçekleştirdikleri saldırıdır. Bu saldırı erkes Devleti'ne tabi Trablusşam Limanı'ndan Mısır'daki Dimyat Limanı'na gitmekte olan bir ticaret gemisinin istila edilmesiyle devam etmiştir. Bu gemi çok sayıda tüccarın yanında Sultan Berkuk'un (H.784-801/M. 1382-1398) kız kardeşi ve oğlu ile amcasının oğlunu tařıymaktaydı¹². Bu durum karşısında sultan; Mısır ve Suriye limanlarında bulunan bütün Avrupalı tüccarların tutuklanması için emir ıkardı¹³.

Sultan Berkuk'un ölümü ve oğlu en-Nâsır Ferec'in tahta geemesinden sonra (H.801-815/M.1398-1412)¹⁴ Mısır-Kıbrıs münasebetleri, H.808/M.1405 senesine kadar barış içinde geçti. Bu tarihten sonra Kıbrıslılar, Çerkes Devleti'ni zayıflatmak için ekonomik ambargo uygulamış ve Mısır limanlarına gelen ticari gemilere karşı korsanlık siyaseti takip etmişlerdir. Çerkes Devleti'nin buna karşı cevabı gecikmemiş ve İskenderiye limanındaki Avrupalı tüccar ve konsolosların tamamını tutuklamıřlardır¹⁵. Münâsebetlerin gerilmesi Kıbrıslıları, Çerkes Devleti'ne

¹⁰ Bu etkenler hakkında daha fazla bilgi için bkz: C. Cahen, *eş-şark ve'l-Garb*, ev. Ahmed eş-Şeyh, Kahire, 1995, s. 36-37.

¹¹ Kıbrıs, Akdeniz'in en büyük adası olup Akdeniz'in doğusu ile batısı arasında ticari bir geçit konumundaydı. Mevkii ve önemine dair daha fazla bilgi için bkz. Aliye Abdüssemi' el-Cenezurî, *el-Hurubu's-Salibiyye: el-Mukaddematü's-Siyasiyye*, Mısır, 1999, s. 67; Said Abdülfettah Aşur, *Kıbrıs ve'l-Hurubu's-Salibiyye*, Beyrut, 1957, s. 1 vd.

¹² Berkuk, Çerkes Memlûk Devleti'nin gerçek kurucusudur. Siyasi hayatı hakkında daha fazla bilgi için bkz. el-Makrîzî, *İğasetü'l-Umme bi-Keşfi'l-Ğumme*, tahkik Muhammed Mustafa ve diğerleri, Kahire, 1957, s. 142; Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî, *ed-Dav'u'l-Lâmi' li-Ehli'l-Karni't-Tâsi*, C. III, Beyrut, tarihsiz, s. 10-11.

¹³ Nasreddin Muhammed b. el-Furat, *Tarih İbn el-Furat*, C. IX, K XI, Basra, 1976, s. 33; Cemaleddin Ebû'l-Mehâsin Yusuf b. Tagribirdî, *en-Nücumü'z-Zâhire fi Mulûk Mısır ve'l-Kahire*, C. XIV, tahkik Cemal Muhammed Mahruz ve diğerleri, Mısır, 1971, s. 266; Ğarsüddin Halil b. Şahin ez-Zâhirî, *Zübdet Keşfi'l-Memâlik ve Beyanü't-Turuk ve'l-Mesâlik*, tahkik Paul Ramos, Paris, 1893, s. 138.

¹⁴ en-Nasır Ferec'in hayatı hakkında daha fazla bilgi için bkz: İbn Tagribirdî, *en-Nücumü'z-Zâhire fi Mulûk Mısır ve'l-Kahire*, C. XIII, tahkik Fehim Muhammed Şeltut, Mısır, 1970, s. 20, 154; Abdullah eş-Şarkâvî, *Tuhfetü'n-Nâzirin fi men Veliye Mısır mine'l-Vulât ve's-Selâtin mevcud behamiş Kitabi'l-Abbari'l-Evvel fi men Tasarrağ min Erbabı'd-Düvel li'l-İshâkê*, Mısır, 1892, s. 41; Samuel Bernard, *Vasf Mısır el-Hayati'l-İktisadiyye fi'l-Karni'l-Hamis Aşera el-Mevaziin ve en-Nukûd*, ev. Zehir eş-Şâib, Mısır, 1980, s. 65-66.

¹⁵ el-Makrîzî, *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, C. IV/I, tahkik Said Abdülfettah Aşur, Bağdat, tarihsiz, s. 617. Ayrıca bkz. Muhammed Abdüsselam Tedmurî, *Tarih Tarablus es-Siyâsi ve'l-Hadârî abr el-Usûr asr ed-Devleti'l-Memâlik*, C. II, Beyrut, 1981, s. 166.

ekonomik ambargo uygulamak suretiyle son vermek için Habeş ülkesinden¹⁶ ve diğer Avrupalı kuvvetlerden güç birliği yapmak üzere yardım istemeye teşvik etmiştir¹⁷.

Sultan en- Nâsır Ferec döneminde Mısır-Kıbrıs ilişkilerine damgasını vuran şiddetli gerginliğe karşın, Sultan Şeyh el-Mahmudî dönemi (H.815-824/M.1412-1421)¹⁸ karşılıklı diplomatik ziyaretlerin yapıldığı dostça münasebetlere şahit oldu. Çerkes sultanı, H.818/M.1415 yılında Akboğa en-Nizami'yi, esirlerin serbest bırakılması hususunda müzakerelerde bulunmak üzere Kıbrıs Kralı'na elçi olarak gönderdi. İbn Hacer el- Askalânî bu konuda şunları aktarmaktadır: “*Akboğa orada beş yüz esir buldu. Ardından on üç bin dinara onları serbest bıraktırdı. Yanında getirdiği on bin dinarlık meblağı Frenk'e (Kıbrıs) Kralı'na verdi. Kıbrıs Kralı, kalan miktarı bağışladı. Akboğa, esirlerden iki yüzünü Mısır'a götürdü ve kalanları Suriye limanlarına dağıttı*”¹⁹.

Çerkes Devleti, bu dostane ilişkileri pekiştirmek adına Kıbrıslı korsanlardan gelecek saldırılara karşı koymak için yeterli deniz gücüne sahip olmadığından limanlarının ve buralara gelecek ticarî gemilerin ulaşımının güvenliğini kapsayan bazı tekliflerle diplomatik müzakereleri devam ettirdiler. Bunun için Çerkes Devleti, Kıbrıs'a; kendilerine karşı düşmanca saldırılar planlayan diğer devletlerin korsanlarının adalarına girişine izin vermemeleri ya da Çerkes Devleti'ne Akdeniz'deki ticari faaliyetleri sırasında Suriye ve Mısır limanlarından gelen giden ticari gemilere el koymak yoluyla ekonomik ambargo uygulamayı hedefleyen korsanlara herhangi bir askeri yardım yapmamaları hususunda bir anlaşma yapmayı teklif etti²⁰.

Ancak anlaşılan o ki, bu müzakereler yalnızca kâğıtta kaldı. Zira Kıbrıslılar, Çerkes Devleti'ne karşı duydukları Haçlı kini sebebiyle H.825/M.1420 senesinde yaklaşık yüz bin dinar değerinde emtia ve çok sayıda insanla yüklü İskenderiye'deki ticari gemiye saldırdılar²¹. Yine H. 826/M.1422 senesinde Bask²², Ceneviz ve

¹⁶ Mısır-Habeş münâsebetlerinin başlangıcı Ortaçağın başlarına kadar gider. O zamanlar Habeş Kilisesi, Mısır Kilisesi'ne bağlılık bildirmişti. Konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Aşûr, *Kıbrıs ve'l-Hurubu's-Sâlibiyye*, s. 352-358.

¹⁷ Aşûr, *Bubus ve Dirâsât fî'l-Usûri'l-Vusta*, Beyrut, 1975, s. 314.

¹⁸ Ebû en-Nâsır Şeyh el-Mahmudî, Türk hükümdarlarının yirmi üçüncüsü ve Çerkes hükümdarlarının dördüncü sultanıdır. Mısır'a getirildikten sonra Sultan Berkuk'un memlûku olmuştur. Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C. IV/I, s. 245-255; İbn Tagribirdî, *en-Nüctümü'z-Zâbire*, C. XIV, S 1; Ali b. Davud es-Sayrâfî, *Nüzbetü'n-Nüfûs ve'l-Ebdân fî Tevarihü'z-Zemân*, C. II, Tahkik Hasan Habeşi, Kahire, 1970, s. 88.

¹⁹ Şehabeddin Ahmed b. Hacer el-Askalânî, *İnbai'l-Ğumr bi-Ebnai'l-Umr*, C. III, Tahkik Hasan Habeşi, Kahire, 1970, s. 53.

²⁰ el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C. IV/I, s. 325, C. IV/II, s. 617.

²¹ el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C. IV/II, s.617; İbn Tagribirdî, *en-Nüctümü'z-Zâbire*, C.XIV, s. 249-250.

²² Basklılar: Aslı bilinmeyen bu halk kuzeybatı İspanya'daki Branes (el-Biriniyye) bölgesinde yerleşiktir. Bask bölgesine nispetle Basklılar diye anılırlar. Bkz. Munir Baalbek, *el-Memrid*, Beyrut, 2004, s. 91; Encyclopedia Britannica, “*Basque*”, C. III, Londra, 1966, s. 251.

Katalan²³ korsanları ile birlikte ticari malların yanında bir grup tüccarı da taşımakta olan iki ticaret gemisine saldırarak gasp ettiler²⁴. Çerkes Devleti bu saldırılara askeri bir karşılık vermedi; aksine bu tehlikeyi bertaraf etmek için tehdit ve müsadere yolunu izledi. Bunun için Sultan, Mısır ve Suriye limanlarında bulunan Avrupalı tüccarların bütün mallarına el konulmasını ve bu limanlardan çıkarılmalarını emretti²⁵.

Bütün bu yaşananlardan sonra Sultan Barsbay (H.825-841/M.1421-1437)²⁶ döneminde gerçekleştirilen üç seferle ada fethedildi ve böylece Kıbrıs tehlikesi sona erdi²⁷.

Bu sırada Çerkes ekonomisini tehdit eden başka bir tehlike ortaya çıktı. Bu tehlike korsanlar ve Rodoslulardı. Bunlar H.869/M.1464 yılında İskenderiye Limanı'ndan kuzey Mağrip'e doğru gitmekte olan Marakeşli tüccarların malları ile yüklü üç ticarî gemiye Rodos adası yakınlarında el koydular. Rodoslular'ın Akdeniz'deki faaliyetlerinin artması ve hâkimiyetlerinin güçlenmesi; Suriye ve Mısır limanlarına giden ticarî gemilerin ulaşımını engelliyor ve bu durum Çerkes Devleti'nin ekonomisine olumsuz bir şekilde yansyordu²⁸. Buna karşı Çerkes Devleti, Rodoslu korsanların yaptığı ihlallere bir son vermek amacıyla deniz seferi düzenledi. Bunun için Sultan Hoşkadem (H.865-872/ M.1461-1467)²⁹ Rodoslu tüccarlar, konsoloslar ve yabancı tüccarlardan bunlara destek verenlerin tutuklanması için bir emir çıkardı. Bunun yanında Venedik deniz güçleri, Rodos adasına saldırmış ve bu sayede daha önce el koymuş oldukları üç ticari gemi geri alınmış ve tazminat ödemek zorunda bırakılmışlardı³⁰. Sultan Kayıtbay zamanında (H.872-901/M.1467-1495) Memlûk-Rodos mücadelesi devam etmiştir. Özellikle Rodoslular, Mısır'a ve oradan da

²³ Tedmurî, *Tarih Tarablus*, C. II, s. 166.

²⁴ Salih b. Yahya, *Tarih Beyrut ve Abbaru'l-Ümerai'l-Bahrîyyin min Beni'l-Garb*, tahkik Louis Şeyhu, Beyrut, 1898, s. 219-220; el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C. IV/II, 665; Encyclopedia Britannica, "Basque", C. III, s. 251.

²⁵ el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C. IV/II, s. 966.

²⁶ Barsbay, Çerkes soyundandır ve Çerkes Devleti'nin ikinci sultanıdır. Hayatı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Şerefeddin Yahya b. el-sCî'an, *et-Tuhfetü's-Senîyye bi-Esma'i'l-Biladi'l-Mısriyye*, Mısır, 1974, s. 11-66; Abdülhay b. el-İmâd el-Hanbelî, *Şezeretü'z-Zehab fî Abbâr min Zehab*, C. VII, Beyrut, tarihsiz, s. 238.

²⁷ Bu üç askeri sefer hakkında bkz. Fâiz Ali Bahît, *el-Alakatü'l-Mısriyyetü'l-Avrubî fî Asri'l-Memaliki'l-Cerâkise (H. 784-922 / M. 1382-1516)*, *Dirase Siyasiyye İktisadiyye*, Musul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, yayımlanmamış Doktora Tezi, 2005, s. 46-69

²⁸ Naim Zeki Fehmi, "Turuku't-Ticaretü'd-Düvelîyye ve Mahattâtüha Beyne's-Şark ve'l-Garb-Evahirü'l-Usuri'l-Vusta", Kahire, 1973, s. 51

²⁹ Sultan Hoşkadem'in hayatı hakkında bkz: el-Hanbelî, *Şezeretü'z-Zehab*, C.VII, s. 305.

³⁰ Mahmud Rezzak Selim, *Asru's-Selâtinü'l-Memâlik ve Netacihu'l-İlmi ve'l-Edebi*, C. I, Mısır, 1962, s. 51.

İskenderiye Limanı'na saldırmışlar; bu limana ekonomik ambargo uygulamışlar ve ticari gemilerin limana yanaşmalarını engellemişlerdir. Memlûk sultanı bütün bunlara karşı limanları korsanların faaliyetlerinden korumak için güçlendirmiştir³¹.

Rodosluların düşmanca siyaseti hiç ara vermemiştir. Sultan Kansuh el-Gavrî (H. 906-922/M. 1500-1516)³² döneminde Rodoslu korsanlar; İskenderiye, Dimyat ve Sur limanlarındaki Memlûk ticarî gemilerine el koydular. Çerkes Devleti bu duruma askeri bir karşılık vermek yerine durumu kurtarmak için tehdit siyaseti uyguladı. İstisnasız bütün Frenk tüccarlarına tazminat yükledi ve çok sayıda Frenk tüccarı hapse attı³³. Ne var ki, Çerkes Devleti bu politikadan bir fayda görmemiş; Rodoslu korsanlar Çerkes Devleti'nin ihtiyaç duyduğu erzak ve ahşap yüklü olan on yedi ticaret gemisini H.914/M.1508 senesinde Diu mevkiinde uğradıkları zararının tazminatını olarak gasp etmişlerdir³⁴. Çerkes Devleti de bu saldırıya, Kudüs'deki bütün din adamlarının tutuklanması ve Mısır ile Suriye limanlarındaki tüm Avrupalıların hapse atılması için sultan tarafından çıkarılan bir emirle karşılık verdi. Bunun yanı sıra Sultan yirmi beş rahibi getirterek, korsanların ele geçirdiği ticari gemilerin iade edilmesi için Avrupa krallarına mektuplar yazdırdı. Ayrıca Sultan, Kıyamet Kilisesi'ni kapatmakla tehdit etmiş ve H.917/M.1511 senesinde emriyle bu kilise kapatılmıştır³⁵.

Çerkes Devleti, kesintisiz devam eden Haçlı korsanlarının ekonomik ambargolarına özellikle devletin askeri açıdan zayıf olduğu zamanlarda uyguladığı tehdit ve müsadere başta olmak üzere çeşitli yollarla karşılık vermişlerdir. H.836/M.1432 yılında Çerkes Devleti, ekonomisini tehdit eden başka bir tehlikeyle karşılaştı; bu tehlike Katalan tehlikesiydi³⁶. Katalanlar Cenevizli korsanlarla birlikte İskenderiye limanlarına saldırdılar; ticari mal yüklü çok sayıda gemiyi ele geçirdiler. Ayrıca Dimyat'tan gelen başka bir gemiyi de ele geçirdiler. Bu düşmanlığa Çerkes

³¹ Abdulrahman Mahmud Abdüttevâb, *Kayıtbaı el-Mahmudî*, Mısır, 1978, s. 138-139.

³² Muhammed b. Abdurrahman b. Muhammed es-Sehâvî, *et-Tıbru'l-Mesbûk fî Zeyli's-Sülûk*, Kahire, tarihsiz, s. 323; İbrahim Ali Tarhan, *Mısır fî Asri'l-Memâliki'l-Cerâkise*, Kahire, 1960, s. 112.

³³ Stanley Lane-Pool, *History of Egypt in the Middle-East*, Hollanda, 1968, s. 339.

³⁴ Diu, Katave Yarımadası'nın güney taraflarında yer alır. Burada Hint Okyanusu'ndaki Çerkes ve Portekiz deniz güçleri arasında bir savaş meydana gelmiştir. Daha fazla bilgi için bkz: Encyclopedia Britannica, *"Diu"*, C. VII, Londra, 1966, 505.

³⁵ Suad Mahir, *el-Babriyye fî Mısır el-İslâmiyye ve Âsâruba'l-Bâkiyye*, Mısır, 1967, s. 126; Tarhan, *Mısır fî Asır*, s. 114; Ahmed Şelbî, *el-Mevsu'atü'l-İslâmiyye*, C. V, Kahire, 1967, s. 209; Aşûr, *el-Haraketü's-Sâlibiyye*, C. II, Kahire, 1971, s. 1236.

³⁶ Katalonya; Barcelona, Gerona, Lerida ve Terragona şehirlerini kapsayan bir İspanyol eyaletidir. İspanya'nın kuzeydoğusunda yer alır. Sınırları; kuzeyde Andora ve Fransa'dan, güneyde Valencia'ya; batıdan Aragon'dan doğuda Akdeniz'e dek uzanır. Encyclopedia Britannica, *Catalonia*, C. V, s. 59.

Devleti'nin karşılığı, yabancı tüccarlara uyguladığı tehdit ve baskı siyaseti olmuştur. Sultanın emriyle  rkes Devleti içerisindeki Ceneviz ve Katalan tüccarlara ait mallara el konulması için bir kanun çıkarıldı. el-Makrîzî bu konuya değinerek şunları aktarmıştır: “*Venedikliler h ricinde Ceneviz ve Katalanların mallarına tedbir uygulandı; onların Suriye ve İşkenderiye'deki mallarına el koyuldu*”³⁷.  rkes Devleti'nin bu tutumuna karşı Katalan kralı, Sultan Barsbay'a limanlarında bulunan reayasına (Katalanlara) k tu muamelede bulunduğu için bir uyarı mektubu gönderdi. Bu mektupta tüccarlarının Memlûk mallarını satın almalarına kesinlikle izin vermeyeceğini de ifade ediyordu. Buna karşı  rkes Devleti'nin Katalan elçisine cevabı sert ve caydırıcı oldu³⁸.

Katalan elçisine verilen bu sert cevaba, korsanlık siyaseti ve Memlûk ticari gemilerine el koyma yoluyla cevap verildi. H.837/M.1443 senesinde Katalan korsanlar Beyrut limanlarına hücum ettiler; insan ve ticari mallarla yüklü beş ticaret gemisini ele geçirdiler. Bununla da yetinmeyerek Katalan kralı Dimyat valisine Sultana ulaştırması için bir mektup gönderdi. Mektupta m nasebetlerdeki kabalık ve sertliğin sebebi olarak sultanla ticaret için tahsis edilmiş olan karabiber satın almaya zorlanmaları olduğu ifade ediliyordu. Mektup okunur okunmaz Sultan  fkelenmiş ve mektubu yırtmıřtır³⁹.

Bu mektuba cevap olarak  rkes Sultanı, Haçlı gemilerini durdurmak amacıyla Dimyat Limanı'na deniz seferi hazırlanmasını emretti ancak bu sefer Beyrut sahillerine yapıldı. Venedik, Ceneviz ve Katalan gibi farklı devletlere ait gemilere el koyuldu⁴⁰. şüphesiz bu sefer, Memlûk ekonomisini ve özellikle de devletin varlığı için temel gelir kaynağı olan ticarî gelirini azaltmak amacıyla, Mısır ve Suriye limanlarına gelen ticaret gemilerine korsanlık faaliyetinde bulunan bütün Avrupalı kuvvetlere bir uyarı niteliğindeydi.

 rkes Devleti'nin, ekonomilerine kasteden korsanlık faaliyetlerine karşı siyaseti bellidir. Onların bu siyasetine karşı Katalan korsanlar,  rkes ekonomisini yok etmek için Mısır ve Suriye limanlarına gelen ticari gemilere el koyuyor ve askeri yönden onları zayıflatıyordu. Bölgede  rkes hâkimiyetini unutturmak, özellikle doğu-batı arasında bir zincire benzeyen Mısır'a ve dönemin uluslararası ticaretine hâkim olmak için çaba gösteriyorlardı. H. 840/ M.1434 yılında Katalan korsanlar, İşkenderiye şehri dışında bulunan Eb h r Limanı'na saldırdılar ve iki ticaret gemisini ele ge irdiler⁴¹.

³⁷ el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C. IV/II, s.882; es-Sayr f , *N zhet 'n-N f z*, C. III, s. 249.

³⁸ el-Makr z , *es-S l k*, C. IV/II, s. 885; es-Sayr f , *N zhet 'n-N f z*, C. III, s. 253.

³⁹ el-Makr z , *es-S l k*, C. IV/II, s. 914; İbn Hacer el-Askalan , *İnb 'l-G mr*, C.III, s. 815; es-Sayr f , *N zhet 'n-N f z*, C. III, s. 285.

⁴⁰ el-Makr z , *es-S l k*, C. IV/II, s. 919; es-Sayr f , *N zhet 'n-N f z*, C. III, s. 290.

⁴¹ el-Makrîzî, *es-Sülûk*, C. IV/II, s. 994.

Taraflar arasında gittikçe tırmanan bu düşmanlık, Sultan Kayıtbay zamanına kadar devam etti. Katalan korsanları karşısında seleflerinin politikasını takip eden Sultan Kayıtbay, H. 875/M.1470 yılında onların Mısır kıyıları yakınında bir ticaret gemisini gasp etmelerine karşılık, Katalan tüccarların hepsinin yakalanması emrini verdi ve onları hapse attı. Ayrıca esirleri ve ticari gemileri serbest bırakmadıkça; onların esirlerinin de serbest bırakılmayacağını bildirdi⁴².

Memlûk Devleti, Katalanlara karşı bu uygulamalarına devam ettiği gibi Katalan korsanlarının tehlikesinden kurtulmak için Katalan tüccarlarına karşı ekonomik savaş uyguladı. Bütün yabancı topluluklara Katalan mallarını boykot etmelerini bildirdi⁴³. Ancak Çerkes Devleti'nin uyguladı bu siyaset, Çerkes ekonomisine karşı Katalan tehdidini durduramadı. H.916/M. 1510 yılında Katalan korsanlar İskenderiye Limanı'nda bir ticaret gemisine el koydular ve Emir Muhammet Bey'i öldürdüler. Buna karşı Çerkes Devleti, Katalan korsanlara tehdit ve yıldırma siyaseti uyguladı. Sultan Kansuh el- Gavri, Kıyamet Kilisesi'nden yirmi rahip getirterek, tercümanlar eşliğinde onlarla konuştu. O devrin çağdaşı İbn Tagribirdî olayları şöyle aktarmıştır: "*Frank Krallarına, el koydukları gemileri ve silahları iade etmeleri için mektuplar yazdılar. İstedikleri geri verilmediği takdirde Kıyamet Kilisesi'ni yerle bir edeceklerini ve rahipleri de öldüreceklerini bildirdiler*"⁴⁴. Çerkes Devleti'nin uyguladığı bu siyaset neticesinde Katalan tehdidi durdu.

Katalan tehdidinin sona ermesiyle birlikte Çerkes Devleti, ekonomisini etkileyen başka bir tehlikeyle karşı karşıya kaldı. Bu tehdit, Mısır ve Suriye limanlarına saldırılarını arttıran Cenevizli korsanlar idi. Bu korsanlar, çoğunlukla Mısır ve Suriye sahillerine saldırdılar, ticaret gemilerinin buralara ulaşımını engellediler. Buradaki maksat Çerkes ekonomisini zayıflatmak ve daha sonra yok etmek idi. Bu sebeple H.806/ M. 1403'de Kıbrıslı ve Rodoslu korsanlarla işbirliği yaparak Suriye sahillerine geniş çaplı seferler yaptılar. Memlûk Devleti bu saldırıların çoğunu engelleyemedi. Ne askeri ne siyasi ne de yerleşik tüccarlara tehdit ve baskı yoluyla olsun bir karşılık veremedi⁴⁵.

Cenevizli korsanlar, en büyük ticaret gemilerini ele geçirmedikten sonra Mısır ve Suriye limanlarına yaptıkları saldırıların boşuna olduğunu anladılar. Bu

⁴² Fehmi, *Turuku't-Ticare'*, s. 64.

⁴³ Çerkes Devleti'nin bu tutumu Katalanları; Gırnata ülkesindeki İslam egemenliğine son vermek için Kastilya ile ittifak kurmaya yöneltmişti (H. 893/M. 1487). Bu durum sebebiyle Gırnata hâkimi Emir Abdullah el-Mesaid, Çerkes Devleti'nden İspanyol tehdidini durdurmasını istemiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Fehmi, *Turuku't-Ticare'*, s. 64-66

⁴⁴ Muhammed b. Ahmed b. İyâs, *Bedâi ez-Zuhûr fî Vekâi'd-Dubûr*, C. IV, Kahire, 1960, s. 195.

⁴⁵ el-Makrizî, *es-Sülûk*, C. III/III, s. 1114, 1116; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâû'l-Gumr*, C.II, s. 258.

sebeple, Çerkeslerle denizde karşılaştılar. Cenevizli korsanlar, askeri harp siyasetine mugayir bir siyaset uyguladılar. Bu, ekonomik savaştı. Yani Ceneviz deniz kuvvetleri, Memlûk Devleti limanlarına yönelen bütün Avrupa ticaret gemilerini ele geçirmeye başladılar. Uyguladıkları bu yeni siyaset mucibince Venedikli tüccarlara ait Beyrut Limanı'ndan dönen bir ticaret gemisini gasp ettiler⁴⁶.

Cenevizli korsanların izledikleri siyaset amacına ulaşmadı. Çerkes Devleti'ni abluka altına alabilmek için kuvvetlerini yenilemek maksadıyla geçici barış yapmaktan başka bir çareleri kalmadı. Bunun için Sultan en-Nâsır Ferec ile barış yapmayı talep ettiler ve bu talep H.810/M.1407 yılında sonuçlandı. Yapılan barış antlaşması neticesinde Cenevizliler, Çerkes Devleti'ne ait limanlarda yaptıkları tahribat için otuz bin dinar tutarında bir meblağı ödemeyi taahhüt ettiler. Sultan bu düşmanca faaliyetlerin ve Çerkes Devleti'ne uygulanan abluakanın tekrarı halinde Suriye ve Mısır'da bulunan bütün Frenklerin tutuklanacağını bildirdi⁴⁷.

Esasen Cenevizli ve diğer ülke tüccarlarının Mısır ve Suriye limanlarında bulunmalarının olumlu ve olumsuz yanları vardı. Olumlu yanı, Memlûk Devleti'nin bu tüccarların, ticaretini yaptıkları malları vergilendirmesidir. Bunun yanında Çerkes Devleti bu tüccarları askeri açıdan zayıf olduğu durumlarda, ticaret gemilerinin Mısır ve Suriye limanlarına ulaşmasını engelleyen korsanlara karşı bir baskı unsuru olarak da kullanıyordu. Olumsuz yanına gelince, tüccarlar devletleri adına çalışan casuslar gibi idiler. Bu tüccarlar ticari faaliyetleri sırasında Çerkes Devleti'ne dair askeri ve siyasi bilgiler ile devletin güç ve zafiyeti hakkında bilgiler taşıyorlardı.

Olaylar açıkça göstermiştir ki Cenevizliler, bu barışı tüccarların Çerkes Devleti donanmasının durumu hakkında bilgi ulaştırmaları ve böylece limanlara ekonomik ambargo dayatmaları mümkün olsun diye fırsat olarak görmüşlerdi. Cenevizliler, Dimyat Limanı'nı kuşattıkları zaman bekledikleri bir şekilde Çerkes deniz kuvvetleri ile karşılaştılar. Memlûkler, Haçlıları *et-Tıynetü'l Kadime* adı verilen başka bir bölgeye çekilmeye mecbur ettiler. Burayı da ele geçirdiler. el-Makrîzî bu olaylar hakkında şunları söylemektedir: "...sonra Dimyat'a geçtiler. Müslümanlar Frenklerden sayı bakımından çoktu. Şiddetli bir çatışmanın ardından Müslümanlar onların gürublarını (küçük ve hızlı bir gemi türü) ele geçirdiler. Frenkleri öldürdüler ve silahlarını aldılar. Geri kalanları bezimete uğratıp, demir ve silahlarını sultana götürdüler"⁴⁸.

Gerçekten Memlûk Devleti pek çok yönden korsanlarla mücadeleye devam ediyordu. Kimi zaman bu tehlikeyi uzaklaştırmak için askeri deniz gücüne

⁴⁶ İbn Yahya, *Tarih Beyrut*, s. 34; Tedmurî, *Tarih Tarablus*, C.II, s. 164.

⁴⁷ İbn Yahya, *Tarih Beyrut*, s. 40; H. Emin Abdusseyid ve diğerleri, *Kıyam Devleti'l-Memâlik es-Sâniyye*, Kahire, 1966, s. 153.

⁴⁸ el-Makrîzî, *es-Sü'lûk*, C. IV/I, s. 143.

başvuruyor, kimi zaman devletin dâhili şartlarına ve askeri imkânlarına göre tehdit ve baskı ile ateşkes yöntemini kullanıyordu. Ancak bu defa Memlûk Devleti ekonomisi çok daha büyük başka bir tehlike ile karşılaştı. Bu, Portekiz tehlikesiydi⁴⁹. Bu tehlikeyi belirgin hale getiren Portekiz Kralı Emanuel'in H.911/M.1505 yılında Papa II. Paul'a bir mektup göndererek “*Muhakkak ki Memlûk ticaretini bitirmek zor değildir. Ben Mekke'yi topraklarına ve ordularına hedef kılıncaya dek, Hristiyanlık yolunda savaşaçağım*” demesiydi⁵⁰.

Yine zikredilmeye değerdir ki, Çerkes Devleti dünya ticaretinin başlıca iki geçidine sahip idi. Bunlar, Ortaçağın sonlarında Avrupa ticaretinin büyük çoğunluğu için önemli geçitler olan Kızıldeniz ve Basra Körfezi idi. Memlûk Devleti'nin bu geçitlere hâkim olması onlara karşı zayıflatarak yıkmak için ekonomik ambargo dayatan Haçlıları endişelendiriyordu⁵¹. Portekizliler, *Ümit Burnu Yolu* olarak adlandırılan yeni ticaret yolunu keşfettikten sonra Çerkes Devleti'ne karşı planlarını sahnelemeye başladılar. Portekizliler bu yeni ticaret yoluyla doğu ticaretini ele geçirdiler ve Memlûk Devleti hâkimiyetindeki ticaret yollarını bertaraf ettiler⁵². Portekiz deniz kuvvetleri, ilk faaliyetlerine tehdit ve kuşatma/ambargo siyasetiyle başladı. H.904/ M.1498'de Portekiz komutanı donanması Kızıldeniz girişine geldiğinde, Avrupalı gemilerin Mısır ve Suriye limanlarına girmelerini engelledi⁵³. Ayrıca Portekizliler, Hicaz'ı ele geçirmekle tehdit ettiler. Hint Okyanusu ile Kızıldeniz arasındaki bağlantıyı kestiler ve doğu ticaret mallarını zorla Lizbon pazarlarına taşıdılar⁵⁴.

Olayların gidişatından anlaşılmaktadır ki, Portekizliler ticaret gemilerinin geçeceği ana geçiş yollarına hâkim olduğu müddetçe Çerkes ekonomisini tehdit

⁴⁹ Portekiz'in İslam topraklarına saldırmasının en önemli sebebi, Gine altını ve baharatlara ulaşma isteği gibi ekonomik etkenlerdir. Belki de bu, Kalküta hâkiminin, doğuya geliş sebebini sorduğunda “*Hristiyanlık ve baharatlar*” diye cevap veren Vasco de Gama'nın dile getirdiği şeydir. Bkz: Auguste Toussant, *History of the Indian Ocean*, Londra, 1966, s. 93.

⁵⁰ Muhammed Mahmud es-Sûrcî, “*Ülu'l-İntisârâtü'l-Arabîyye fî'l-Asri'l-Hadis, Tardu'l-Burtugaliyyin min Umman, (M. 1658)*”, *Mecelletü'l-Müverrihi'l-Arabî*, S. 41-42, Bağdat, 1990, s. 47; Encyclopedia Britannica, “*Portugal*”, C. XVIII, s. 280.

⁵¹ Tarık Nafi' el-Hamdânî, “*et-Tehaddî'l-Burtugali li'l-Vatani'l-Arabi ve Vesailu't-Tehallus minhi*”, *Mecelletü'l-Vesika*, S. 28, Bahreyn, 1995, s. 83-84; Tarhan, “*el-Burtugaliyyun fi Garbi İfrikiyye*”, *Mecelle Külliyeti'l-Âdâb*, C. 25, S. 1, Kahire, 1967, s. 19; Aşûr, *Bubus ve Dirasat*, s. 314-315.

⁵² George E. Kirk, *A Short History of Middle East*, Londra, 1964, s. 65.

⁵³ Abdülaziz Ivez, “*el-İhtilalu'l-Burtugali li-Mevâni el-Cezireti'l-Arabîyye*”, *Mecelletü'l-Müverrihi'l-Arabi*, S. 29, Bağdat, 1986, s. 18. Ayrıca bkz. Muhammed Abdüsseyyid Râkid ve diğerleri, *el-Gaznu'l-Osmani li-Mısır ve Netâicuhu ala'l-Vatani'l-Arabi*, İskenderiye, 1983, s. 182.

⁵⁴ İbrahim Hasan Said, *el-Babriyye fî-Asri's-Selatinî'l-Memâlik*, İskenderiye, 1983, s. 182; Ahmed Derrâc, *el-Memalik ve'l-Frenc fî'l-Karnî't-Tasi el-Hicri ve'l-Hamis Aşere el-Miladi*, Kahire, 1961, s. 132.

etmiştir. Bu yüzden Sultan Kansuh el- Gavri'nin elinde, devletin güç kaynağını ve ekonomisini korumak için başka çare kalmamıştı. Kendisini kaçınılmaz iki durum karşısında buldu. Bazen tehdit yöntemini bazen de geçici barış yöntemini kullandı⁵⁵. Sultan Frenk krallarına mektuplar göndererek Portekizlilerin Hint Okyanusunda düşmanca tutumlarının devam etmesi halinde, Çerkes Devleti'nin Mısır ve Suriye'de oturan reayaya ister tüccar ister din adamı olsun hak ettikleri uygulamaları yapacağı hususunda uyardı. Ayrıca Kudüs'teki Kıyamet Kilisesi'ni de kapatacağını duyurdu⁵⁶. Ancak bu tehditler, Memlûk Devleti'ne ekonomik ambargo dayatan Haçlı projelerini durdurmadı. Şöyle ki, Portekiz gemileri Çerkes Devleti tüccarlarına ait gemileri tart ettiler. Gemilerden bazılarını batırdılar, bir kısmını da topa tutarak ele geçirdiler⁵⁷.

Bu gelişmeler Çerkes Devleti'nin ekonomik durumunun kötüye gitmesine sebep oldu. Çerkes sultanı, Portekiz donanmasına karşı birlikte hareket etmek için Hindistan'daki Kalküta Kralına (es-Sâmirî) gizli bir mektup yazdı⁵⁸. Ancak bu girişim, Kalküta Kralı'nın Portekiz donanmasına karşı koyabilecek kuvveti olmadığı için başarısızlıkla sonuçlandı. Bu defa Sultan, baskı ve tehdit yöntemini kullanmak durumunda kaldı. Fransisken ruhban Fremort Dusan'ı ve onunla birlikte iki meslektaşını Portekizlilerin, ekonomilerine zarar veren ambargo meselesini müzakere etmek üzere Avrupa'ya gönderdi⁵⁹. Ayrıca Endülüs'teki Müslümanlara yapılan baskı ve Hıristiyanlığı zorla kabul ettirmeye devam ederlerse; istemeyerek de olsa devletin bünyesinde bulunan bütün Hıristiyan rahip ve tüccarların öldürüleceğini ve Kıyamet Kilisesi'nin de kapatılacağını bildirdi⁶⁰.

Olayların gidişatına bakılarak şöyle bir yorumda bulunmak mümkündür. Çerkes sultanının gönderdiği elçiler, siyasi yönden bir sonuç elde edemedi. Portekiz donanmasını Çerkes ekonomisini doğrudan etkileyen ticaret yollarına hâkimdi. İbn İyâs, Çerkes Devleti'ni zarara sokan bu durum hakkında şunları söylemektedir: *"Portekizliler Hint gemilerine zarar vermeye ve onların yollarını kesmeye ve yanlarında bulunan*

⁵⁵ Said, *el-Babriyye fî Asr*, s. 128; Ahmed Muhtar el-Abbâdî, *Taribu'l-Babriyyeti'l-İslamiyye fî Mısır ve Şam fî Asri'l-Eyyubiyin ve'l-Memâlik*, Beyrut, 1972, s. 266; Philip K. Hitti, *History of the Arabs*, Londra, 1977.

⁵⁶ Derrâc, *el-Memâlik ve'l-Frenc*, s. 134; Kirk, *A Short*, s. 65.

⁵⁷ Muhammed Razuk, "Safha min Safhati't-Tarihi'l-Müşterek beyne'l-Mağrib ve'l-Halici'l-Arabî Hilal'l-Karni's-Sadis Aşera (el-Ğazvu'l-Burtugali ke-nemûzec)", *Mecelle Hanliyat Külliyyeti'l-Âdâb ve'l-Ulumi'l-İnsaniyye*, S. 2, Kahire, 1985, s. 127-128; Kirk, *A Short*, s. 65.

⁵⁸ Ali Hasan el-Harbutli, *el-İslam fî Havzî'l-Babri'l-Mutavassut*, Beyrut, 1970, s. 163; Said, *el-Babriyye fî Mısır*, s. 182.

⁵⁹ Temsilci heyeti ilk olarak Venedik Dükü ile sonra da Papa II. Julius, Aragon ve Kastilya hükümdarları Ferdinand ve İabella'nın huzurlarına çıkmak üzere Mısır'dan Avrupa'ya gönderildi. Bahit, *el-Alakatü'l-Mısriyyetu'l-Avrubiyye*, s. 167.

⁶⁰ Derrâc, *el-Memâlik ve'l-Frenc*, s. 134; Kirk, *A Short*, s. 65.

ticaret mallarından ne varsa, hatta az bulunan şaş kumaşları ile Mısır ve diğer ülkelerden gelen pirinci almaya başladılar"⁶¹.

Çerkes Devleti bu durum karşısında ne yaptı ve nasıl bir karşılık verdi? Tehdit ve baskı siyaseti başarısızlığa uğradıktan sonra Çerkes Devleti'nin elindeki son çare askeri harekât idi. Bunun için sultan Mısır'dan Cidde Limanı'na bir sefer hazırlattı⁶². Portekiz donanmasıyla karşı karşıya gelen Memlûk donanması onları Kızıldeniz'den çekilmeye mecbur etti⁶³. Memlûk donanması, Portekizlileri Sevâkin Liman'ı ve sonrada Hindistan kıyılarına kadar takip etti. H.914/M.1508 yılında Memlûk donanması, Portekiz donanmasını Hindistan'ın batı kıyısındaki Chaul mevkiinde mağlup etti. Ancak bu mağlubiyet Portekiz donanmasına istenen zararı vermedi. Onlar, Çerkes Devleti'ne karşı başka bir icraatta bulundular. Bu icraat Hindistan'daki Müslüman emirleri, Çerkes Devleti olmaksızın, Portekizlilerle ticaret yapmakla yetinmeye mecbur eden bir anlaşma yapmaya zorlamak idi⁶⁴. Portekizlilerin uyguladıkları bu siyaset ile Çerkes Devleti'nin durumu daha da zorlaştı. Çünkü bir taraftan savaşlar en önemli ticaret merkezleri üzerinde Portekiz egemenliğini dayatmaya başladı. Diğer tarafta ise Portekizlilerle savaşta Çerkes Devleti'yle iş birliğini kabul etmeyen Venediklilerin olumsuz tutumu mevcuttu. Portekizlilerden önce, döneminin en büyük İslam devleti olduğu zamanlarda Çerkes Memlûkleri için Venedik, siyasi ve iktisadi bir dayanak idi.

Artık Memlûk sultanının önünde H.898/M.1492 yılında imzalanan barış anlaşmasına binaen Osmanlı Devleti'nden yardım istemekten başka seçenek kalmamıştı. Osmanlı Sultanı Bayezid bu talebe olumlu karşılık verdi. Otuz gemi, üç yüz top, yüz elli yelkenli, otuz bin ok, iki bin kürek ile barut ve yaklaşık kırk kantar tutarında barut, bakır ve demir gönderdi⁶⁵.

Sultan bu yardımlara dayanarak yirmi iki gemiden oluşan bir filo hazırlattı ve bu sefer için hazineden yaklaşık dört yüz bin dinar tutarında büyük bir meblağ harcadı. Sefer için yola çıkan donanma Cidde Limanı'na vardığında Portekiz donanması Hindistan kıyılarına çekildi⁶⁶. Mücadeleye devam ederken H.920/

⁶¹ İbn İyâs, *Bedâi ez-Zubûr*, C. IV, s. 109

⁶² İbn İyâs, eseri *Bedâi ez-Zubûr fî Vekâi'i'd-Zubûr*'da Sultan Kansuh el-Gavri'nin üç sefer hazırlattığını işaret eder. Birincisi; Yahya b. es-Seb'in çıkardığı isyan sebebiyle Akka'ya yapılmıştır. İkincisi; Bedevi Lam Araplarının isyanına karşı savaşmak üzere Kerek taraflarına yapılmıştır. Üçüncüsü ise Portekizlilerle savaşmak üzere Hindistan'a yapılmıştır. Bkz: C. IV, s. 82; 106, 119.

⁶³ İbn İyâs, *Bedâi ez-Zubûr*, C. IV, s. 142; el-Harbutlî, *el-İslam fî Havz*, s. 163.

⁶⁴ İbn İyâs, *Bedâi ez-Zubûr*, C. IV, s. 142; İsmail Serheng, *Hakâiku'l-Abbâr an Düveli'l-Bahr*, Beyrut, 1986, s. 36.

⁶⁵ İbn İyâs, *Bedâi ez-Zubûr*, C. IV, s. 201.

⁶⁶ İbn İyâs, *Bedâi ez-Zubûr*, C. IV, s. 381.

M.1514 yılında Sultan, Osmanlı komutanı Süleyman Paşa emrinde bir sefer hazırlattı. Portekiz deniz güçlerine karşı yapılan bu son seferde Kamran Adası'na⁶⁷ ulaşan Memlûkler, Portekizlilerle savaştı⁶⁸. Bu savaşla Portekiz tehdidi durduruldu ve onların Çerkes Devleti'ne uyguladığı ambargo ortadan kalktı. Bundan sonra her ne kadar Kızıldeniz çevresi Memlûk Devleti hâkimiyetinde olsa da Osmanlı Devleti'nin Mısır'a girmesiyle Memlûk Devleti sona erdi.

⁶⁷ Kamran Adası, Hindistan kıyılarına yakın bulunan korunaklı bir adadır. Daha fazla bilgi için bkz. Şehabeddin Ebî Abdullah Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, Daru's-Sadr, Beyrut, 1995, s. 39.

⁶⁸ İbn İyâs, *Bedâi ez-Zubûr*, C. IV, s. 38; Seyyid, *el-Babriyye fî Mısr*, s. 184; *Chronicales, The Portugese*, s.16.

AYDIN SANCAĞININ EN ERKEN TARİHLİ DEFTERİ: HALİL BEĞ DEFTERİ'NİN PARÇASI

Cahit TELCİ*

Aydın sancağının bugüne kadar bilinen en erken tarihli defteri tarafımdan *Halil Beğ Defteri* olarak adlandırılmak suretiyle yayımlanmış idi¹. Kitabın neşrinden sonra, Maliyeden Müdevver Defterler serisinde yer alan Biga Yaya defterinin arkasında defterin bir parçasının bulunduğu dikkatimizi çekti². Bu parça, bugüne kadar Aydın defterleri ile ilgili çalışmaların hiç birisinde tanımlanmış değildir. Halil Beğ defterini neşrederken sonuç kısmında ifade ettiğimiz gibi neşrettiğimiz kısım, defterin padişah haslarına tahsis edilmiş olan kısmı olmalıydı. Bu deftere ait olmak üzere yeni bulduğumuz parça ise sancakta yer alan timarlara dair bilgiler sunan yirmi bir sayfalık kısımdır. Bu kısım da kendi içerisinde bir bütünlük arz etmemekte, defterin farklı farklı yerlerinden kopan iki kısım bir araya getirilerek Biga Defteri'nin arkasına eklenmiştir. Öyle anlaşılıyor ki Halil Beğ Defteri aslında sancağın tamamını içeren bir defter idi. Defter muhtelif sebeplerle dağılmış, Haslara tahsis edilmiş olan kısmının önemli bir bölümü BOA. MAD 18003 numarada başka bazı parçalarla ciltlenirken, haslar kısmının küçük bir parçası ile timarlar kısmının bir parçası da Biga defterinin arkasına ciltlenmiştir. İhtimalle defterin başka parçaları da başka defterlerle beraber ciltlenmiş olmalıdır. Ancak burada neşrettiğimiz ve iki parçadan oluşan yirmi sayfalık kısımdan anlaşıldığı kadarıyla defter çok parçalı olarak dağılmıştır.

Defterin Tarihi

Aydın sancağı 1389 senesinde Yıldırım Bayezid tarafından fethedilmiş ve muhtemelen dönemin geleneğine uygun olarak tahririn yapılmasına başlanmıştır.

*Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü.

¹ Cahit Telci, *Halil Beğ Defteri Fetihten Sonra Aydın Sancağı'nın İlk Mufassal Tabir Defteri, 1425-1430*, İzmir 2015; Bu neşir ile hemen aynı günlerde defterin M. Akif Erdoğan tarafından özensiz ve değerlendirmeye tabi tutulmadan bir neşri de yapılmıştır. Bu neşirde metin okumalarında özellikle içerisinde "0" ve "5" rakamları yer alan hiçbir sayısal verinin dikkate alınmaması gerekir. Zira metin okumalarında beş ve sıfır rakamları karıştırılmıştır. Bkz. M. Akif Erdoğan, *Aydınlı Mufassal Defteri Timar ve Yaya Yoklaması Defter Parçaları İle Birlikte*, İzmir 2015.

² BOA. MAD 13, s. 125^a-133^b.

Bu tahririn sonuçları varlığından haberdar olduğumuz ancak elimizde bulunmayan 1401 tarihli Mevlâna Muhiddin Defteri olmalıdır³. Yani haberdar olduğumuz ancak elimizde bulunmayan ilk tahrir on yıl kadar sürmüştür.

Mıntıkânın 1402 hadiselerinin ardından yeniden ve kesin olarak fethi olan 1425 sonrasında hazırlanmaya başlanan Halil Beğ Defteri'ne gelince, ilk defterin hazırlanmasının on yıl kadar sürmesinden hareketle, bu defterin hazırlanmasının bu kadar sürmeyeceği dolayısıyla defterin en geç 1430'lu yılların başlarına ait olması gerektiğini ifade etmiş idik.

Öte taraftan bu kanaatlerimiz güçlendiren en önemli işaretlerden bir tanesi olarak da bu defterden sonra 1461 sonrasında ve 1467 yıllarında hazırlanmış olduklarını bildiğimiz BOA. TD 1/1M ile BOA. MAD 232 numaralı defterlerin, burada kastımız olan Halil Beğ Defteri'ne "asl" olarak atıfta bulunmalarıydı. Burada ele aldığımız parçada da görüleceği gibi bu defterde yer alan "asl-ı hâsıl" rakamları Halil Beğ Defteri'nde hâsıl olarak yer almaktadır. Dolayısıyla defterin fetih sonrasında hazırlanan ilk defter olması ile ilgili şüphe kalmamaktadır.. Burada neşrettiğimiz kısımda yer alan timar kayıtları, defterin vaktiyle ileri sürdüğümüz gibi II. Murad zamanına ait olduğunu ortaya koyar niteliktedir.

Defterin bu parçasına "asl" olarak BOA. TD 1/1M ile BOA. MAD 232 numaralı defterlerde yapılan atıflara gelince, ilk olarak 1/1M numaralı defter Geygenlü köyünün asl-ı hâsıl olarak verdiği 800 akçe⁴ Halil Beğ defterinde de aynıyla yer almaktadır⁵. Yine aynı defterde asl-ı hasılı 845 akça olarak kaydedilmiş olan Emirdoğan köyünün⁶ 845 akçalık hâsılını da elimizdeki Halil Beğ Defteri'nin parçasında aynıyla görürüz⁷. Kezâ Köstenli köyünün 1461 senesinde atıf yapılan 2.600 akçalık asl-ı hâsılını⁸ da Halil Beğ Defter parçasında aynen görmekteyiz⁹. 1461'de 5.000 akça asl-ı hâsıl ile kayıtlı olan İmanlı köyünü¹⁰ bu hâsıl ile Halil Beğ Defteri'nde görmek mümkündür¹¹. 1461 senesinde asl-ı hâsıl 2.000 akça olan Celallü köyünün bu hâsılını¹² Halil Beğ Defteri'nde hâsıl olarak aynen görürüz¹³.

³ Cahit Telci, *Halil Beğ Defteri*, s. 19-21

⁴ BOA. TD. 1/1 M, s. 119

⁵ BOA. MAD 13, s. 125.

⁶ BOA. TD. 1/1M, s. 122.

⁷ BOA. MAD. 13, s. 125.

⁸ BOA. TD. 1/1M, s. 124.

⁹ BOA. MAD, 13, s. 125^b.

¹⁰BOA. TD. 1/1M, s. 121

¹¹BOA. MAD, 13, s. 126^b.

¹²BOA. TD. 1/1M, s. 125.

¹³BOA. MAD, 13, s. 127.

1461'de asl-ı hâsılı 2.600 akça olarak kayıtlı olan Kadıköy¹⁴ Halil Beğ Defterinde 2.600 akça hâsıl ile yer almaktadır¹⁵. Kezâ, Germiyanlık köyü 1461 defterinde 7.000 akça asl-ı hâsıl ile gösterilmiş, bu rakamı yine Halil Beğ Defteri'nde hâsıl olarak görürüz¹⁶. Hurşid köyü'nün 1461 yılında 3.600 akça olarak ifade edilen asl-ı hâsılı¹⁷ da Halil Beğ Defteri'nde hâsıl olarak yer bulmaktadır¹⁸. Şeyhlü köyünün de 1461 yılında 2.000 akça olarak kayıtlı olan asl-ı hâsılı¹⁹ Halil Beğ Defteri hâsıl olarak içermektedir²⁰. Ancak rakam 200 akça olarak kaydedilmiştir. Bir yazım hatası olması muhtemeldir. İlyasbeğlü köyünün 1/1M'de asl-ı hâsılı olarak kayıtlı 5.000 akçayı²¹ Halil Beğ Defteri'nde hâsıl olarak görmekteyiz²².

Halil Beğ Defteri'ni hiç şüpheye mahal bırakmayacak şekilde 1461 ve 1467 tahrirleri Aydın Sancağı'nın "asl" defteri olarak nitelenmektedir. Burada üzerinde bir cümle ile yeniden durulması gereken konu, bu "asl" defterin tanımlanması meselesidir. XV. yüzyıl tahrirlerinden biri "asl" ibaresi ile kendisinden önce tanzim edilmiş bir deftere atıfta bulunuyorsa her zaman için kastedilen defter bir önceki olabilir mi? Bu soruya hayır cevabı vermek gerekir. Çünkü Aydın sancağı için 1467 defteri de "asl" olarak bir önceki değil daha önceki yani Halil Beğ Defteri'ne atıf yapmaktadır. O halde "asl" ifadesi ile kastedilen defterin mıntıkada yapılan ilk tahrir olması gerektiği kanaati ağır basmaktadır. Ancak hemen ifade etmek gerekiyor ki sorduğumuz sorudaki durum, yani "asl" olarak kendisinden önceki deftere atıfta bulunma durumu 1475-78²³ tarihlerinde hazırlanmış olduğu konusunda genel itifak bulunan BOA. TD. 8 numaralı defter için geçerlidir. Mesela bu defterin Güzelhisar'ın Köstenlü ve Çeltikçi köyleri için 3.948 akça olarak ifade ettiği asl-ı hâsılı²⁴ 1/1 M numaralı defterde hâsıl olarak görürüz²⁵. Kezâ Hurşid köyünün 7.216 akçalık asl-ı hâsılı da 1/1M'de hâsıl olarak yer alır²⁶. Şeyhlü köyü'nün 2.608 akçalık hâsılı²⁷, Germiyanlık'ın 12.355 akçalık hâsılı²⁸, Eskihisar'ın 1.325 akçalık

¹⁴BOA. TD. 1/1M, s. 112.

¹⁵BOA. MAD, 13, s. 128^b

¹⁶BOA. MAD, 13, s. 129.

¹⁷BOA. TD. 1/1M, s. 116

¹⁸BOA. MAD, 13, s. 129^b.

¹⁹BOA. TD. 1/1M, s. 108

²⁰BOA. MAD, 13, s. 130

²¹BOA. TD. 1/1M, s. 107

²²BOA. MAD, 13, s. 130^b.

²³ Defterin tarihi konusunda bkz. Mübahat Kütükoğlu, *XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisâdî Yapısı*, İzmir 2000, s. 4

²⁴ BOA. TD. 8, s. 276.

²⁵ BOA. TD 1/1M, s. 124.

²⁶ BOA. TD. 8, s. 287, BOA. TD. 1/1M, s. 116.

²⁷ BOA. TD. 1/1M, s. 107; TD. 8, s. 265.

hissesi²⁹ Emirdoğanlı'nun 1.767 akçalık hâsılı³⁰, İlyasbeğlü'nün 5.668 akçalık hâsılı³¹ aynı şekilde TD 8 numaralı defterin 1/1M numaralı deftere yaptığı atflar olarak dikkat çekmektedir.

Bilindiği gibi Aydın Sancağı'nın bundan önce en erken defterleri olarak kabul edilen BOA. TD 1/1M ile BOA. MAD 232 numaralı defterlerinde kâtip, bir timar kaydını oluştururken ilgili timarın geçmişini belli bir formülasyon içerisinde kaydeder.

*“Sultan zamanında Muhammed yirmiş, Yıldırım Hüdâvendigâr zamanında Üngürüs İlyas yirmiş, Murad Hüdâvendigâr Aydın İline gelecek Okçu Muhammede vermiş, şimdiki hâlde pâdişâhımızın hükem-i hümayunuyla...”*³²

*“Sultan zamanında Kutlu ve Şâbin yirmiş Yıldırım Hüdâvendigâr zamanında kadîmî Yazıcı Mustafa yirmiş Murad Hüdâvendigâr Aydın iline gelecek Kemâl Beğ verilmiş şimdiki hâlde pâdişâhımız kulu Sarac Yusuf mutasarrıftur”*³³

“Sultan” Kim Olabilir?

Nicora Beldiceanu, defterde geçen “Sultan” ifadesinin kesinlikle I. Mehmed’i ifade ettiğini³⁴ ancak Aydın beylerinin de “Sultan” tanımlaması ile anıldığını ifade eder. Her ne kadar Çelebi Mehmed zamanında Aydın sahası idâri olarak tam anlamıyla Osmanlı tasarrufunda olmasa da bu sahada 1390 sonrasında Osmanlılar tarafından kurulan toprak düzeni, Fetret dönemi kargaşası içerisinde ve Çelebi Mehmed döneminde de devam etmiştir. Mıntıkada Aydınoğlu ailesi ile Yıldırım Bâyezid’in şehzadeleri arasında yaşanan hadiseler ile Cüneyd Bey’in Çelebi Mehmed tarafından mağlub edilerek, mıntıkanın yine kendisine bırakılması, hususen Börklüce kalkışması sırasında Bâyezid Paşa ile Çelebi Mehmed’in oğlu Murad’ın Karaburun’a gelerek isyanı sert bir şekilde bastırmaları süreçleri de Osmanlıların 1402 sonrasında bölgeden bütünüyle çekilmediklerinin, mıntıkada hâkimiyetlerinin yer yer devam ettiğinin göstergesidir. Aydınoğlu ailesinin konumuna gelince, onların bu süreçteki pozisyonlarının 1402 sonrasında gelişen ve kadim hâkimiyet alanlarında yeniden etkin olabilmeleri için oluşan uygun siyasal ortamın şartlarını

²⁸ BOA. TD. 1/1M, s. 114; TD. 8, s. 269.

²⁹ BOA. TD. 1/1M, s. 109; TD. 8, s. 283.

³⁰ BOA. TD. 1/1M, s. 122; TD. 8, s. 286.

³¹ BOA. TD. 1/1M, s. 106; TD. 8, s. 266.

³² BOA. TD. 1/1M, s. 243.

³³ BOA. TD. 1/1M, s. 296

³⁴ Nicora Beldiceanu, XIV. *Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti’nde Timar*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1985, s. 21.

kullanarak, mıntıkada hâkimiyetlerini yeniden tesis etme gayretinden öteye gidemediği muhakkaktır. Ancak mıntıkanın, fetret döneminden 1425'te kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine girinceye kadar Osmanlı-Aydinoğlu rekabetinin yanında bir kargaşa içerisinde bulunduğu muhakkaktır.

“Sultan” tabirine gelince; Halil Beğ Defteri neşrederken yukarıda verdiğim alıntılardaki mantıksal sıra gerekçesiyle, bu tabirin Osmanlı öncesi dönemi ifade etmesi gerektiğini belirtmişim. Zira, Fatih döneminde kaleme alınan bir defter (TD 1/1M ve MAD 232), kendisinden önceki bir dönemi tanımlamak için, önce Çelebi Mehmed dönemini ardından mıntıkanın ilk fethi olan Yıldırım Bayezid'i sonra tekrar dönüp II. Murad'ı ve son olarak da kendi dönemini ifade etmesinin ve bu sırayı hiç şaşırmadan sürekli aynı tertibe göre kullanmasının bir anlamı yoktu. Mantıklı bir sıralama, defterin ya kendisinden geriye doğru ya da en erken kayıttan kendisine doğru sıralamak suretiyle olabilirdi. Dolayısıyla her ne kadar Dimitris Kastritsis tarafından neşredilen *Abvâl-i Sultan Mehmed* isimli menâkıb, Çelebi Mehmed'i “Sultan” olarak ansa da³⁵ sıralama mantığı açısından burada ifadesini bulan “Sultan”ın Çelebi Mehmed olarak düşünülmesi zor görünüyordu.

Bilindiği gibi hemen yakın tarihlere ait başka defterlerde de benzer ifadeler kullanılmaktadır. Bu kullanımlardan “..Çelebi Merhûm Sultan zamanından beru jiyügelen”³⁶ “Merhûm Sultan zamanında Küçük Şâhin yermiş Sultanımız zamanında mezâkûra verdiler elinde Sultanımız beratı vardır”³⁷, “Merhûm Sultan zamanından tâ Sultanımız zamanına gelince...”³⁸ dikkat çekicidir. Bu ifadelerde Çelebi Mehmed için ya doğrudan Çelebi Merhûm Sultan tanımlaması ya da *merhûm Sultan* tanımlaması kullanılmıştır. Fatih dönemine ait Ankara ve civarı mufassal defterinde de bu kabil atıflara yer verilmiştir. “*kadümü'l-eyyamdan vakf olgelmiş elinde merhûm Orban Beğ ve Gazî Hüdüvendigâr ve Sultan Mehmed bitileri vardır el hâlet ü bazıhi...*”³⁹ “*ellerinde merhûm Sultan Mehmed mektubu vardır*”⁴⁰ “*elinde Bâyezîd hüdüvendigâr Sultan Mehmed ve Murad Hân mektubları vardır*”⁴¹ “*elinde merhûm Sultan Mehmed Hân ve Murad Hân mektubları var*”⁴² “*merhûm Bâyezâid Hüdüvendigâr ve Sultan Mehmed mektubları var*”⁴³.

³⁵ Dimitris Kastritsis, *The Tales Of Sultan Mehmed, Son Of Bayezîd Khan, Abvâl-i Sultan Mehmed Bîn Bayezîd Hân*, Harvard 2007.

³⁶ BOA. MAD 231, s. 16.

³⁷ BOA. MAD 231, s. 19

³⁸ BOA. MAD 231, s. 2w3.

³⁹ BOA. MAD 9, s. 229^b, 233^a

⁴⁰ BOA. MAD 9, s. 229^b, 231^b

⁴¹ BOA. MAD 9, s. 229^b, 228^b.

⁴² BOA. MAD 9, s. 229^b, 225^b.

⁴³ BOA. MAD 9, s. 229^b, 214^a.

Buradan hareketle, asıl kastımız olan Aydın defterlerinde eğer “Sultan” tanımlaması ile Çelebi Mehmed kastediliyorsa neden *merbûm* sıfatına hiçbir şekilde yer verilmemiştir? İzah etmek mümkün değildir. Gerçi bu defterlerde gerek *Yıldırım Hüdâvendigâr* gerekse *Murad-ı Hüdâvendigâr* için de çok zaman *merbum* ifadesine yer verilmemiştir. Ancak, defterin hiçbir yerinde bu tür kayıtlar içerisinde yukarıda verdiğimiz örneklerde olduğu gibi, Çelebi Sultan Mehmed’in doğrudan ve şüpheye mahal bırakmayacak şekilde anılmamış olması hayli ilginçtir. Bunlardan hareketle dönemin arşiv vesikalarında Çelebi Mehmed için *Abvâl-i Sultan Mehmed’in* müellifinin yaptığı gibi sadece “Sultan” tanımlamasını kullanmasının bir kural, hatta teâmül olmadığı anlaşılıyor.

Halil Beğ Defteri’nin burada neşrettiğimiz parçasına gelince; daha önce neşrettiğimiz, sancaktaki pâdişah haslarına ilişkin kısmında olmayan bir özellik, bu sefer ele aldığımız parçanın tımarlara tahsis edilmiş olan kısmında karşımıza çıkmaktadır. Burada da yukarıda diğer defterler için bahsettiğimiz özellik yer almaktadır Defter parçasının tımarların geçmişinden bahseden kısmındaki ifade “*Sultan zamanında Karaca yermiş Hundkâr zamanında Emirabur yermiş*” örneğinde olduğu biçimde düzenlenmiştir. Görüldüğü gibi defter, tımarın gelişimini iki döneme atıf yapılarak vermektedir. İlkinde yine “*Sultan zamanında*” ibaresi kullanılmaktadır. İkinci olarak da “*Hundkâr zamanında*” ibaresi yer almaktadır.

Bu bilgi üzerinde de biraz durmak gerekir. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi bir defter, kendisinden önceki dönemi, ya kendisinden geriye doğru giderek ya da kendisinin ulaşabildiği en erken veriden kendisine doğru gelerek iki şekilde tanımlayabilir. Fatih dönemi defterlerini bir an için dikkate almadan değerlendirme yaparsak: II. Murad döneminde ve Aydın mıntıkasının fethiyle beraber hazırlanmaya başlanan ve en geç 5-10 yıl içerisinde tamamlanmış olması gereken bu defterdeki “*Sultan zamanında*” tanımlaması ile iki dönemi niteleyebilir:

- a. Bu defter, “*Sultan zamanında*” tanımlaması ile ilk olarak hemen kendisinden önceki Çelebi Mehmed dönemine atıfta bulunabilir. Gerek tahririn sorumlusu gerekse dönemin defter tutma geleneği ve devlet-coğrafya algısı, Çelebi Mehmed zamanında, Aydın sahasında tam olarak hâkimiyetleri bulunmasa da Osmanlıların, 1390 itibarıyla yörede tesis edilen Osmanlı hâkimiyetinin 1402 sonrasında gelişen hadiselerle rağmen hiçbir şekilde kesintiye uğramadığını kabul ediyor olabilir.
- b. Bu defter, “*Sultan zamanında*” tanımlaması ile yukarıda ifade ettiğimiz gibi Osmanlı öncesi dönemi niteleyebilir.

Fatih dönemi defterlerine tekrar dönersek ve eğer Halil Beğ Defteri’ni bir an için yok kabul edersek, tanımlamanın hayli karışık olduğu görülür. Fatih döneminin defteri kendisinden önceki dönemi tanımlarken önce Çelebi Mehmed’e, sonra

Yıldırım'a sonra tekrar dönüp II. Murad'a ve kendi dönemine atıf yapıyor ve bu terkihi hemen hiç değiştirmiyor.

Halil Beğ Defteri'nin bu çalışmamıza konu edindiğimiz parçasındaki anlatımı dikkate aldığımızda şöyle bir değerlendirme yapmak mümkündür: Fatih dönemi defterlerini (TD1/1M, MAD 232) inşa eden kâtip, kendi verilerini oluştururken, Halil Beğ Defteri'nin tımarla ilgili kaydettiği “*Sultan zamanında Karaca yemiş Hundkâr zamanında Emirabur yemiş*” örneğindeki gibi, iki döneme atıf yapan kısımları aynen defterine göçürüyor⁴⁴, üzerine “*Murad bûdâvendîgâr Aydın iline gelicek*” bağlantısıyla II. Murad zamanındaki durumu, çoklukla da “*şimdiki haldé*” bağlantısıyla kendi dönemindeki durumu naklediyor.

Dolayısıyla bu çalışmaya konu ettiğimiz defter parçasındaki veriler, Fatih dönemi defterlerinde yer alan verilerdeki mantıksal karışıklığı gidermektedir denilebilir. Eğer buradan hareket edersek, “*Sultan zamanında*” tanımlamasının Çelebi Mehmed'i ifade ettiği kabul edilebilir. Ancak, bu konuda bir istifhamı muhafaza etmek de yerinde bir tercih olabilir. Zirâ, bir yörenin fethiyle beraber, tahririn yapılacağı süreçte bu işlem ile görevli olan emin ve kâtibin bir şekilde kendilerinden önce mıntıkada yapılmış olan tahrirlere ulaşp onları da kullandıklarını biliyoruz⁴⁵.

Defterin İçeriği

Defterin yeni elimize geçen on dokuz sayfalık kısmı bütün halde değildir. İçerisinde bulunduğu Biga defterinin sayfa numaraları üzerinden değerlendirdiğimizde 124^a ile 131^b sayfaları arası bir kısım, 132^a ile 133^b arası ise ayrı bir kısımdır.

Defterin ilk kısmı 124^a sayfasında nereye ait olduğunu bilemediğimiz muhtemelen bir köyün hâneleri ile başlayıp devam etmektedir. Köyün bütün vergiye tâbi nüfusu bu sayfada yer almaktadır. Zira isim öbekleri sayıldığında sayfada 48 isim bulunmaktadır. 124^b varığında köy ile ilgili toplam verilerin yer aldığı kısımda köyün hâne sayısı da 48 olarak verilmektedir. Dolayısıyla köyün adı defterin elimizde bulunmayan bir önceki sayfasının en altıda yer alıyor olmalıdır.

⁴⁴ Yukarıda “asl” bahsinde 1/1 numaralı deftere yaptığımız bütün atıflarda, kâtibin “*Sultan zamanında filan yerdî Yıldırım Hüdvendîgâr zamanında filan yerdî*” şeklinde kullandığı bütün atıfların, neşrettiğimiz defter parçasında aynıyla olduğu görülecektir.

⁴⁵ Alaiye'nin fethi üzerine, ilk tahrir için görevli Kâtip Hacı Mustafa b. Ivaz'ın Karamanoğlu Mehmed Bey'in elindeki kayıtlara müracaat etmiş olması hakkında bkz. M. Akif Erdoğan, *Fatih Sultan Mehmed Zamanında Ala'yye Sancağı 1475 Taribli Suret-i Defter-i İcmâl-i Vilayet-i Ala'yye (Metin ve İnceleme)*, Konya 2013, s. 22, 47.

Halil Beğ Defteri'ni neşrederken dikkatimizi çeken bir meseleyi orada ifade etmiştik⁴⁶. Defterin vaktiyle neşrettiğimiz kısmının ilk 23 sayfasında, isimler yazılırken “oğlu” ifadesine yer verilmemiş bunun yerine “veled” kavramı kullanılmıştı. 23. Sayfadan sonra ise kâtib bir şekilde ikaz edilmiş ya da farklı bir sebeple “veled” kelimesini hemen hemen terk ederek çoklukla “oğlu” kelimesini kullanmaya başlamıştır. İsimler “falan veled-i filan” şeklinde değil “filan oğlu falan” olarak yazılmaya başlanmıştır. Bu tespitten hareketle bir düzenleme yapmak gerekirse, elimizdeki yeni defter parçasının son üç varaklık kısmının vaktiyle neşrettiğimiz Halil Beğ Defteri'nin ön tarafına, on altı sayfalık ilk kısmı ise arka tarafında yer almalıdır. Zira yine vaktiyle yaptığımız neşirde bir öngörü olarak defterin baş tarafında İzmir civarının bulunması gerektiği de ifade edilmişti⁴⁷ ki bu hesapça bakıldığında üç sayfalık Kürdelen yani bugünkü Karşıyaka tarafının köyleri İzmir kazasının köyleri meyanında yer almaktadır⁴⁸.

Defterin bundan sonraki kısmı elimizde olmadığı için kesin ifadeler kullanmak mümkün değildir. Ancak 1467 tarihli defterden hareketle tahmini bir sıralama yapmak gerekirse, defter parçasının sonu olan 133^b sayfasından sonra İzmir Kazâsı'nın Manda, Hamidlü, Şeyhler, Koğuluca, Hacılar ve Pınarbaşı köyleri yer almalıdır⁴⁹.

Halil Beğ Defteri'nin pâdişah haslarına müteallik olan kısmını neşrettiğimiz çalışmada ifade ettiğimiz gibi defterin o kısmı, Aydın sancağının Çeşme, Urla Ayasuluğ, Tire, Güzelhisar, Sultanhisar, Birgi, Kestel, Alaşehir nâhiyelerinde bir kısım köy yerleşmeleri ile nefesler hakkında veriler içermekteydi. Defterin burada neşrettiğimiz kısmı çoklukla Aydın (Güzelhisar)'ın bazı timar köyleri ile İzmir kazasının merkez Kürdelen köylerini içermektedir.

Karye-i Umurlu Çavuş Hissesi (s. 124^b)

Karye-i Geygenlu⁵⁰ (s. 124^b)

Karye-i Emirdoğan⁵¹ (s. 125^b)

Karye-i Köstenlü ve Çeltikçi⁵² (s. 125^a)

Karye-i Umurlu (s. 126^a)

Karye-i İmanlu⁵³ (s. 126^a)

Karye-i Celallü hissesi⁵⁴ (s. 126^b)

⁴⁶ *Halil Beğ Defteri*, s. 37.

⁴⁷ *Halil Beğ Defteri*, s. 27

⁴⁸ Mübahat Kütükoğlu, *XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*, İzmir 2000, s. 73.

⁴⁹ Bu Köyler için bkz. BOA. MAD 232, s. 243-252.

⁵⁰ BOA. TD. 1/1M, s. 119; TD. 8, s. 272; TD. 87, s. 297; TD. 166, s. 439.

⁵¹ BOA. TD. 1/1M, s. 122; TD. 8, s. 286; TD. 87, s. 307; TD. 148, s. 505; TD. 166, s. 439.

⁵² BOA. TD. 1/1M, s. 123; TD. 8, s. 276; TD. 87, s. 295; TD. 148, s. 488; TD. 166, s. 439.

⁵³ BOA. TD. 1/1M, s. 120; TD. 8, s. 273; TD. 87, s. 302; TD. 148, s. 498; TD. 166, s. 438.

- Karye-i Celallü⁵⁵ (s. 127^a)
Karye-i Eskihişar⁵⁶ (s. 127^b)
Karye-i Kadıköy⁵⁷ (s. 128^b)
Karye-i Germiyancik⁵⁸ (s. 128^b)
Karye-i Hurşid⁵⁹ (s. 129^b)
Karye-i Şeyhlü⁶⁰ (s. 129^b)
Karye-i Eğridere⁶¹ (s. 130^a)
Karye-i İlyas Beğlü⁶² (s. 130^b)
Mezra'a-i Ancin'de Gemici Musa ve İlyas⁶³ (s. 131^a)
Ancin'de Çuga Hasîn (s. 131^a)
Ancin'de Hisar Beği (s. 131^a)
Defter-i Hashâ-i Hundkâr der tevâbi-i İzmir (s. 131^a)
Boş (s. 132^a)
Karye-i Kürdelen⁶⁴ (s. 132^b)
Karye-i Kızılca Köy (s. 132^b)
Karye-i Orta Köy⁶⁵ (s. 133^a)
Karye-i Sek Köy⁶⁶ (s. 133^a)
Karye-i Dağ⁶⁷ (s. 133^b)

Defterin verdiği bilgiler özellikle İzmir'in Kürdelen (Karşıyaka civarı) köyleri için önem taşımaktadır. Zirâ vaktiyle Mübahat Kütükoğlu tarafından hazırlanan çalışma içerisinde en erken 1467 tahririnin neticeleri kullanılmış idi. Bu itibarla defterin verileri mıntika hakkındaki bilgileri daha önceye götürmektedir.

⁵⁴ BOA. TD. 1/1M, s. 98.

⁵⁵ BOA. TD. 1/1M, s. 125; TD. 8, s. 270; TD. 87, s. 306; TD. 148, s. 503; TD.166, s. 439.

⁵⁶ BOA. TD. 1/1M, s. 109; TD. 8, s. 283; TD. 87, s.309; TD. 148, s.507; TD. 166, s.439.

⁵⁷ BOA. TD. 1/1M, s. 112;

⁵⁸ BOA. TD. 1/1M, s. 114; TD. 8, s. 269; TD. 87, s. 292; TD. 148, s. 485; TD.166, s. 438.

⁵⁹ BOA. TD. 1/1M, s. 116; TD. 8, s. 287.

⁶⁰ BOA. TD. 1/1M, s. 107; TD. 8, s. 265; TD. 87, s. 301; TD. 148, s. 497; TD. 166, s. 439.

⁶¹ BOA. TD. 8, s. 565; TD. 87, s. 304; TD. 148, s. 501; TD. 166, s. 438, 440.

⁶² BOA. TD. 1/1M, s. 106; TD. 8, s. 266; TD. 87, s. 308; TD. 148, s. 506; TD. 166, s. 439.

⁶³ BOA. TD. 1/1M, s. 120;

⁶⁴ BOA. MAD 232, s. 236; TD 8, s. 528; Kürdelen köyleri için bkz. Mübahat Kütükoğlu, *a.g.e*, s. 73vd.

⁶⁵ BOA. MAD 232, s. 237; TD 8, s. 529.

⁶⁶ BOA. MAD 232, s. 238; TD 8, s. 529.

⁶⁷ BOA. MAD 232, s. 241; TD 8, s. 530.

Aynı zamanda Eskihisar'da oturarak Ayasuluğ hisarına yılda üç yüz tahta sağlamla yükümlü olan Tahtacılar cemaati hakkında elimizdeki ilk kayıt da burada bulunmaktadır.

Defterde yer alan Kavramlar

Halil Beğ Defteri'ni neşrederken mevcut kısımda yer alan tahrir kavramları olabildiğince ele alınmaya çalışılmış idi. Defterin bu kısmında da önceki kısımda yer almayan bazı kavramlar yer almaktadır. Bu bölüm hususen üç kavramı dikkatlerimize sunmaktadır. Bunlar *Cebelü*, *Bürüme* ve *Bağırdağ* kavramlarıdır.

Beldiceanu, vaktiyle timar konusunda yapmış olduğu öncül çalışmasında, her üç kavramı da izah etmiş idi⁶⁸. Beldiceanu, *bağırdağ* kavramına sadece MAD 9 numaralı defterde rastladığını ifade etmekle beraber, burada ele aldığımız defterde de kavramın varlığı dikkat çeker.

Sancakta Timar Düzeni

Defterin bu parçası sancaktaki timar düzeni hakkında veriler sunmaktadır. Bu defter de daha önce sancağın ilk defterleri olarak bilinen defterler gibi timarların geçmişi hakkında bilgiler içermektedir. Bu itibarla Aydın yöresi defterlerinin tanziminde böylesi bir tarzın kadim bir uygulama olduğu dikkat çekmektedir. 1401 senesinde tamamlanmış olduğunu vaktiyle birkaç yerde ifade ettiğimiz Mevlânâ Muhiddin Defteri elimizde olmadığı için, oradaki kayıt biçimi hakkında kesin bilgimiz yoktur.

Neşrettiğimiz Halil Beğ Defteri parçasında yer alan köyler ile bunların defter hazırlandığında tasarruf eden timar sahipleri ve Halil Beğ tarafından tespit edilen önceki mutasarrıfları şöyledir:

Timara konu Gelir Kaynağı	Timara Tasarruf Eden	Sultan Zamanında	Hundkâr Zamanında	Hâsıl	Yükümlülük
Karye-i Umurlu	Timâr-ı Saru Aydın	Şahin	İbrahim	100	
Geygenlü	Timâr-ı Saru Aydın	Şahin	-	800	Bürüme
Karye-i Emirdoğan	Timâr-ı Pençe oğlu Habib	Ataları Dedeleri		845	Bürüme
Karye-i Köstenlü ve Çeltikçi	Timâr-ı Yayabaşı oğlu Yusuf	Çelebi Kılı Hamza	Yusuf	2.600	-
Karye-i	Timâr-ı İlyas	Küçük Hasan	Aziz	1.00	-

⁶⁸Nicora Beldiceanu, *a.g.e.*, s. 87-91.

Umurlu	Hisareri				
Karye-i İmanlu	Timâr-ı Pîr Ahmed Ağa Garîb yigittir Ve Beğ Kulu Ahmed	Temür ve Rüstem	-	5.000	Kendü bürüme bir oğlanı bağırdağıyla
Karye-i Celallü Hissesi	Timâr-ı Kadı	Kadılar	Kadılar	1.000	-
Karye-i Celallü	Timâr-ı Subaşı Musa Beğ oğlu Yusuf	Atmaca	Bozca Sinan ile Tursun	2.000	Kendü bürüme bir oğlanı bağırdağıyla
Karye-i Eskihisar	İki hissesin Subaşı Musa Beğ yer bir hissesin Tursun Beğ oğlu Hasan yer	Beğkulu Yahşi Küçük Karaca ve Yörgüç	Hızır Beğ oğlu Hasan	2.400	-
Karye-i Kadı Köy	Timâr-ı Seydi	Karaca	Emirahur	2.600	Kendü bürüme cebelü: 1
Karye-i Germiyancık	Timâr-ı Kara Beğ garîb yenidir	Vidinli Musrat	Musa Beğ oğlu Mehmed	7.000	Kendü bürüme cebelü:3
Karye-i Hurşid	Timâr-ı DizdarOğlu İlyas	Selçük	-	3.600	Kendü bürüme cebelü:2
Karye-i Şeyhlü	Timâr-ı Kilerci Musa Beğ	Çakır	İlyas Beğ	-	Kendü bürüme cebelü: 1
Karye-i Eğridere	Timâr-ı Hisareri İbrahim	Çakır	Çuga Beğ	500	-
Karye-i İlyasbeğlü	Timâr-ı Kilercibaşı Musa Beğ	Zağanos	İlyasbeğ Oğlu	5.000	Kendü bürüme Cebelü:2

METİN

(BOA: MAD 13, ss. 124^a-133^b)

[s. 124 ^a] Berkid oğlu Muhammedî	Dübelekçi oğlu Mustafa	Oğlu Ahmed	
Okçu oğlu Esenbeği	Rahman	Mahmud	Durgud
İsa	Menteşe [منتهشه]	Kuşlu/Kaşlu oğlu Kulfal	Dede Yusufu
Ali oğlu Muhammedî	Hüseyin oğlu Yusuf	ve oğlu Ali	
Devlet oğlu İsmail	Dedecik Mahmud	Draz Ahmed	
Kazı oğlu Süleyman	Kürek Süleyman	Babuççu	
Ali oğlu Muhammedî	ve kardaşı İbrahim	Hamza	
Osman oğlu İbrahim	İlyas oğlu Mahmud	Beyazıd [بيزاد] oğlu Musa Sayyâd	
Eşeklü/Eşenlü oğlu Yusuf Sayyâd	Ak Şahin	Hasan	
Aydın	Mehmed Sayyâd	ve kardeşi Ahmed Sayyâd	Armağan Sayyâd
Halil Sayyâd	Ebri Sayyâd	ve oğlu Musa	Durmuş oğlu Mustafa
Tatar İsmail Sayyâd	ve Hamza Sayyâd	Mustafa oğlu İlyas Sayyâd	
Sayyâdlar on üçtür			Bahşiş oğlu Receb
İlyas	Muhammedî oğlu Musa	İsa oğlu Yusuf	
İbrahim oğlu Hamza	Süleyman oğlu Ahmed	Musa oğlu İsa	
[s. 124 ^b] Draz İsa oğlu Hızır	Osman oğlu Hızır	Gaz[i] [غاز] oğlu Ahmed	

Hâne	48
Bive	6
Haraç ve harç [...]	1.900
Salırlığı	300
Resm-i Ganem	200
Resm-i koz armud ve yayla	220
Kovan öşr	15
Bostan öşr	100
Kestane	500

Cem'an hububât hâsıl	6.000
----------------------	-------

Karye-i Umurlu

Çavuş Hissesi

Timâr-ı Saru Aydın kadimîdir

Sultan zamanında Şahin yermiş ve Hundkâr zamanında İbrahim yermiş bir çiftlik yerdir daşradın ekilür issuzdır

Harac	52
Cem'an Hâsıl	100

Karye-i Geygenlu

Timâr-ı mezkûr Aydın

Sultan zamanında Şahin ve Hundkâr [boş]

Altı çiftlik yerdir ve **Germiyan**'da Karası çiftlik bile yer

			Suçı
Bâki oğlu Yakub <i>Çift</i>	Draz Musa <i>Çift</i>	Ahi oğlu	
[s. 125*] Yunus Fakih oğlu Yusuf	Draz Hamza	ve göygüsü Musa	
Ahi Beyazıd [بیازد]	Gökçe Musa	Musa Fakih oğlu Yusuf	
Cem'an hubûbât		800	
Bürüme			

Karye-i Emirdoğan

Timâr-ı Pençe oğlu Habib

Sultan zamanında ataları dedeleri yerdî kadimîdir **Ortasya**'da

Satılmış çiftliği bile yer çiftlik yerine

Mustafa Fakih İmam	Sâdık	İbrahim <i>Çift</i>	Yahşi	
Musa	Evliyâ oğlu Habib	Müsellem oğlu Yusuf		
İlyas <i>Ortak</i>	Ali <i>Çift</i>	Mahmud	Saru Mahmud <i>Çift</i>	Kardaşı <i>Çift</i>
Çulha Ahmed <i>Çift</i>	İsmail	Embiyâ oğlu Mustafa		
İlyas oğlu Mehmed	İsmail	Ahad oğlu Kulfal		

Hâne	16
Harc haraç	390
Çiftlik hâsıl	150
Bürüme	

Cem'an hâsıl-ı hububât

845

Karye-i Köstenlü ve Çeltikçi*Timâr-ı Yayabaşı Oğlu [Yusuf]⁶⁹***[s. 125^b]**

Sultan zamanında Çelebi Kılılı Hamza yerdı Hundkâr zamanında Yusuf yerdı

Hızır Bâli İmam	Ali <i>Çift</i>	İlyas <i>Çift</i>	Turbâli	
Yusuf	Hacı	Eynebeği oğlu Yusuf <i>Çift</i>		
Muhammedî <i>Çift</i>	Hızır	Halil oğlu Yusuf		
Dur [?] Ahmed	Şeyh oğlu Yusuf	Delü Mahmud		
İsmail	İlyas <i>M[ücerred]</i>	Sendal [سندال] oğlu Yusuf		
Köse Mahmud	Delü Beği	Nasuh	Muhammedî	
[...] oğlu Mehmed	Delü Mustafa	Gökçe		
İsa	Aydoğan	Umur <i>M[ücerred]</i>	Ahmed <i>M[ücerred]</i>	Beyazıd [بيازد] <i>M[ücerred]</i>
Kopuzcu Umur <i>M[ücerred]</i>				

Hâne	28
Bive	1
Harac-ı değirmen dört ve bağ haracı	584
Çift resm ve kara resm	40
Salarlığı	100
Koz hâsıl	50
Saz hâsıl	150
Bostan oğır	40
Göleğe resm	30
Kestane	70
Çeltik var ekilür hâsıl	200
Cem'an hâsıl-ı hububât	2.600

⁶⁹ Defterin bu kısmı silinmiştir Yusuf adı bu defterden sonra sancağın 1462 civarında hazırlanmış olan mufassal defterinden hareketle yazılmıştır. BOA. TD. 1/1M, s. 123.

[s. 126^a]

Karye-i Umurlu

Timâr-ı İlyas Hisareri

Sultan [zamanında] Küçük Hamza [yerdî] Hundkâr zamanında Aziz yerdî

Ali Fakih İmam	Kara İbrahim	Aziz	İsa Fakih oğlu Hamza
İbrahim oğlu Mehmed	Nasuh oğlu Habib		

Hâne	6
Cem'an hâsil	1.000

Karye-i İmanlu

Timâr-ı Pîr Ahmed Ağâ

Garîb yığittir

Ve Beğ Kulu Ahmed

Sultan zamanında Temür ve Rüstem yerdî ve Hundkâr zamanında
Hızır Bâli yermiş.

Hamza Fakih İmam	İbrahim	Tağyeke	Kasım	Durgud
İbrahim	Beğdeş	İshak	Veli	Ahmed
Tursun	İlyas	Ahi oğlu Hasan		
Hüseyin	İdris	Durmuş	Kasım	
Draz Ömer	Kır Mustafa Oğlu	Ömer	Yahşi oğlu Hamza	
Beğlü/Beñü Yusuf	Mustafa Paşalu	İbrahim		
Satılmış	[...]	DrazAyvad	Hasan	
[s. 126 ^b] Kızılağaçlu Muhammedî	Koyun Dede	Hoca oğlu Hamza		
Şeyh Resûl oğlu Yusuf	Ahi Ali	Ahi oğlu Kulfal		
Ahmed				

Hâne	44
Bive	5
Harac-ı değirmen ve bağ ve yer	640
Harc	350
Salarlığı	200
Öşr-i kovan	10

Cem'an hâsıl-ı hubûbât	5.000
Kendü bürüme bir oğlanı bağırdağıyla	

Karye-i Celallü Hissesi*Timâr-ı Kadı*

Sultan zamanında ve hundkâr zamanında dahi kadılar yermiş

Tekeli Yusuf <i>Çift</i>	Canpaşa oğlu İsa <i>Çift</i>	Seydi <i>Çift</i>	
Arslan oğlu İbrahim	Elvan oğlu Yusuf		
Süleyman oğlu Ebri ve kardaşı Mustafa	Cüllâh İbrahim Umur	Bahşış Bahşış oğlu Yusuf	
Şeyh Hamza	Hamza <i>Gârib</i>		

Hâne	12
Bîve	1
İki çiftlik yer vardır	
Harac ve resm-i ganem	360
[s. 127*] Cem'an Hâsıl	1.000

Karye-i Celallü*Timâr-ı Subaşı Musa Beğ oğlu Yusuf*

Sultan zamanında Atmaca ve Hundkâr zamanında Bozca Sinan ile Tursun yermiş

Muhiddin Fakih İmam <i>Çift</i>	Sevinç oğlu Halil <i>Çift</i>	Oğlu Mustafa	
Kardaşı Nasuh	Kardaşı Satılmış	Hızır oğlu Mustafa <i>Nim</i>	
Salih oğlu Habib	Hacı Mehmed <i>Çift</i>	Emir	
Göcek <i>Çift</i>	Oğlu İbrahim	Yahya [يحيه]	Mehmed
Müezzîn Ramazan	Oğlu Mehmed	ve İsa	
Durmuş	İbrahim	Toy Nasuh	
Diler Nasuh	Devacı Ali		

Hâne	21
Bîve	2
Haraç	450
Çift resm ve koz resm	100
Salarlığı	100
Kovan ögr	10
Beş çiftlik yer var	

Cem'an hâsıl-ı hubûbât	2.000
Kendü bürüme bir oğlanı bağırdağıyla	

[s. 127^b]

Karye-i Eskihisar

Üç hissedir

İki hissesin Subaşı Musa Beğ yer bir hissesin Tursun Beğ oğlu Hasan yer Sultan zamanında Beğ Kulu Yahşi Küççük Karaca ve Yörgüç yemiş Hundkâr zamanında Hızır Beğ oğlu Hasan yemiş

Yusuf Fakih İmam	Hacı Mehmed	Ramazan	Köse Yakub
Şeyh Hüseyin	İnebeği	Musa	Ömerce
Nasuh	Yusuf Fakih	Ömer Fakih	Şeyh İnebeği
Hacı Beği	Ömer Fakih oğlu Ali <i>Çift</i>	Nasuh Fakih	
Alaaddin	Sağrakçı Yahya	Reyhan Mahmud	Sekici Hızır
Urumca Ahmed	Mü'min oğlu İlyas	Turud oğlu Yusuf	
Süleyman oğlu Ahmed	Dede Mahmud	Oğlu Yakub	

Tahtacılarıdır ki

Eskihisar'da otururlar öşürlerin ve haraçların verirler **Ayasuluğ** hisarına yılda üçyüz tahta kendüler ileteler

			Mustafa Fakih İmam
Ahmedce oğlu Ali	Kardaşı Cüneyd	Saltuk[صلتق]Hamzası	
[s. 128 ^a] İsmi	Osman oğlu Hızır	Kardaşı İdris	
Yiğit/Yeğen oğlu Musa	Beğmiş oğlu Nebi	Kardaşı Hamza	
Turud oğlu Ali	Foke Hamza	Alaaddin oğlu Zeyneddin	
Hüseyin oğlu Bedir	Kardaşı Yahşi	ve Hamza	
Kara oğlu Süleyman	Mahmud oğlu Yusuf	Temürhân	
Ahmed	Sağrakçı Mustafa	Kardaşı Yusuf	

Padişâhiçün sekiz sağrak vere yılda	
Hâne	51
Bive	2
Subaşı yediği iki çiftlik hissenin harç haraç ve değirmen	600
Hasan hissesinin harç haraç ve değirmen	330
İkisinin korusu var sekiz çiftlik yerdır şehirden ekilür	
Subaşı Hâsıl	1.600
Hasan Hâsıl	800

Veys Fakih	Ve kardaşı Mustafa	Ve kardaşı Adil	
Ve Resûl	ve oğlu		
Ellerinde Aydınoglu bitileri vardır mûâf ve müsellemler olgelmışlerdir bundan evvel her nice olgeldiyse eyle ola			

[s. 128^b]**Karye-i Kadı Köy***Timâr-ı Seydi*

Sultan zamanında Karaca yemiş Hundkâr zamanında Emirahur yemiş

Hamza Fakih <i>İmam</i>	Kasım oğlu Ali	Sevinç oğlu İnebeği	
Ali oğlu Hızır	İlyas oğlu Hızır	Çökel oğlu İshak	
Umur oğlu Resul <i>M[ücerred]</i>	Resûl oğlu Süleyman <i>M[ücerred]</i>	Hoca Süvari oğlu İlyas	
Ve Yemlid Mehmed	Ferkid[?] Mehmed	Sevinç oğlu Nasuh	
Akbaş oğlu İbrahim	Sevinç oğlu Çuga		
Bayrambeği oğlu İsmail			

Hâne	13
Bive	2
HarcHarac	360
Kendü bürüme cebelü	1
Cem'an Hâsıl-ı Hubûbât	2.600

Karye-i Germiyancik

Timâr-ı Kara Beğ garîb yigittir

Sultan zamanında **Vidinlü** Musrat Beğ yermiş Hundkâr zamanında Musa Beğ oğlu Mehmed yermiş

Ahmed Fakih İmam	Kethüdâ Ahmed	Beğlü oğlu Hasbeği	
Kardaşı Kulfal	İsmail oğlu Hasan Ali	Oğlu Hasan	
[s. 129 ^a] Kardaşı Hüseyin	Kara Mustafa	Kardaşı Muhammed	
Zekeriyya	Kılağuz	Oğlu Mahmud	Pusat oğlu Hamza
Kardaşı Ali	Arab Fakih İmam	Saruca Musa	oğlu Mustafa
veTurud	Habib	oğlu Yusuf	Çağatay Beyazıd oğlu Yusuf
Yakub oğlu Nebi	Hacı oğlu Ali	Abdullah oğlu Şahin	
Oğlu Mehmed İmam	Abdul	Karamanlu Halil	Arab Umur oğlu İnebeği
ve Mehmed	Emir Hasan	ve Günşe	Paşalı
Peşref Fakih	Karaca oğlu Mehmed	ve Hasan	Sabuncu oğlu Mehmed
Şeyh Muhiddin Kasım	Oğlu Mehmed Kara Sinan	Kopuzcu Nebi Hoca Mahmud oğlu	Kılıççı oğlu Hızır Osman oğlu Mehmed
Karaca Resul Devâcı Ali	Tekelü Musa Çanakçı Ali	Çulha Mustafa Kardaşı Yenice	Devâcı Armağan Kardaşı Musa
Oğlu İbrahim			

Hâne	59
Harac Harc	1.200
Salarlığı	700
Kovan öşr	10
Bostan öşr	150
Cem'an Hâsil-ı Hubûbât	150
[s.129 ^b] Kendü bürüme cebelü	3

Karye-i Hurşid
Timâr-ı Dişdar Oğlu İlyas
 Sultan zamanında Selçük yermiş

İsa Fakih <i>İmam</i>	Şehâbeddin	Göygüsü Ahmed	İne Hoca
Gökçe Ahmed	Daştan [?]	Hacı Dede	Kardaşı Mehmed
Kağıdı Hasan	Tekeli Mehmed	Kardaşı oğlu Hamid	
Öztemür	Oruç	Emir Oğlu Mustafa	
Kardaşı Yusuf	Kardaşı İbrahim	Yeğeni Ali	
Kozbeği	ve Süleyman	Köse Yusuf	
Dur Hoca Oğlu Yusuf	Satılmış	İne Hoca Oğlu	

Hâne	22
Bive	2
Haraç ve Harc	300
Salarlığı	200
Bostan öşr	40
Altı çiftlik yer vardır daşradın ekilür	
Kendü bürüme cebelü	2
Cem'an hubûbât	3.600

Karye-i Şeyhlü

Timâr-ı Kilerci Musa Beğ

Sultan zamanında Çakır ve Hundkâr zamanında İlyas Beğ yermiş

[s. 130^a]

Satılmış Fakih <i>İmam</i>	İvaz <i>Çift</i>	Ömer oğlu Muhammedî		
Beğdeş	Turud Hacı oğlu Turbâli <i>Çift</i>	Manavgatlu Yusuf <i>Çift</i>		
Kardaşı Ali	Saraç Mustafa	Şeyh Nasuh oğlu Muhammedî		
Yamalak oğlu Hamza	Melek oğlu Kasım <i>Çift</i>	Bilercin Muhammedî		
Dündârî <i>Çift</i>	Musa <i>Çift</i>	Hanbeği oğlu Hızır		
Oruçbeği oğlu Mustafa	Kebece Şeyh	Yürek Ali		
Köse İbrahim	Abdullah Mustafa	Emirtoğan oğlu Muhammedî		
Eğercin	Kayabeği	Emirtoğan oğlu Musa	Yusuf	
Muhammedî	Durbeği	Ömerce	Behşâyiş	Durali
Mahmud				

Hâne	30
Bîve	3
Haraç ve harç	220
Salarlığı	200
Bostan Hâsıl	60
Kendü bürüme cebelü	1
Cem'an hubûbât	200

Karye-i Eğridere*Timâr-ı Hisareri İbrahim*

Sultan zamanında Çakır yermiş Hundkâr zamanında Çuga Beğ yermiş

[s. 130^b]Ayasuluğ tevâbi'inde **Germiyancük**'de bir hisse yer dört çiftlikdir bazısı ekilür

		Yayla Yenice oğlu İsmail
İlyas oğlu Mahmud	Şahi Hüseyin	

Cem'an hâsıl-ı hubûbât	500
------------------------	-----

Karye-i İlyas Beğlü*Timar-ı Kilerci Başu Musa Beğ*

Sultan zamanında Zağanos yermiş Hundkâr zamanında kadîmi İlyas Beğ oğlu yerdî

Mevlânâ Gaz[i] İmam	Saka oğlu Mustafa <i>Çift</i>	Turan Halife <i>Çift</i>
Oğlu Hacı <i>Çift</i>	Musa oğlu Hacı <i>Çift</i>	Draz Nasuh Çeltükçi
Kardeşi Saru Çeltükçi	Kardeşi Ali Çeltükçi	Yediger Koca <i>Nîm</i>
Oğlu Ali Hacı <i>Nîm</i>	ve Ali Mustafa	Hacı
Dragon Mustafa	Eğlen	

Hâne	17
Bîve	3
Harc ve haraç değirmenden	450
Gemi var kıst	800
Korusu dahi vardır	
Kendü bürüme cebelü	2
Cem'an hâsıl-ı hubûbât ve gemi	5.000

[s. 131^a]

Mezra'a-i Ancin

Gemici Musa ve İlyas

İkişer çiftlik yerdir daşradın ekilür

Otasya'da [...] zam olmuşdur

Tañrıvermiş oğlu Muhammedî

Hâsıl	600
Bürüme	

Ancin'de Çuga Hissesin

Timâr-ı Beğ Kulu Atmaca

Şimdi Aydın'a verildi merd-i kal'a

Karamanlu Hacı	Karamanlu Hüseyin	İlyas <i>M[ücerred]</i>
Canpaşa	Nebi	

Hâne	5
Cem'an hâsıl-ı Hubûbât	600

Ancin

Hisse-i Hisarbeği hisar eridir

Sultan zamanında Rüstem Hundkâr zamanında Yavasî yermiş **Yenişehir**'de timar vardır

Cem'an hâsıl-ı Hubûbât	500
------------------------	-----

DEFTER-İ HASHÂ-İ HUNDKÂR DER TEVÂBİ-İ İZMİR

[s. 131^b]

Limon-ı **İzmir** fi senetü'l-kâmili 17.000

Tahinhâne-i **Driyanda** fi sene: 5.000

[s. 132^a] Boş

[s. 132^b]

Tafsil-i Hassa-i Hundkâr ber müceb-i [...] Defter

Karye-i Kürdelen
Hisse-i Hassa-i Hundkâr
Karye-i Kızılca Köy

İlyas <i>Çift</i>	İdris veled-i Kasım <i>Çift</i>	Hasan Bâli Kasım <i>Çift</i>
Hüseyin <i>Çift</i>	Saltuk [صَلْتُوق]veled-i Musa-i Siyah <i>Çift</i>	Yağmur veled-i Salih <i>Çift</i>
Bâli CÜLLÂH <i>Çift</i>	Eynesi veled-i Yakub <i>Çift</i>	Beğdeş birâder-i O <i>Çift</i>
Rahman veled-i Bayrambeği <i>Çift</i>	Hamza veled-i İshak <i>Çift</i>	İskender veled-i Bedir <i>Nîm</i>
Aslıhan <i>Çift</i>	KARA	
Mustafa veled-i Aslıhan	Mehmed birader-i O	İlyas birader-i Saltuk [صَلْتُوق]
Muhammedî Deveci	Mustafa Deveci	Yusuf Hayyât
İlyas veled-i Abidin/Abdullah	Menteşe [مَنْتِشَا]	Bâlived-i Yağmur
Hasan veled-i Rahman	Cem'anHâne Mer'a Çift	
Kara Ali Yaya	[...] [...]	

[s. 133^a]

Karye-i Orta Köy
Hassa-i Hundkâr

Hızır veled-i Abidir [?] [عابِر] <i>Çift</i>	Dündar birâder-i O <i>Nîm</i>	Yakub Hatabcı [?] <i>Çift</i>
Ahmedce [?] veled-i Dânişmend	Elvan veled-i Eynehân <i>Çift</i>	Hacı Kulfal veled-i Tur Hasan <i>Çift</i>
Hacı Bekir veled-i Oğulbeğ <i>Çift</i>	İsmail Kürek/Gevrek <i>Çift</i>	Mihail veled-i Sendel [سَنْدَل] <i>Çift</i>
İsmail veled-i Hanbeği <i>Çift</i>	Hasan Yürüden	Mikâil Derviş <i>Nîm</i>
Muhammedî veled-i Bedir <i>Kara</i>	Nasuh veled-i Hacı Kulfal <i>Kara</i>	Şeyh Ali veled-i Kılıç <i>Kara</i>

Cem'anHâne-i Çift	12
Kara	4
Bîve	1

Karye-i Sek Köy

Hassa-i Hundkâr

Devlethân veled-i Süleyman <i>Çift</i>	Muhammedî veled-i O <i>Çift</i>	Mustafa veled-i Kutlubeg <i>Kara</i>	
Halil Küşeç	Ali birâder-i O	Ahmed <i>Çift</i>	İnebeği veled-i Ahmed <i>Çift</i>
Eynesi birâdereş <i>Çift</i>	Ali veled-i İlyas <i>Çift</i>	Yusuf veled-i Ahi <i>Çift</i>	
Aslıhan veled-i Zekerriyya <i>Çift</i>	Habib veled-i Sabbah	Rumeri <i>Çift</i>	
Eynehân veled-i Resûl <i>Çift</i>	Yunus	Adil	Yakub
Umur Fakih			

Hâne	18
Bîve	3

[s. 133^b]

Karye-i Dağ

Tâbi-i Kürdelen

İvaz Fakih İmam <i>Çift</i>	Güvenç veled-i Sâlih <i>Çift</i>	Mustafa veled-i Güvenç
İsmail veled-i İshak 3	Sucu veled-i Yakub <i>Nîm</i>	Nası veled-i Umur <i>Nîm</i>
Mânend veled-i Sâlih <i>Nîm</i>	Ahmed veled-i Sâlih <i>Nîm</i>	Samud veled-i Ömer <i>Nîm</i>
İlyas veled-i Osman <i>Nîm</i>	Karlu veled-i Yaman <i>Nîm</i>	Ali veled-i Yaman
Kara Ali		

Hâne	13
Bîve	2

Resm-i çift, resm-i kara, haraç-ı bağ	800
Resm-i ganem	1.200
Dalyan kıst	700
Manasdır ve tut	600
Arpa ve buğday bahası	2.500
Niyâbet	450
Sisam bahasından	100
Panbuğu bahası	1.500
Kovan öşr	100
Has yer dönüm	150
Tayyarât	300
Cem'an Hâsıl	9.250

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları:

Tahrir Defterleri (BOA. TD): 1/1M, 8, 87, 148, 166

Maliyeden Müdevver Defterler (BOA. MAD) 9, 13, 231, 232, 18003

2. Araştırmalar:

Beldiceanu, Nicora, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyula Osmanlı Devleti'nde Timar*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 1985.

Erdoğan, M. Akif, *Fatih Sultan Mehmed Zamanında Ala'yye Sancağı 1475 Taribli Suret-i Defter-i İcmâl-i Vilayet-i Ala'yye (Metin ve İnceleme)*, Konya 2013.

Erdoğan, M. Akif *Aydınlı Mufassal Defteri Timar ve Yaya Yoklaması Defter Parçaları İle Birlikte*, İzmir 2015.

Kastritsis, Dimitris, *The Tales Of Sultan Mehmed, Son Of Bayezid Khan, Abnâl-i Sultan Mehmed Bin Bayezid Hân*, Harvard 2007.

Kütükoğlu, Mübahat, *XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisâdî Yapısı*, İzmir 2000.

Telci, Cahit, *Halil Beğ Defteri Fetihden Sonra Aydın Sancağı'nın İlk Mufassal Tahrir Defteri, 1425-1430*, İzmir 2015.

124

بکر اوغلا حمزه و علی اوغلا مصطفی اوغلا حمزه
 لوقی اوغلا حسن رحمان محمد رضه
 عیسی منتش قشولو اوغلا قشلق بوغدی
 علا اوغلا حمزه حسین اوغلا یوسف اوغلا علی
 دولت اوغلا اسماعیل ددر محمد در محمد
 قازیک اوغلا سلیمان کورد سلیمان بابوحمی
 علا اوغلا حمزه و قوش ابراهیم حسن
 عثمان اوغلا ابراهیم لکین اوغلا جمعی بیاز اوغلا
 اشکو اوغلا یوسف اوشامین حسن
 لیدین محمد صمد و قوش محمد رضوان
 نظیر اری و اوغلا موسی در سن اوغلا
 طتار اسمعیل و حجت مصطفی اوغلا لکین
 صدیق اوغلا اوچر حجت اوغلا
 لکین حمزه اوغلا موسی عیسی اوغلا یوسف
 ابراهیم اوغلا حجت سلیمان اوغلا جمعی اوغلا

مسعود

جمعیله تارحن بابا او زورچان ولد
 مسعود بابا
 زینت آتشی
 در لوقی ولد خضر ولد سید ولد
 رشید اسحاق اری
 زینت بری زینت
 مذکور لر مسعود لوقه

و لوقه کوردو

جمعیله قوچ علی بابا باشی الدن در نصر قلدن
 اوجور یک صورت و قوش ازرنه بار حسن انا صحت و قوش
 بار حسن بعلق نفسی لدن کوردن بار حوق
 نصر قلدن

جمعیله زینت بابا باشی الدن
 بولدی نصر قلدن
 جمعیله زینت بابا باشی
 بولدی نصر قلدن

125

یوسف نو اوغلا درازجی و کلبوین موسی

لغی بیازک کوبه موسی حویلی نو اوغلا

جمع جوابات ۱۵۰ بروم

اسم طغان بهار بهر لوجا حبیب

سلطان زانلی اناری دولری کله قویپدر

لوت بدیع صانلی جعلک بیل چغتای کریم

مصطفی نو صابری ابراهیم بخچی

حوسی لوبان اوغلا ضیید مسلم اوغلا یوسف

اکس علی جمعی صارو جمعی

ارین حیدر اسماعیل لعیبا اوغلا مصطفی

حلیا هم

اکس اوغلا محمد اسماعیل اخلا اوغلا قنقر

خا ۱۶ ۳۹۰

چغتای خاطر بروم

جمع طاهر جوابات ۸ بروم

کولتلی و جانی بهار بابا باغی

لوعا

دره بیله اوغلا خضر عثمان اوغلا خضر غازی اوغلا

۸ کلبوین موسی ۱۹۰۰

سلارلی رسم ۲۵۰

رسم فوزار رسم و بایلد ۲۲۰

بولستان عشر ۱۰۰

جمع جوابات ۶۰۰۰

لور لوجا و اش حصصی

بهار صارو لریس قریس سلطان زانلی شامین

یحسن و خوندگار زانلی ابراهیم یحسن چغتای کریم

دانشورین لکوز اسوزو

۲۰ حاصل ۱۰۰

کلبوین بهار کلبوین

سلطان زانلی شامین و خوندگار لاج چغتای کریم

ولک بایزق قراچین بنگل بایر صوجی

باقی اوغلا یعقوب دره موسی

لوعا

128

رسمی عثمان اونیاضحق قوشون لاری
 باینت اونیاضحق سوسی بکنت لونیاضحق قوشون لاری
 طرفه لونیاضحق علی الدین لونیاضحق
 حسین لونیاضحق قوشون لاری حسین
 قوشون لونیاضحق محمد لونیاضحق قوشون لاری
 لهر سوغق مصطفی قوشون یوسف
 پادشاه بجز سوسون و نایلان حسین
 سوباشی بکنت لونیاضحق حسین قوشون لاری
 حسن حسنتار خوج قوشون لاری
 لک سکر قوشون لاری سکر قوشون لاری
 سوباشی حاصل ۱۶۰۰ حسن حاصل ۸۰۰
 ولین قوشون قوشون مصطفی قوشون لاری
 ورسول قوشون لاری لاری لاری لاری لاری
 وارده حاق و مسلم لاری لاری لاری لاری
 لاری لاری لاری لاری لاری

رسمی عثمان اونیاضحق قوشون لاری
 لک حسنتار خوج قوشون لاری
 لونیاضحق سوباشی سوسون لاری
 لونیاضحق سلطان زاتین لاری لونیاضحق قوشون لاری
 و یوز کچر بکنت خوند کار زاتین خوند لاری لونیاضحق حسین
 یوسف قوشون حاجی محمد رمضان کوشون لاری
 شیخ حسین لاری حسین قوشون لاری
 نضوح یوسف قوشون عرفی شیخ لاری
 حاجی بکنت عرفی لونیاضحق نضوح قوشون
 عالی دین سوغق بکنت رحمان محمد سکی قوشون
 لوری لهر حسین لونیاضحق طرفه لاری
 سلطان لونیاضحق قوشون لونیاضحق قوشون
 شیخ حیدر اسکی قوشون
 لونیاضحق لاری و لاری لاری لاری لاری
 یلین لاری لاری لاری لاری لاری
 لاری لاری لاری لاری لاری

رسمی

و در میان قرامطی و در سن محمد
 زکریا قلغوز لونا محمد بوضو لونا محمد
 و در سن عیسی صراط صوبت لونا مصطفی
 و طرف جیب لونا یوسف حنفی بیارند
 یعقوب لونا بنی حاجی لونا علی عبدالله لونا
 لونا محمد عهدون قرمانو علیا علی لونا
 و محمد لونا حسن و کونته بالمانی
 بشرف خه قرجه لونا محمد و حسن صابوخی
 شیخ علی الدین لونا محمد قهر بونی قلی لونا
 قاسم قرمان خوجی محمد لونا عثمان لونا
 قرجه رسول نکوزوسن حاجی مصطفی و دوجی حسن
 و دوجی عا جنقی عا و در سن کیچ و در سن موسی
 لونا ابراهیم
 ۱۲۰۰ در خوجی تنس لاری
 ۷۰۰
 قوزلر عشر بوستان ع
 ۱۰
 ۷۰۰۰ حاضر جوانان

قاضی کوری تبار سیر
 سلطان ناس و قهر بر سن خوندان ناس و در سن لونا محمد
 جنغ خه قاسم لونا علی سوخج لونا علی
 عا و دنا خفر لکین لونا خفر جولا لونا محمد
 امور لونا رسول رسول لونا سلمان لونا کون
 و در سن محمد و قهر محمد سوخج لونا محمد
 آری باش لونا ابراهیم سوخج لونا جوسف
 بیار لونا محمد حسین
 ۱۳
 ۳۴۰
 حاضر جوانان ۲۶۰۰

کرمیا خنجر
 تبار قهر لونا خیز بلیدر سلطان ناس و در سن لونا محمد
 خوندان ناس و در سن موسی لونا محمد حسن
 لونا خه لونا محمد لونا لونا خا صیل
 قوزلر سن قفان اسعد لونا حسن لونا محمد
 حاضر جوانان

فصل

130

صالحین فیه عواصم ^{محمد} عزرا و طاهر
 بلدرین طره حاجر اوغلا طرای ^{محمد} منوچا ابو یوسف
 وولان طا صریح حصطنی شیخ ^{محمد} صفور اوغلا
 یلان اوغلا ^{محمد} کل اوغلا قاسم بدین محمد
 وندارک ^{محمد} موسی خانی کل زلفا حضرت
 لورجیل اوغلا ^{محمد} مصطفی کپه شیخ برکات
 کوسه لبرایم ^{محمد} عبدکاصطفی لبریطغان اوغلا
 لکرصین ^{محمد} قیدلی (ده لبریطغان اوغلا) یوسف
 محوری ^{محمد} صرکی عذیر بختایش ورا

محمدی ۳۰
 خیر و خیر ۳۰۰
 بوستان حاضر ۴۰
 کندیوم جلو
 جمع و طوبان ۲۰۰

۱۰ لکر و تیار حصار لکر لبرایم
 سلطان زماش چاقیر و خوندکار زماش اکیملر کیش

کندیوم جلو
 حور سید بیمار و لکار

اوغلا اکیملر سلطان زماش سید لبرایم
 عیسی فیه ^{محمد} شهاب الدین لیکوسین لبرایم
 کورک لبرایم ^{محمد} دانستن حاجی وده ^{محمد} قوش محمد
 کاهن بلجن ^{محمد} تکلی محمد قوش اوغلا لبرایم
 نوز قور ^{محمد} لورج لبرایم مصطفی
 وکوش یوسف ^{محمد} وکوش لبرایم یکنی علی
 قوزلی ^{محمد} و سلیمان کوسه یوسف
 و خولج اوغلا یوسف صالحین ^{محمد} لبرایم خولج اوغلا

۲۲
 خیر و خیر ۳۰۰
 لار لعی ۲۰۰
 بوستان عشر ۵۰
 کندیوم جلو
 و لکر و تیار حصار

جمع و طوبان ۳۴۰۰
 ۱۰ شیخ لوتیار کلچر و سید کل
 سلطان زماش چاقیر و خوندکار زماش اکیملر کیش

صالحین

132

131/B

یہوں لزمہ نسیۃ الکاملۃ
موجلا

طابین خانہ دربانغ و
عالم

33

توره کوی خاصه خوندگار

خض و لاجبار دودار لعلو بجانب
 لهره و لرد آشفند لاولر و لریخان بجانب
 حاجی کورد و لرد اولر بجانب
 اسمیر و لریخان حسن بورون بجانب
 محمد و لریخان ناصوح و لریخان بجانب

حجرت ۱۳

سکر کوی خاصه خوندگار

و لریخان و لریخان بجانب
 خلدی و لریخان بجانب
 لریخان و لریخان بجانب
 لریخان و لریخان بجانب
 لریخان و لریخان بجانب
 لریخان و لریخان بجانب
 لریخان و لریخان بجانب

سورق ۱۸

تصفا خاصه خوندگار

کوردلان

خاصه خوندگار

توره کوی

لریخان و لریخان بجانب
 صلتون و لریخان بجانب
 لریخان و لریخان بجانب
 رحمان و لریخان بجانب

اصطلاح

مصطفی و لریخان بجانب
 حمزه و لریخان بجانب
 مصطفی و لریخان بجانب
 لریخان و لریخان بجانب
 لریخان و لریخان بجانب

سورق ۱۳

۸۱۱۱۱

133/B

13

طاشاو تانم لورولان

عوراقن قو کوچ اولدولمک مصطفی اولدولمک

نصیر اولدولمک صوج اولدولمک نصیر

مانند اولدولمک محمد اولدولمک صدولمک

لیکن اولدولمک قار اولدولمک علی اولدولمک

۱۳ ۱۳

جمت رستم رستم حر لجه باغ ۱۱۰۰

رستم غم ۱۲۰۰ طالیان قسط ۷۰۰

مسار و طور ۲۰۰ لرب و بچان باسی ۲۹۰

نیاس ۱۹۰ سیاه ۱۰۰

پنوش ۱۷۰۰ قور ۱۰۰

خاص ۱۹۰ طیار ۳۰۰

۴۲۹۰

KRİZ VE SAVAŞ ARASINDA 1641 TARİHLİ VENEDİK AHİDNÂMESİ

Mikail ACIPINAR*

Osmanlı Devleti 17. yüzyıla büyük seferler, karışıklar ve çalkantılarla girmiş, bir kısım dâhili ve harici olaylara I. Ahmed'in vefatından sonra tahtta yaşanan gelişmeler de eklenmişti. 1622 yılında II. Osman'ın katli gibi o zamana kadar benzeri görülmemiş bir olayın ardından amcası I. Mustafa'nın yerine tahta çıkan IV. Murad'ın ilk hükümdarlık yılları da benzer karışıklarla geçmiştir. Küçük yaşta tahta çıkan IV. Murad, isyanlarla boğuşan İstanbul'daki bir takım devlet ileri gelenlerinin hal'inden ve annesinin vesayetinden kurtulduktan sonra 1632 yılında idareyi bizzat eline almıştır¹. Hükümdarlığı döneminde yaşanan birçok gelişmenin yanı sıra bizzat katıldığı Revan ve Bağdat seferleri de Osmanlı tarihinde önemli bir yer işgal eder².

IV. Murad'ın İran seferleri Osmanlı Devleti'nin dış politikasında mühim bir yer tutsa da aynı tarihlerde başka harici gelişmeler de yaşanmıştır. Bunlardan birisi de Osmanlı ordusunun Bağdat Seferi'nden dönüşü esnasında Venedik'le yaşanan askerî ve siyasi krizdir. İlerleyen aşamalarda zikredileceği üzere, IV. Murad'ın Bağdat'ın fethinin kendisine verdiği güç ve özgüvenle Venedik Doju'na karşı takındığı tavır bir kriz haline dönüşmüş, daha önce Venedik'e bahşedilen ahidnâmenin ilgasına yönelik yaklaşım iki devlet arasında ilişkilerin kısa süreli olarak kesilmesine neden olmuştur.

Osmanlı-Venedik Krizi (1638-1639)

Osmanlı kara ordusu Bağdat Seferi'yle meşgul olurken Ali Beçinoğlu komutasındaki Cezayir ve Tunus gemilerinden müteşekkil on altı gemilik bir donanma ise 1638 yazı başlarında Girit sahillerini de kapsayan Akdeniz seferinin ardından Kalabriya kıyılarındaki yerleşim birimlerini ve daha kuzeydeki Loreto'yu yağmalayarak Avlonya Limanı'na demir atmıştı. Osmanlı korsanlarının Adriyatik'teki harekâtlarından haberdar edilen Antonio Marino Cappello komutasındaki bir Venedik filosu derhal denize açılmışsa da hava ihtilafı nedeniyle Osmanlı filosuna yetişememişti. Bunun üzerine Avlonya önlerine gelen Venedik donanması kaleden açılan topçu ateşi nedeniyle geri çekilmek zorunda kalmış, buna mukabil 1 Temmuz'dan 7 Ağustos 1638'e kadar sürecek bir abluka başlatmıştı.

* Yrd. Doç. Dr., *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü*.

¹ Ziya Yılmaz, "Murad IV", *DİA*, C. 31, İstanbul 2006, s. 177-179.

² Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*, İstanbul 2014, s. 207-218, 242-268.

Ablukayı kaldırmak için bölgeye yeni bir Osmanlı filosunun gönderildiğini öğrenen Cappello, yardımcı kuvvetler gelmeden harekete geçerek şehri ve limanı topa tutmuş, limanda demirli on altı Osmanlı gemisinin on beşini batırmış, birini ise zafer hediyesi olarak Venedik'e göndermişti. Diğer yandan leventlerin daha önce Avlonya Kalesi'ne sığınmalarından dolayı Cezayir filosunda çok fazla can kaybı yaşanmamıştı³.

Osmanlı filosunun Avlonya'da yok edilmesi Papalık nezdinde Hıristiyanlık için büyük bir zafer olarak algılanmış ve Venedik Doju Francesco Erizzo, Papa'nın tebriklerine mazhar olmuşsa da yaşananlar Osmanlı cephesinde büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. Muhtemelen Osmanlı Devleti ile yakın gelecekte çıkacak bir krizin farkında olan Doj ihtiyatı elden bırakmamış, Osmanlıların öfkesini İstanbul'daki temsilcisi Alvise Contarini'nin marifetiyle yatıştırmaya çalışmıştır. Baylosun Cezayir korsanlarının Venedik'e büyük zararlar verdiğine dair söylemleri ve barış istekleri İstanbul'da çok fazla kabul görmemiş⁴, Osmanlı yöneticileri Osmanlı topraklarındaki Venedik vatandaşlarına yaptırım uygulanması yönünde fikir beyan etmiş, ancak daha sonra bundan vazgeçilmiştir⁵.

1638 yılı sonlarında Bağdat'ın fethini müteakip İstanbul'a dönmek üzere yola çıkan Osmanlı ordusu, 1639 yılı Şubat ayında Diyarbakır'a ulaşmış, ancak kış şartlarından dolayı bir süre daha Diyarbakır'da beklenmesi kararlaştırılmıştı⁶. Venedik filosunun Avlonya baskınına ilişkin haberler de IV. Murad'a burada bulunduğu esnada ulaşmıştı. Na'imâ'ya göre, haberi alan Sultan gazaba gelerek Venedik'e sefere çıkılmasına ve gerekli hazırlıkların yapılmasına karar vermiş, tepki olarak da İspilit (Split) İskeleyi'ni Venediklilere kapattırılmıştı⁷.

Gerçekten de henüz İstanbul'a dönüş yolunda alınan bu haber IV. Murad'ı ziyadesiyle öfkelenmişti. Venedik Doju'na hitaben kaleme alınan bir nâmeden anlaşıldığı kadarıyla, Venediklilerin bilhassa Bağdat seferini fırsat bilerek böyle bir harekete girişmelerinden ve kendilerini "Cezayirli ile mâ-tekaddemden mâbeynimizde 'adâvet ü husumet vardır" şeklinde savunmalarından dolayı Sultan'ın öfkesi bir kat daha artmıştı. Öyle ki Sultan'a göre bu durum Sultan Orhan zamanından beri

³ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III/2, Ankara 2011, s. 141; Kenneth M. Setton, *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century*, Philadelphia 1991, s. 108; Na'imâ'ya göre Beçinoğlu komutasındaki Osmanlı korsanları Girit Adası'ndan başlamak üzere bir sefer düzenlemişti. Yine Avlonya'da demirli Osmanlı gemileri batırılmamış, Venedik'e götürülmüştü. Bk. Na'imâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Abbâri'l-Hafikayn)*, Haz. Mehmet İpşirli, C. III, Ankara 2007, s. 988.

⁴ Meryem Kaçan, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-Venedik Abidnâmeleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1995, s. 37/not 115.

⁵ Setton, *a.g.e.*, s. 108-109.

⁶ Küpeli, *a.g.e.*, s. 269.

⁷ Na'imâ, III, s. 988-989.

süregelen barış hâlinin bozulması manasını taşımakta olup, İstanbul'a varıldıktan sonra yürürlükteki ahidnâme gözden geçirilecek ve yeni bir ahidnâme düzenlenecekti. Yenilenen bu ahidnâmeye de riayet edilmemesi durumunda, ertesi sene Silahdar Mustafa Paşa komutasındaki bir Osmanlı donanması Venedik üzerine gönderilerek memleketleri yakılıp yıkılacaktı⁸. Bu tehditlerle yetinmeyen IV. Murad, bir süre sonra İstanbul'daki kaymakamı vasıtasıyla Baylos Alvise Contarini'yi de hapse attıracaktı⁹.

Aslında bu ifadelerin basit bir tehditten ibaret olmadığı ve Osmanlı yönetiminin buna yönelik oldukça ciddi tedbirler aldığı aynı tarihte Bosna Beylerbeyi Şahin Bey'e gönderilen emirlerden de anlaşılmaktadır. Buna göre IV. Murad, İstanbul'a ulaşır ulaşmaz Venediklilerin ellerinde olan "ahidnâmelerinin" alınacağını, durumun tetkik edilmesinden sonra, uygun görülürse, kendilerine yeni bir ahidnâmenin verileceğini kesin bir dille ifade etmekteydi. Bununla birlikte Şahin Bey'e, yeni ahidnâme bahşedilene kadar, Bosna'dan Avlonya, Yanya ve Selanik'e kadar olan ve aralarında İspilit, Şibenik ve Zadra'nın da bulunduğu kıyılardaki tüm iskelelerin Venediklilere kapatılarak kendilerine tek bir parça ürün bile verilmemesi emredilmekteydi. Osmanlı yönetimi ayrıca söz konusu sınırlar dâhilindeki bütün Osmanlı idarecilerine ve kadılarına da bu yönde hükümler göndermişti¹⁰.

Görüldüğü üzere Venedik donanmasının Cezayir gemilerini yok etmesi iki devleti savaşın eşiğine getirmiş, ancak durumun ciddiyetini kavrayan Venedik Senatosu, kriz esnasında tutuklanan ve on ay kadar zindanda tutulduktan sonra 1638 yılı Eylül ayında serbest bırakılan İstanbul'daki baylosları Contarini¹¹ vasıtasıyla özür dileyerek tazminat olarak bir miktar mal ve kırk beş bin altın vermeyi teklif etmişti¹². Ancak görüşmelerin ardından IV. Murad'ın vefatının gerçekleşmesini fırsat bilen Venedikliler taahhütlerini yerine getirmekten vazgeçmişlerdi. IV. Murad'ın son yıllarında ve I. İbrahim'in ilk yıllarında Sadrazamlık yapan Kemankeş Kara Mustafa Paşa Venediklilerin bu tutumu üzerine kendilerinden söz verdikleri

⁸ Evasıt-ı Şevval 1048 (15-24 Şubat 1639) tarihinde Diyarbakır'dan yazılan nâme-i hümayûn için bk. Archivio di Stato di Venezia, *Documenti Turchi*, No. 1459. (Bundan sonra ASV).

⁹ Nicolò Barozzi-Guglielmo Berchet, *Le relazioni degli stati europei lette al senato dagli ambasciatori veneziani nel secolo decimosettimo-Turchia*, Serie V, Venezia 1866, s. 326; Hans Theunissen, "Ottoman-Venetian Diplomacy: The 'Ahd-names. The Historical Background and the Development of a Category of Political-Commercial Instruments together with an Annotated Edition of a Corpus of Relevant Documents", *EJOS*, I/1998, No. 2, s. 183.

¹⁰ Venedik Doju'na yazılan nâme ile aynı tarihi taşıyan hüküm-i hümayûn için bk. ASV, *Documenti Turchi*, No. 1456.

¹¹ Theunissen, *a.g.m.*, s. 183.

¹² Na'imâ, III, s. 989; Na'imâ'nın, Venediklilerin sorunu halletmek için tazminat ödemeyi taahhüt ettikleri yönünde verdiği bilgiler, İstanbul'daki İngiliz elçisi tarafından da onaylanmaktadır, bk. Setton, *a.g.e.*, s. 109.

tazminatı ödemelerini istemişti. Kara Mustafa Paşa Venediklilerin olumsuz cevabı karşısında donanmanın bahar mevsiminde Venedik'in zaptını gerçekleştirmek üzere hazırlanması emrini vermiş, ayrıca asıl donanmaya Garb Ocaklarından yetmiş kadar geminin katılması için Cezayir'e yedi bin ve Tunus'a da on bin flori göndermiştir. Osmanlı donanmasının sefer hazırlıklarına giriştiği haberini alan Venedik yönetimi derhal harekete geçerek daha önce söz verdikleri kırk beş bin altın tazminatı, beş bini sadrazama verilmek üzere, elli bin altına çıkararak krize son vermeyi başarmıştır¹³. Bu sırada zindanda tutulan Baylos Contarini de Eylül 1638'de serbest bırakılmış ve müzakerelere katılmıştır.

1639 yılında ortaya çıkan siyasi kriz çeşitli diplomatik girişimler sayesinde çok fazla büyümeden halledilmiş, IV. Murad'ın 1640 yılında hayatını kaybetmesiyle Osmanlı-Venedik ilişkileri yeni bir döneme girmiştir. Kısa süre sonra Osmanlı tahtına çıkan I. İbrahim, Kapıcıbaşı Mehmed Ağa'nın elçiliğiyle Venedik Senatosu'na tahta çıkışını müjdeleyen bir nâme göndermiş¹⁴, çok kısa süre sonra Venedik elçisi Pietro Foscarini¹⁵ yeni Osmanlı padişahının cülusunu tebrik etmek üzere İstanbul'a gelmiştir. Bu arada bir süre önceki kriz nedeniyle tutuklanan Alvisse Contarini'nin yerine baylos olarak Girolamo Trevisan atanmış¹⁶, ertesi sene de Venedik'e yeni bir ahidnâme bahşedilmiştir.

1641 yılında bahşedilen ahidnâme çok uzun ömürlü olmamıştır. 1645 yılında başlayacak uzun Girit Savaşı öncesinde verilen son imtiyaz niteliğindeki bu ahidnâmenin geçerlilik süresi yaklaşık dört yıl olmuştur. Adanın fethinin Doğu Akdeniz'deki Osmanlı hâkimiyetinin itmamı için gerekli olduğu, Kuzey Afrika ile Anadolu arasındaki deniz yolunu kestiği, bilhassa iâşe temini hususunda Mısır ve İskenderiye'den İstanbul'a uzanan deniz trafiğine tehdit oluşturduğu gibi başlıca konular Osmanlı Devleti'nin Girit'e yönelik seferinin nedenleri olarak gösterilmektedir. Nitekim son dönemlerde Toskana ve Malta korsanlarının Girit Adası civarında saklanmaları ve içecek su ihtiyaçlarını adadan karşılamaları gibi konuların Osmanlı yöneticilerini rahatsız ettiği ve bu durumun savaş bahanesi olarak kullanılabilceği yönünde bazı Venedik raporlarının varlığına da rastlanmaktadır¹⁷. Bilhassa yukarıda bahsedilen Avlonya krizi Osmanlı yönetimine savaş için bir fırsat sunsa da, muhtemelen ordunun Bağdat Seferi'nden yeni dönmüş olması ve ardından IV. Murad'ın vefatının gerçekleşmesi bunu mümkün kılmamış gibi görünmektedir.

¹³ Na'imâ, III, s. 989.

¹⁴ ASV, *Documenti Turchi*, No. 1462, 1465.

¹⁵ ASV, *Documenti Turchi*, No. 1472.

¹⁶ ASV, *Documenti Turchi*, No. 1474.

¹⁷ Girit Savaşı ve nedenleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, İstanbul 2004, s. 23-27.

I. İbrahim’le birlikte başlayan diplomatik görüşmeler ve ardından yenilenen ahidnâme iki devlet arasındaki barış döneminin bir süre daha devam etmesini sağlamıştı. Buna karşılık 1642’den 1645 yılına kadar İstanbul’la Venedik arasındaki ilişkilerin durumunu gösteren resmi yazışmalarda bir suskunluk göze çarpmaktadır¹⁸. 1642 yılının Nisan ayında yeni Baylos Giovanni Soranzo’yu getirmekle görevlendirilen İstanbul’daki Venedik tercümanı Giovanni Battista Salvago’ya¹⁹ verilen yol izniyle ilgili hükm-i şerifi bildiren belgeden²⁰ sonraki ilk vesika da Nicolò Dolfin’in 1645 yılının bahar ayında yeni baylos olarak atanmasıyla ilgilidir²¹.

Anlaşıldığı kadarıyla iki ülke arasındaki ilişkiler her ne kadar normal seyrinde devam ediyor gibi görünse de 1642 yılının Nisan ayında Senato’ya, Cezayir’deki Osmanlı denizcilerinin Venedik topraklarına yönelik bir sefer hazırlığında olduğuna ilişkin haberler gelmekteydi. Bölgedeki Venedikli casusun bildirdiğine göre, toplamda yirmi gemiden müteşekkil Osmanlı filosuna, sefer düzenlenecek bölgeyi iyi tanıyan “mürted” denizciler de dâhil edilmiş, ayrıca Cezayir adına casusluk yapan Venedik’teki bazı Yahudilerden de Venedik donanması hakkında ayrıntılı bilgiler alınmıştı²². Aslında içten içe kaynaklı savaş korkusunun fitilini ateşleyen Sümbül Ağa vakası Osmanlı Devleti’nin görünürdeki bahanesi ve 1669 yılına kadar sürecek uzun ve yıpratıcı bir savaşın başlangıcı olmuştur²³.

1641 Tarihli Venedik Ahidnâmesi

1641 tarihli Venedik ahidnâmesi, I. İbrahim’i tebrik için gelen Venedik elçisi Pietro Foscarini’nin girişimleri neticesinde, aynı zamanda mutat olduğu üzere Osmanlı tahtındaki değişikliği müteakiben verilmiş ticaret içerikli bir ahidnâmedir. Daha önce verilen ahidnâmelerin teccidi durumundaki 1641 tarihli ahidnâmede, Kanuni döneminden başlamak üzere, I. İbrahim’e kadar düzenli olarak yapılan yenilemelere atıf yapılmaktadır²⁴. 17. yüzyılda 1604, 1619 ve 1625 yıllarında bahsedilen ahidnâmelerin yanı sıra Venedik’e, Akdeniz’de artan korsanlık faaliyetlerinin iki

¹⁸ Maria Pia Pedani, *I Documenti Turchi dell’Archivio di Stato di Venezia-Inventario della miscellanea*, Vol. II, Roma 1994, s. 406-407.

¹⁹ Aslen Galata doğumlu olup 16. yüzyıldan itibaren İstanbul’daki Venedik baylosları ve elçileri adına tercüman olarak hizmet eden bir aileden gelen Salvago ve 1625 yılında Cezayir üzerine kaleme aldığı raporu için bk. E. Natalie Rothman, “Self-fashioning in the Mediterranean Contact Zone: Giovanni Battista Salvago and his ‘Africa Overo Barbaria’ (1625)”, *Renaissance Medievalisms*, 2009, s. 123-143.

²⁰ Evâil-i Muharrem 1052 (1-10 Nisan 1642) tarihli belge için bk. ASV, *Documenti Turchi*, No. 1485.

²¹ Evâil-i Safer 1055 (29 Mart-7 Nisan 1645) tarihli belge için bk. ASV, *Documenti Turchi*, No. 1488.

²² ASV, *Documenti Turchi*, No. 1486.

²³ Gülsoy, *a.g.e.*, s. 26-27.

²⁴ 16. ve 17. yüzyıllardaki Venedik ahidnâmeleri için bk. Kaçan, *a.g.t.*

ülke özelinde ele alınması suretiyle, 1605 yılında bir de korsan ahidnâmesi verilmiştir²⁵.

16. ve 17. yüzyıllardaki Venedik ahidnâmeleri üzerine çalışan Kaçan 1641 tarihli ahidnâmenin tarihini sehven 1640 olarak vermiştir²⁶. Buna karşılık Theunissen tarafından yapılan benzer içerikli çalışmada 1641 tarihli ahidnâmenin sadece yeni harflere aktarılmış hali verilmiştir²⁷. Günümüzde Venedik Devlet Arşivi'nde 'Documenti Turchi' serisi içerisinde yer alan ahidnâme tek nüsha olup, sonunda *Evâsıt-ı Şevval 1650* (24 Ocak-2 Şubat 1641) tarihi yer almaktadır²⁸. Daha evvel bahsedildiği üzere, mevcut ahidnâme Osmanlıların uzun Girit Savaşı öncesi Venediklilere verdiği son imtiyaz olup, diplomatik ve içerik bakımından bazı yazım değişiklikleri dışında aynı yüzyıldaki örneklerinden pek fazla farklılık arz etmemektedir.

Burada bahsedilmesi gereken en önemli husus ise korsan meselesinden dolayı IV. Murad döneminde Venediklilere bir nişanın verilmiş olduğu bilgisidir. İçeriğine bakıldığında 1605 yılına ait korsan ahidnâmesiyle doğrudan ilgili olmadığı anlaşılan bu nişan, I. İbrahim tarafından yenilenerek 1641 tarihli ahidnâmeye eklenmiştir. Aynı konuyla ilgili olarak 1670 tarihli ahidnâmede "Sultan Murad Hân zamânında korsan ta'ifesi husûsiçün virilen nişân-ı hümâyûn babam merhûm Sultan İbrahim Hân [zamânında] dahi tecdîd olunmuş imiş. Venediklüler ol nişân-ı hümâyûnu Südde-i Sa'âdetimde ibrâz eylediklerinde tecdîd oluna" denilmektedir. Venedik büyükelçisi Alvisé Molin'in söz konusu nişanı ibraz etmesi üzerine aynı yılın Eylül ayında Venediklilere daha önce korsanlar konusunda verilen nişan-ı hümâyûn da yenilenmiştir²⁹.

IV. Murad döneminde verildiği söylenen nişan tespit edilememekle birlikte, bunun Avlonya'da yaşanan olaydan ötürü kaleme alınmış olabileceği varsayılabilir. Nitekim Theunissen 1639 yılı müzakerelerinde korsanların faaliyetlerini yasaklayan

²⁵ Ahidnâme metni için bk. İdris Bostan, *Adriyatik'te Korsanlık: Osmanlılar, Uskokuclar, Venedikliler 1575-1620*, İstanbul 2009, s. 185-188. Venedik Devlet Arşivi'nde "Bailo, Carte Turche" serisinde yer alan ve ilk defa İdris Bostan tarafından yayımlanan 1605 tarihli "korsan ahidnâmesinin" erken tarihli bir başka nüshası da "Documenti Turchi" serisinde bulunmaktadır. İki nüsha arasında içeriği değiştirmeyen bir kısım farklar göze çarpmaktadır. Bununla birlikte Bostan tarafından yayımlanan belgede "Evâhir-i Şevval 1013" tarihi yer alırken, diğer vesikada "Evâil-i Şa'ban 1013/23 Aralık 1604-1 Ocak 1605" tarihi bulunmaktadır. Bu durumda "Carte Turche" serisinde yer alan vesika ilkinin sureti durumundadır. Erken tarihli bu ahidnâme için bk. ASV, *Documenti Turchi*, No. 1193.

²⁶ Kaçan, *a.g.t.*, s. 37.

²⁷ Theunissen, *a.g.m.*, s. 626.

²⁸ ASV, *Documenti Turchi*, No. 1470.

²⁹ Kaçan, *a.g.t.*, s. 129-131.

bir dizi nişan verildiğinden bahsetmektedir³⁰. 1605 tarihli korsan ahidnâmesinde yer alan maddelerle 1670 yılında tecdid olunan nişan kıyaslandığında farklı bir metinle karşılaşılmaktadır. Diğer yandan söz konusu nişanın, daha önceki yıllara ait ahidnâme metinlerinde tekrarlanan, Mağrib leventlerinin ve korsanlarının Venedik topraklarına veya gemilerine saldırımları ve Venedik vatandaşlarını esir ederek satmaları konusunda değinilen bir maddenin genişletilmiş hali gibi düşünülebilir. Bu durum, 16. yüzyılın sonlarından itibaren Akdeniz'deki ağırlıklı sorun haline gelen korsan faaliyetlerinin etkisinin bu tarihlerde dahi önemini muhafaza ettiğine işaret etmektedir.

³⁰ Theunissen, *a.g.m.*, s. 183.

EKLER

EK I: 1641 Tarihli Venedik Ahidnâmesinin Çeviri Yazısı

Nişân-ı şerîf-i âlişân-ı sâmi-mekân-ı sultânî ve tuğrâ-yı *garrâ-yı cibân-sitân-ı* hâkânî nüffize bi'l-'avni'r-rabbânî ve bi's-savbi's-samadânî hükmü oldur ki, şimdiki hâlde avn-i inâyet-i rabbâni ve meşîyyet-i hidâyet-i subhâni mukâreneti ile ben ki Sultân-ı selâtin-i cihân ve burhân-ı havâkin-i devrân tâc-bahş-ı hüsrevân rû-yı zemîn Sultan İbrahim Han ibn-i Sultan Ahmed Han ibn-i Sultan Mehmed Han ibn-i Sultan Murad Han ibn-i Sultan Selim Han ibn-i Sultan Süleyman Han ibn-i Sultan Selim Hanım hâlâ mefâhirü'l-ümerâi'l-ızâmi'l-Îseviyye merâcim-i küberâi'l-fihâm fî'l-milleti'l-mesîhiyye Venedik Doju olan Françesko Erco [Francesko Erizzo] ve sâir beyleri hutimet avâkibuhum bi'l-hayr dergâh-ı sa'âdet-destgâhıma Petro Foskarini [Pietro Foscarini] nâm yarar ve mu'temedün-aleyh beyzâdeyi elçi ta'yin idüp arz-ı sadâkat ve ihlâs eyleyüp merhûmun ve mağfurun-lehüm cedlerim Sultan Süleyman Han ve Sultan Selim Han ve Sultan Murad Han ve Sultan Mehmed Han ve babam Sultan Ahmed Han ve karındaşlarım Sultan Osman Han ve Sultan Murad Han aleyhimü'r-rahmeti ve'l-gufrân zamanlarında dostluk ve muâhede olduğu üzere Âsîtâne-i Sa'âdetimle olan sulh u salâh ve işbu ahidnâme-i hümâyûnda münderic olan şurût u uhûd kemakân mukarrer olup müceddeden ahidnâme-i hümâyûn virilmek bâbında istid'â etdikleri ecilden istid'âları hîn-i kabulde vâki' olup bu üslûb üzere ahidnâme-i hümâyûn virile deyü hatt-ı hümâyûn-ı sa'âdet-makrûnla fermân-ı âlişânım sâdır olmağın müşârünileyh Venedik Doju ile vesâir beyleriyle sulh u salâha mukarrer olup müceddeden ahidnâme-i hümâyûn virilüp ve ahidnâmede münderic olan şurût u uhûd alâ vecchi't-tafsîl beyân olunup işbu virilen nişân-ı şerîfimle ahd u emân müstâhkem olup ve ahd-i hümâyûnum mukarrer ve mü'ekked olmasiçün yemin iderüm ki yeri ve göğü yaradan Hakk Sübhâne Te'âlâ'nın birliği hakkiçün mâdâmkî anlar tarafından ahde muhâlif iş olmaya benden dahi muâhede-i şerîfe mugâyir vaz' sâdır olmayup min ba'd Venedik Doju ve beyleri vesâir âdemleriyle deryâda ve karada iki canibe müte'allik yerlerin ve vilâyetlerin halkı ile ve Akdeniz'de vâki Tine nâm-ı diğêr İstendil ceziresiyle vesâir tasarruflarında olan cezîreler ve şehirler ve burgazları ile sulh u salâh mukarrer olup ve bi'l-cümle Ayamarko'nun sancağın getüren kimesneler ile yaşda ve kuruda elân tasarruflarında olan illeri ve köyleri ile şimdiye değîn tasarruflarında olup ve şimden-sonra kendü dindaşlarından alacak yerleri ile ba'de'l-yevm aramızda olan dostluk ve barışıklık mukarrer olup ve Yanya Sancağı sınırında olan Parga nâm mevzi' ki sâbika merhum ve mağfûrleh Sultan Süleyman Han nevarallâhu merkâdehû emri ile yakılıp yıkılmış idi mezîd-i inayetlerinden yine anlar câniblerine

tasarruf olunmasın emr idüp zikr olunan mevzi' kal'asıyla ve varoşuyla ve karyeleri ile ve hudûd u sınırı ile merhûm ceddîm mûmaileyh hazretleri inâyet eyledüğü üzere anların zabt u tasarruflarında ola amma mezbûr Parga ve âna tâbî' olan köylerde vâki' olan âdemleri denizden ve kurıdan memâlik-i mahrûseme zarar u ziyân iderler ise Venedik beyleri ol zarar u ziyânı tazmin itdürel ve idenlerin muhkem haklarından geleler memâlik-i mahrûsemde olan sancakbeylerinden ve subaşılardan ve bi'l-cümle huddâm-ı encüm-ihtişâmımdan hiç ahad anların vilâyetlerine ve kal'alarına ve burgazlarına ve âdemlerine zarar u ziyân iriştirmeyeler ve eğer cenâb-ı celâlet-me'âbıma müte'allik olan beylerden ve asâkir-i zafer-me'âsirimden anların vilâyetlerine ve kal'alarına ve burgazlarına ve âdemlerine zarar u ziyân iriştirirler ise vâki' olan zarar u ziyân fermân-ı şerifim ile yerine konulup dahl idenlerin haklarından geleler ve mezbûr beylerin bâzîrgânlarından ve âdemlerinden memâlik-i mahrûseme yaşdan ve kurudan kadırğa ve gökeleri ve gayri küçük gemileri ile mahrûse-i İstanbul'a ve Galata'ya ve diyâr-ı Arabistan'dan İskenderiyye-i Mısır'a ve Gelibolu'dan aşğa olan boğaza ve İnebahtı ve Preveze Boğazlarına ve Moton Limanları'na gaflet ile gelüp girmeyüp mukaddemâ dizdarlarına tenbih eyleyüp icâzet ile gelüp girüp meğer ki rüzgâr şiddet üzere olmağla furtuna olup veyahûd anları levend kalyataları kovup ol iskelelerden gayri konacak yerleri olmayup zarûret ola ol vakitte gelüp gireler. Eğer mümkün ise tenbih ideler ve gitmelü olacak icâzetsiz gitmeyüp muhâlefet idenlerin haklarından geline. Ânın için Venedik beylerine töhmet olmaya ve memâlik-i mahrûsemde deryâ yüzüne giden gemiler ve kadırgalar ve donanmalar deniz yüzünde Venedik gemilerine buluşurlar ise biri birlerine dostluk idüp zarar u ziyân itmeyeler. Anlar dahi fermân-ı şerif ile deryâ yüzüne çıkmış donanma ve kadırgalarıma vesâir deryâ yüzünde yürüyen gemiler ile buluşduklarında yelkenlerin indirüp dostlukların bildürel ve eğer yelkenlerin indirüp dostlukların bildirdikten sonra zarar u ziyân idecek olurlar ise eğer gemi ve davar ve âdem ve esbâb ziyânıdır her ne ise yerine konula. Hemçünân anların kadırgaları ve gemileri ve donanmaları dahi deniz yüzünde benim gemilerim veyahûd rençber gemilerine buluşurlar ise dostluk üzere geçüp zarar u ziyân itmeyeler ve eğer gemiler ve âdemler ve esbâb ve davar ziyânıdır her ne ise yerine koyalar ve eğer ittifâk düşüp harâmî ve levend gemisine buluşup ol harâmî gemisi bunlara kasd idüp cenk ile harâmî gemisine bunlar gâlip olalar. Hîn-i muhârebede helâk olandan gayri ne-kadar âdem esir olup diri tutarlar ise aslâ katl itmeyüp bî-kusur sağ ve sâlim sütte-i sa'âdetime irsâl u isâl ideler ki muhkem haklarından gelüp bir vechile siyâset itdürem ki sâirlerine mûcib-i ibret ola ve memâlik-i mahrûsemde donanma gemilerim ki bir tarafa sefere gide Venedik'e müte'allik olmaya. Venedik donanması epsem kendi hâlinde dostluk üzere durup hareket itmeyüp varup kimesneye mu'âvenet itmeye ve benim donanma-yı hümâyûnuma zarar u ziyân iriştirmesine sebep olmaya. Benimle düşmanlık üzere olan kimesnelerin

donanmaların aralarına getürmeyeler ve anlara yardım ve azık virmeyeler ve eğer donanmalarından her kim bu emrime muhâlefet iderse eyledüğü yerde Venedik beyleri muhkem haklarından geleler ki sâirlerine mûcib-i ibret vâki' ola ve gayri vilâyetin dahi barçalarına ve kadırgalarına ve gayri gemilerine rast geldikleri vakitte Venedik beyleri kendü adalarına ve hisârlarına ve limanlarına sığdırmayup durgurmayalar. Tutmak mümkün olursa tutup mecâl virmeyüp haklarından geleler. Benim tarafımdan dahi ol-vechile amel olunup gayri vilâyetin harâmî gemilerin ve barçaların ve kadırgaların limanlarına ve hisarlarına sığdırmayup tutmak mümkün olursa tutup mecâl virmeyüp haklarından geleler ve Venedik'den biri gelüp memâlik-i mahrûsemden bir kimesne ile satu-bazar idüp akçesin tamam virmedin hile idüp kaçup giderse benim hükm-i şerîfime varup talep olundukda ol kimesne bulunursa rızkı sahibine alıvireler ve memâlik-i mahrûsemden bir kimesne varup Venediklûden biri ile satu-bazar idüp akçesin edâ itmedin kaçup gelürse sâbit olan hakkı alıvirile ve memâlik-i mahrûsemden bir kimesne borç idinse veyahûd bir-vechile mütehhem olup gaybet eylese ânın için bir günâhsız tutulmaya Venedik beylerine ânın için töhmet olunmaya meğer ki anların memleketlerine varup dura, benim canımdan dahi ol-vechile itdürile ve baylos kimi dilerler ise göndereler isterler ise horandaları ile gelüp mahrûse-i Kostantiniyye'de üç yıla karîb dura tamam olmadın gide dilerse horandasız gele maslahât ne ise göre üç yıl tamam olmadın ol dahi gide ânın yerine ol-vechile biri dahi gele ve Venedik'den bir esir kaçup memâlik-i mahrûseme gelüp Müslüman olur ise ve sahibi gelürse bin akçe virile ve sahibi gelmeyüp vekili gelürse akçeyi vekiline vireler. Eğer küfrî üzere ise ol esir aynı ile virile ve memâlik-i mahrûsemden kaçup anlara varır ise Müslüman ise veyahûd mürted oldu ise te'allül itmeyüp aynı ile kendüyi vireler ve eğer küfrî üzere ise sahibi veyahûd vekiline bin akçe vireler. Eğer Mağrib'in levend kalyataları ve gayri yerlerin korsan kayıkları deryâda vesâir karada olan harâmîler varup Venedik'e tâbî' olan adaları ve gayri yerlerini urup âdemlerin esir idüp getirüp Rumili ve Anadolu'da ve Mağrib'de vesâir yerlerde satup veya kendüler kullanup bu-makûle esir her kimin elinde bulunursa bilâ-tereddüd ellerinden alınup Venedik beylerinin bayloslarına veya kâim-i makâmlarına veya vekillerine teslim ideler ve ol harâmî levend ele getirilüp muhkem haklarından gelinüp ve ol esir Müslüman olmuş ise âzad olup salıvirile ve ahidnâme-i hümâyûna muhâlîf sulh u salâha muğâyir Venedik re'âyâsını bâzı kimesneler esir idüp elden ele kaçırmağla ihtilâle bâis ve bâdî olurlar imiş imdi sulh u salâh zamanında vâki' olan Venedik esirleri her kimin elinde bulunur ise Müslüman olmuş ise âzad itdürile ve eğer küfrî üzere ise işbu ahidnâme-i hümâyûn ve sulh u salâh mûcebince Venedik baylosuna veya kendü ta'yin itdüğü âdemisine teslim itdirilüp min ba'd ahidnâme-i hümâyûna ve sulh u salâha muhâlîf esir itdirilmeyüp idenlerin haklarından gelinüp te'allül ve bahâne itdirilmeye deyü vârid olan hatt-ı hümâyûn mûcebince nişân-ı hümâyûn

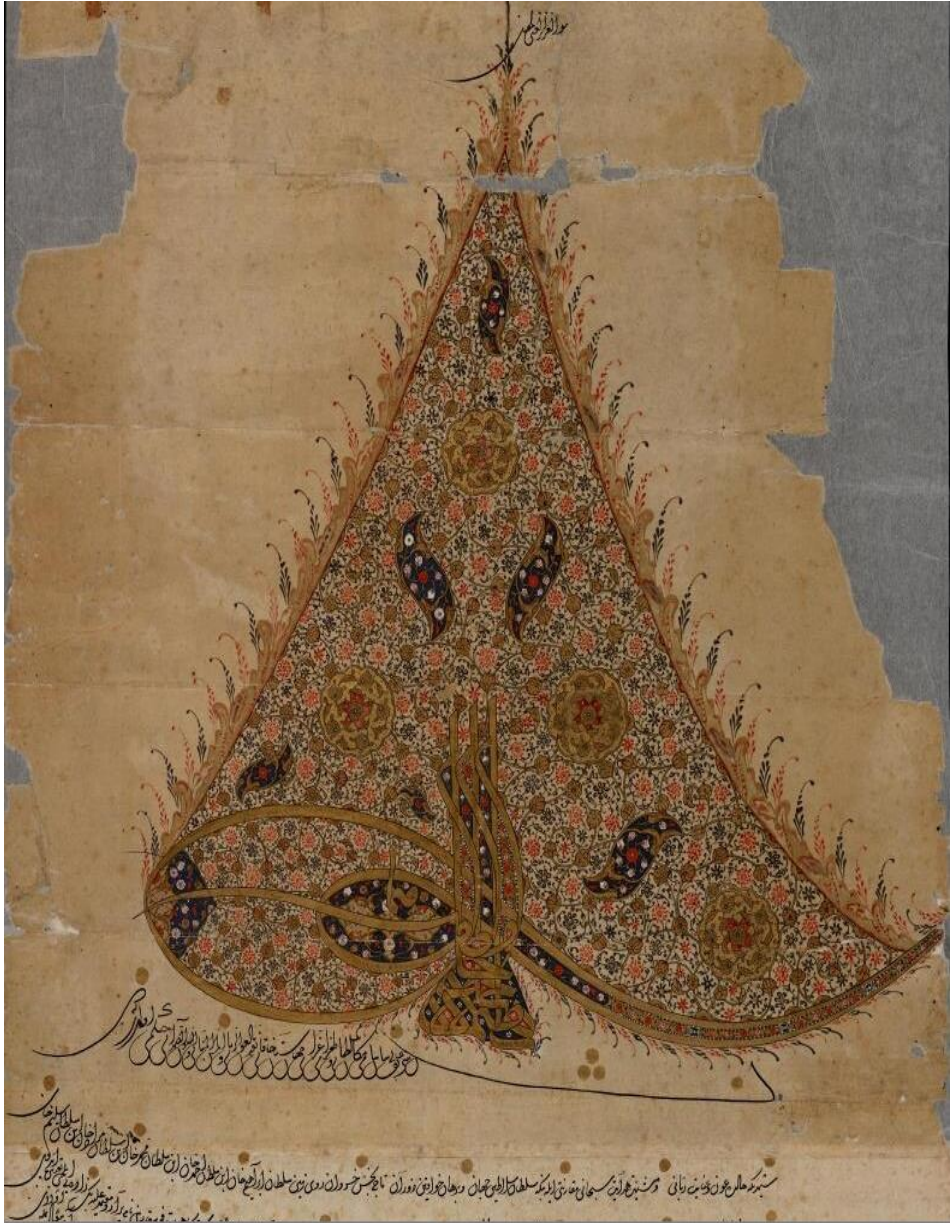
virilmeğın kemâkân ol nişân-ı hümâyûn mefhumu ile amel oluna ve Venedik gemileri memâlik-i mahrûseme gelür iken muhâlif yel çıkup ol gemi helâk olup ne mikdâr âdem kurtulursa âzad oluna esbâbları kurtulursa sahiblerine virile kapudân canibinden ve âdemlerinden ve sâirlerinden kat'â dahl olunmaya ve memâlik-i mahrûsemenden bir gemi ol tarafa varır iken muhâlif yel çıkup ol gemi helâk olursa Venediklûden âdem kurtulur ise anlara dahl olunmayup esbâbları sahibine virile kat'â dahl ve nizâ' olunmaya ve eğer memâlik-i mahrûsemenden şol yerlerden ki kadırğa ve kayıkları vesâir gemiler deryâ yüzüne çıkup gitdikleri vakit ki kapudânım anlar ile bile olmaya. Ol gemilerin reisleri muhkem kefillere virile ki varup Venedik memleketlerine zarar u ziyân irişdirmeyeler eğer kefil virmedin giderler ise mücrim ve günâhkâr olalar muhkem haklarından geleler ve eğe kefil virdikden sonra zarar iderler ise ne zarar ve ziyân olursa kefilleri vireler. Hemçünân Venedik canibinden dahi deryâ yüzüne gemileri çıka Venedik kapudânı bile olmaya. Reisleri muhkem kefile virdikden sonra memâlik-i mahrûseme zarar u ziyân irişdirirler ise olan zarar u ziyânı kefilleri vireler. Eğer kefilsiz giderler ise mücrim ve günâhkâr olalar muhkem haklarından geleler ve memâlik-i mahrûsemenden bir haracgüzâr veya bir âmil kaçup Venedik'e müte'allik kal'alalara ve adalara varup temekkin itse kabul olunmaya varan âdeme te'allül itmeyüp aynı ile vireler. Şöyle ki âdem öldürüp veyahûd uğruluk idüp rızık götürür ise aynı ile vireler benim cânibimden dahi ol-vechile itdirilüp ol taraftan âdem öldürüp veyahûd uğruluk idüp rızık götürür ise aynı ile vireler ve Venediklûnün bir biri arasında nizâ'ları olsa baylosları âdetlerince dinliye kimesne mani' olmaya ve bir kimesnenin baylos ile nizâ'ı olsa şöyle ki südde-i sa'âdetimden mahrûse-i İstanbul'da ola vâki' olan kaziyyesi Divân-ı Âlişânımda istimâ' [oluna] lakin ben sa'âdetle sefer-i hümâyûnda bulunacak olur isem ânın gibi baylos ile vâki' olan münâza'a İstanbul muhâfazasıçün konulan hâkim huzurunda kadı ma'rifetiyle istima' oluna. Şöyle ki Venedik bâzırgânları ile bir kimesnenin nizâ'ı vâki' olup kadıya varalar. Venediklûnün kendü tercümanları hazır olmayınca kadı olan da'vâların fasl ve istimâ' itmeyeler. Amma anlar dahi te'allül idüp tercüman hazır değıldir deyü avk itmeyüp tercümanların hazır idüp eğer tercümanları mühim maslahâtta ise gelince tevakkuf oluna ve baylos olanı âharın borcu için kimesne rencide itmeyüp muzâyaka virmeyeler ve nesne ödetmeyeler. Amma müdde'î olanlar medyunları sâkin olduğı yere varup hâkimi ma'rifetiyle hakk u adl üzere taleb oluna baylos dahi bu ahvâlin fasl olunmasın Venedik beylerine i'fâm ide ve Venedik'den İnebahtı ve Mora vesâir memâlik-i mahrûseme bir bâzırgân ki gele gayri kimesne borcu için ânı tutup incitmeyeler ve Venediklü bir bâzırgân Burusa'ya veya bir gayri yere gitmek isteye baylosundan icâzetnâme almayınca gitmeyeler. Eğer temerrüd idüp icâzetsiz gitmek isterse subaşı baylosa mu'âvenet idüp koyuvirmeye ve Venedik'den gelen gemilerin neftileri memâlik-i mahrûsemde hizmete tutulmayup nice geldiler ise gemiler ile

gideler ve Venedik'den gelüp temekkin iden kimesneler evlü olsun ergen olsun mâdamki gelüp gidüp rençberlik idüp memâlik-i mahrûsemde yerleşmeye, varup girü gide anlardan harâc taleb olunmaya ve Venediklünün bâzı harâcgüzâr kâfirler ile nizâ'ları olup hîn-i da'vâda Venediklü şâhidler ikâmet iderler imiş hasm olanlar bu yer kâfirlerinden gerekdir deyü muzâyaka virüp Venediklü nasrânilerin şehâdetlerin kabul eylemezler imiş imdi cümle nasârâ millet-i vâhîde olduğu ecilden gerekdir ki anların eğer kefere ile nizâ'ları olup ikâmet-i şâhîde ihtiyaçları olursa kefere tâ'ifesinden kangı sınıfdan ki şâhid ikâmet idüp şer'î şerîf-i nebevî muktezâsı üzere isbât ideler kabul oluna ve Venedik'den bir bâzirgân memâlik-i mahrûsemde yolda ve izde ve köyde basıup rızkı alınsa veyahûd basıldıkda bâzirgân depelenmiş olsa veya gâib olsa vârisi veyahûd vekîli gelürse şer'le görülüp hak yerine vara. Venedik'den bir bâzirgân memâlik-i mahrûsemde gelüp ticâret üzere kendi halinde yürür iken mürd olsa metrukâtına beytü'l-malcı karışmayup bayloslarına teslim ideler ve Mağrib Müslümanlarından ve bunlardan gayri sâir yerlerin bâzirgânları ki bey' u sırâ itmek için yaşdan ve kurudan gelmelü oldukda ki Venedik hükm idüğü yerlere uğraya âdet ve kânûnları üzere metâ'larının rüsûmun aldıktan sonra mâni' olmayalar zarar u ziyan irişdirmeyeler. Memâlik-i mahrûsemde nice dilerler ise gelüp gideler ve Korfoz'dan yukarı ve boğazdan yürüyen gemiler Venediklü olsun gayri olsun ki Venedik'e ticarete varalar ve geleler kimesne mâni' olmaya ve zarar u ziyan irişdirmeyeler meğer ki yaramazlık itmiş olalar. Ve bir Venedik gemisi âdet ü kânûn üzere İstanbul'da aranup gitdikden sonra ki kânûn-ı kadîm üzere bir dahi Boğazhisarları önüne vardıkda aranup andan sonra gitmeğe icâzet virile hâlâ kânûn-ı kadîme muhâlif Gelibolu'da dahi aranur imiş min ba'd Gelibolu'da aranmayup âdet-i kadîme üzere girü heman Boğazhisarları önünde aranup gide ve Zaklısa ceziresiçün sâl be-sâl Âsitâne-i Sa'âdetime bin beş yüz sikke altın irsâl u isâl ideler ve memâlik-i mahrûsemde Arabistan memleketleri feth olunduğu zamandan berü olagelen üslûb-ı kadîm üzere iki pâre mavnaları Mısır İskenderiyyesine ve iki kıt'a mavnaları dahi mahrûse-i Şam'a tâbi olan Trablus ve Beyrut iskelelerine olageldüğü üzere esbâb ve metâ'ları ile mukarrer olan vakitte ve mevsimlerde gelüp gide vaktinden ve mevsiminden te'hir itmeyüp eğer iki mavnalarıdır ve eğer dahi ziyadedir ve eğer büyük ve küçük gemileridir şimdiye değin ne-vechile gelüp gidüp bey' u sırâ idegelmişler ise girü ol-vechile idüp olagelene muhâlif nizâ' itmeyeler ve mahrûse-i İstanbul'da ve Beyrut ve Trablus iskelelerinde vesâir yerlerde eğer akçe ve metâ'dan evvelden olagelene muhâlif ihdâs olunan bid'atlar ref olunup kadîmden ne-vechile olageldi ise âna göre amel olunup kânûn-ı kadîme muhâlif kimesneye te'addi itdirilmeye ve merhûm ceddîm Sultan Süleyman Han zaman-ı şerîfnde virilen ahidnâme-i hümâyûn muktezâsınca mu'tâd-ı kadîmden ziyâde gümrük talep olunmayup gümrük husûsunda kânûn-ı kadîm olan kanûnnâme defteri mücebince müstâkilen emr-i şerîf virile ki dergâh-ı mu'allâmda ve Şam

Trablusu'nda ve Mısır İskenderiyyesi'nde vesâir memâlik-i mahrûsemde sâkin olan Venedik baylosu ve konsolosları ol emri temessük ideler ve mezbûr mavnalarına ve sâir gemilerine ve tâcirlerine ve metâ'larına beylerbeyilerimden ve beylerimden ve sâir kullarımdan hiç ahad kânûn-ı kadîme muhâlif zulm u te'addi itmeyeler emn üzere olalar kimesne anları rencide itmeye ve Arnavidlik'de ve Bosna vilâyetlerinde olan yerlerin bâzısının bu cânibin tasarrufuna girüp ve bâzı Venedik beylerinin ellerindedir iki cânibin ellerinde olan hisârların kadimî sınuru ve karyeleri vire bozulmadın ne vechile zabt olunagelmîş ise min ba'd ol-vechile zabt oluna deyü bu bâbda tarafeynden mezbûr vilâyetlerin hâkimlerine müceddeden emirler gönderilüp tanbihler olunup ve sâbika Bosna Beyi olan Ferhad Bey'e emirler vârid olup Yakomo Soranso nam Venedik elçisi muvâçhesinde sınır kat' olunup ne vechile ta'yîn ve tebyin oldundu ise vuku' üzere amel oluna ve mukaddemâ fetretten sonra merhûm ve mağfûrleh ceddîm Sultan Selim Han zamanında tekrar sulh u salâh olundukda üç yıla deĝin müte'ahhid oldukları üç yüz bin altunu tedriciyle bî-kusur edâ itdikleri hıznâme-i âmiremde mahfûz olan defterde mukayyed olup ve merhûmun ve mağfûrlehüm cedlerim Sultan Süleyman Han ve Sultan Selim Han ve Sultan Murad Han ve Sultan Mehmed Han ve babam Sultan Ahmed Han ve karındaşlarım Sultan Osman Han ve Sultan Murad Han tâbe serâhüm zamanlarında zikr olunan filoriden gayri sâir vâki' olan şartları ve ahdları bi't-tamam yerine getürdikleri ecilden tekrar işbu ahidnâmede derç olunmamışdır min ba'd ol husûslar için dahl u taarruz olunmaya ve merhûmun zamanlarında ve cülûs-ı hümâyûnumdan sonra virilen ahkâm-ı şerîfeyi kemâkân mukarrer tutdum mâdâm ki Südde-i Seniyye-i sa'âdet-destgâhımda kurudan ve yaşdan düşmanlık üzere olanlara Venedik Doju ve beyleri kavlen ve fi'len muayyen ve zâhir olmayalar vâki' olan sulh u salâhdan tecâvüz itdirmeyim ben-dahi hakk subhâne ve te'âlâ hazretlerinin ululuĝu ve vahdâniyeti hakkıçün ve celîl-i ekrem şefî'i ümem iki cihân güneşi Muhammed Mustafa sallallâhu te'âlâ aleyhi ve sellem hürmetiçün ahd u yemin iderim ki mâbeynde mün'akid olan dostluk ve sulh u salâhdan ve şart u beyân olunan şurût u uhûddan inhirâf göstermeyim ve ba'de cennet-mekân merhûm ve mağfûrleh karındaşım Sultan Murad Han tâbe serâhu zamanında korsan tâifesi hususiçün virilen nişân-ı hümâyûn benim zaman-ı sa'âdet-makrûnumda dahi tecdid olunup Venediklüler ol nişân-ı hümâyûnun şurûtun icra itdikleri ecilden bu taraftan dahi kemâkân mer'î ve muhterem tutulup mücebiyle amel oluna ve min ba'd hilâfına cevâz gösterilmeye şöyle bilesiz alâmet-i şerîf-i âlem-ârâya i'timâd ve i'tikâd kılasız. Tahrîren fi Evasıt-ı şehr-i Şevvali'l-mükerrem sene hamsin ve elf.

Be-makam-ı Dârü's-saltânati'l-aliyye Kostantiniyye el-mahmiyye

EK II: 1641 Tarihli Venedik Ahidnâmesi (ASV, Documenti Turchi, No. 1470)

EK III: 1605 Tarihli Korsan Ahidnâmesi (ASV, Documenti Turchi, No. 1193)

Handwritten text in Ottoman Turkish script, likely a historical document or chronicle. The text is written in a cursive style and is heavily obscured by large, dark ink blotches and stains, particularly on the right side of the page. The visible text is arranged in approximately 15 horizontal lines, written from right to left. The ink is dark, and the paper appears aged and yellowed. The overall appearance is that of an old, damaged manuscript page.

Kaynaklar

a. Arşiv Belgeleri

ASV (Archivio di Stato di Venezia)

Documenti Turchi: 1193, 1456, 1459, 1462, 1465, 1470, 1472, 1474, 1485, 1486, 1488

b. Kaynaklar

Barozzi, N.- Berchet, G. *Le relazioni degli stati europei lette al senato dagli ambasciatori veneziani nel secolo decimosettimo-Turchia*, Serie V, Venezia 1866.

Na'imâ Mustafa Efendi *Târib-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Abbârî'l-Hafikayn)*, Haz. Mehmet İpşirli, C. III, Ankara 2007.

c. Araştırma-İncelemeler

Bostan, İdris *Adriyatik'te Korsanlık: Osmanlılar, Uskoklar, Venedikliler 1575-1620*, İstanbul 2009.

Gülsoy, Ersin *Girit'in Fetbi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması (1645-1670)*, İstanbul 2004.

Kaçan, Meryem *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-Venedik Abidnâmeleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1995.

Küpelî, Özer *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*, İstanbul 2014.

Pedani, Maria Pia *I Documenti Turchi dell'Archivio di Stato di Venezia-Inventario della miscellanea*, Vol. II, Roma 1994.

Rothman, E. Natalie "Self-fashioning in the Mediterranean Contact Zone: Giovanni Battista Salvago and his 'Africa Overo Barbaria' (1625)", *Renaissance Medievalisms*, 2009, s. 123-143.

Setton, Kenneth M. *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century*, Philadelphia 1991.

Theunissen, Hans "Ottoman-Venetian Diplomats: The 'Ahd-names. The Historical Background and the Development of a Category of Political-Commercial Instruments together with an Annotated Edition of a Corpus of Relevant Documents", *EJOS*, I/1998, No. 2, s. 1-698.

Uzunçarşılı, İ. Hakkı *Osmanlı Taribi*, C. III/2, Ankara 2011.

Yılmaz, Ziya "Murad IV", *DİA*, C. 31, İstanbul 2006, s. 177-179.

Meltem Toksöz, *Nomads, Migrants and Cotton in the Eastern Mediterranean: the making of the Adana-Mersin Region 1850-1908*,
BRILL, Leiden & Boston, 2010, 224 shf.
ISBN. 978 90 04 18576 0.

Meltem Toksöz'ün bu çalışması, özellikle 1830'lu yıllardan itibaren büyük bir sosyo-ekonomik dönüşüm geçiren Çukurova bölgesi üzerine yoğunlaşmaktadır ve Adana-Tarsus-Ceyhan-Mersin ekseninde, bölgenin tarımsal üretiminin gelişimini ve uluslararası ticarete eklenme sürecini çok katmanlı olarak ele almaktadır. Bu noktada "çok katmanlılık" Toksöz'ün çalışmasında özel bir önem arz etmektedir. Toksöz, Osmanlı tarih yazımında, 19. yüzyıl Osmanlı ekonomisinin tanımlanması için kullanılan "bağımlılık" ve "dünya ekonomisine yabancı tüccarlar aracılığıyla eklenme" gibi temel kavramların yeniden ele alınmasını önermektedir.¹ Çalışmada tek bir faktörden ziyade karmaşık etkileşim dinamiklerinin, özellikle de yerel güç odaklarının (tüccarlar, konargöçerler, göçmenler, köylüler, yabancı sermayedarlar) merkez-çevre ilişkilerinin, Tanzimat reformlarının, toplumsal tabakaların ekonomik-siyasi davranışlarının ve nihayet Avrupa ve Amerika merkezli ticari ilişkilerin bir Osmanlı bölgesinde tarımsal üretimi ve politik yapıları nasıl şekillendirdiği başarılı biçimde tasvir edilmektedir. Böylesine bir tasvir, aslında sadece Çukurova ekseninden bölgesel ekonominin yerel faktörler ve imparatorluk dinamikleriyle şekillendirilmesini değil; aynı zamanda Tanzimat reformlarının Osmanlı taşrasında konargöçerlere, tüccarlara, göçmenlere ve yabancı yatırımcılara çok geniş bir manevra alanı yaratıp bu bölgesel ekonomiyi hukuki ve politik olarak desteklemesini de içermektedir. Bu yüzden Toksöz'ün çalışması, bize 19. yüzyıl Osmanlı dünyasının değerlendirilmesinde kullanılan "merkez-taşra, yerel-imparatorluk, Tanzimat öncesi-sonrası, toprak reformu öncesi-sonrası" gibi ayrımların ötesinde değişkenler sunmaktadır. Eserin birçok yerinde vurgulandığı üzere Toksöz, tarihsel kopuşlardan ziyade devamlılıklar üzerinde durmaktadır ve tam da bu yüzden klişeleşmiş ayrımlar yerine uzun dönemli değişkenlerle 19. yüzyıl sonu Çukurova'sının incelenmesi özellikle erken modern dönemden yapıların nasıl dönüştüğünü görmek açısından çok önemlidir.²

1 Bağımlılık ve eklenme süreçlerinin iyi bir özeti için, Reşat Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century*, SUNY Press, 1988, ss. 18-25.

2 Çok katmanlı dinamikler, erken modernlik ve modernlik üzerine eleştirel bir analiz için, Rifa'at Ali Abou-El-Haj, "Historiography in West Asian and North African Studies since Sa'id's Orientalism," *History After the Three Worlds: Post-Eurocentric Historiographies*, ed. Arif Dirlik, Vinay Bahl, Peter Gran içerisinde, Rowman & Littlefield, Oxford, 2000, ss. 67-85.

Meltem Toksöz tarafından kullanılan Osmanlı arşivi ve yabancı arşiv kaynakları³ bizlere 19. yüzyıl Osmanlı taşrasının bu ayrımların dışındaki değişkenlerle incelendiğinde, Osmanlı merkezileşme ve modernleşmesi, Tanzimat reformları ve Osmanlı ekonomisinin dinamikleri gibi temel konular ile ilgili yeni araştırma sahalalarının yaratılabileceğini de kanıtlamış olur. Metodolojik olarak düşünüldüğünde, Eugene Rogan'ın *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire, Transjordan 1850-1921* adlı eserinin Çukurova özelinde okunması olarak görülebilecek bu eser, Rogan'ın temel problematikleri olan merkezileşme ve çevre-merkez ilişkilerinden çok daha fazlasını bizlere sunmaktadır. Meltem Toksöz'ün çalışması aslen, Beshara Doumani'nin Nablus ve Dina Rizk Khoury'nin Musul üzerinden anlattığı erken modern dönem Osmanlı yerel dinamiklerinin modernlik kavşağında hangi biçimlere büründüğünü anlatmaktadır. Son yirmi beş yılda Osmanlı tarih yazımında, merkez-taşıra ilişkisini bölgesel ticarileşme ve yerel güç ilişkileriyle yeniden yorumlayan çalışmaların büyük ölçüde 17. ve 18. yüzyıllara odaklanmış olması sebebiyle bu çalışma, özellikle uzun dönem Osmanlı sosyoekonomik dinamiklerine bakan tarihçiler için oldukça önemli bir anlatıdır.

Bu anlamda Toksöz'ün çalışması oldukça önemli görülmelidir. Bununla birlikte yukarıda bahsedilen çok katmanlı dinamiklerin bir bölge üzerinden anlatılması, yöntemsel olarak Toksöz'ü, 1858 Osmanlı Arazi Kanunnamesi, Fırka-ı Islahiye Kanunu ve yabancı tüccarların Osmanlı ekonomisine entegrasyonu gibi tarihçiler tarafından devamlı iki kutup etrafında tartışılan konuların kısıtlayıcı etkisinden de kurtarmış görünmektedir. Toksöz tarafından Çukurova örneğinde çok detaylı bir şekilde gösterildiği üzere, Osmanlı Çukurova'sının 19. yüzyıl boyunca geçirdiği dönüşüm tek bir faktörle açıklanamamaktadır. Yine Toksöz tarafından başarılı biçimde gösterildiği üzere, Çukurova gibi en azından coğrafi olarak görece bir bütünlük arz eden bir bölgede bile Osmanlı tarım ekonomisinin gelişimi ve yerel güçlerin etkileşimi oldukça farklılık göstermektedir. Örneğin Ceyhan bölgesindeki toprak sahipliği, tüccar sermayesinin yatırım alanları, Adana-Tarsus havzasından ciddi anlamda farklılaşmış olarak görülmektedir. Bu tür bir farklılaşmanın ortaya konulması, bizleri Osmanlı tarımının 19. yüzyıl boyunca farklı bölgelerde, farklı dinamikler geliştirdiği fikriyle yüzleştirmektedir ki bu anlamda genel kalıp olarak kullanılan Osmanlı dünyasında ortakçılık, çiftlik ve küçük toprak sahipliği kavramlarının tüm bölgelere uygulanmasının sorgulanması gerekir. Bu anlamda Toksöz tarafından bu sorgulamanın yapılmadığı görülmektedir. Çalışmada Çukurova bölgesindeki ortakçılık ve büyük toprak sahipliği mekanizmalarının anlatıldığı bölümde, oldukça soyut bir ortakçılık, büyük çiftlikleri kavramlarıyla

3 Bu noktada özellikle Almanca kaynakların eserde son dönem Osmanlı toplumsal tarihinin analizinde çok nitelikli bir şekilde kullanıldığını vurgulamak gereklidir. Çoğu zaman diplomatik ilişkiler ve büyük yatırımlar çerçevesinde kullanılan bu kaynaklar Osmanlı toplumundaki sosyal dinamiklerin incelenmesi için de çok faydalı bilgiler sunmaktadır.

karşılaşılmaktadır. Oysaki böyle bir çalışmada, Çukurova özelinde bu yapıların nasıl işlediği ve nasıl dönüştüğü gibi konuların ele alınması gereklidir ve bunun sonucunda bu yapıların tek bir sisteme işaret etmediğinin gösterilmesi bu konudaki fikirlerin zenginleşmesini sağlayabilir. Aslında bu verisel eksiklik Toksöz'ün çalışmasında yer alan daha büyük bir sorunla ilişkilidir.

Toksöz tarafından 19. yüzyıl sonunda Çukurova'da pamuk üretiminin, belli bir sosyal sınıfın değil tüm toplumun meselesi olduğu; tarımın ticarileşme sürecine tüm grupların katıldığı belirtilse de bu çalışmadaki anlatıda küçük köylülük, orta köylülük ve bu grupların dünyası hakkında çok az bilgi bulunabilmektedir. Çalışmada, bu kesimin ortakçılık mekanizmalarına nasıl ikna olduğu, bunu nasıl işlettiği, kredi odaklarıyla etkileşimleri gibi konulara çok az değinilmektedir ve bu gruplar ancak büyük çiftlik sahipliği ya da kredi mekanizmalarının işlerliği meselelerinde tüccarları ve büyük toprak sahiplerini ilgilendirdiği ölçüde karşımıza çıkmaktadır. Bu haliyle, Toksöz tarafından aksi iddia edilse de, Çukurova'daki tarımsal ticarileşme ve yerel ekonominin gelişiminin motoru olarak tüccar sınıfı ve sermaye sahiplerinin olduğu izlenimi ağır basmaktadır. Ticarileşmenin küçük köylü üzerindeki etkisi iltizam ve kredi-borç ilişkilerinde çok az incelenmektedir. Örneğin çalışmada, Çukurova bölgesindeki küçük köylünün, oluşturulan sandık sermayesinden yararlanamadığı ve bu kredi olanaklarının büyük toprak sahipliği lehine işlediği; bunun da büyük toprak sahipliğine etki ettiği belirtilse de çalışmadan bu süreç hakkında hemen hemen hiçbir bilgi edinilememektedir.

Bununla ilgili diğer bir sorun, yine Toksöz tarafından Çukurova bölgesinde 19. yüzyılın son on yılında pamuk etrafında gelişen endüstrileşme hikâyesinin anlatıldığı bölümde mevcuttur. Yerel ve yabancı faktörlerle birlikte Mersin limanının gelişimi ekseninde tekstil ve pamuğa bağlı olan endüstrileşme süreci, büyük ölçekli hidrolik presler, tarımsal aletler, çırçır ve iplik makinelerine indirgenmiş görünmektedir. Oysa 20. yüzyıl boyunca bile bölge kapsamındaki köylerde ve göçerler arasında varlığını sürdüren tekstile dayalı küçük çaplı kırsal endüstri mevcuttur, bu endüstrinin 19. yüzyıldaki gelişimi ve dönüşümü hakkında bu çalışmada hemen hemen hiçbir bilgi bulunamamaktadır. Yine çalışmada, özellikle İbrahim Paşa'nın inisiyatifiyle bölgede gerçekleştirilen ilk reform ve yatırımların kırsal endüstri ya da verlagssystem üzerine genel etkileri ve kırsaldaki tekstil endüstrisinin nasıl dönüştüğü gibi konular cevapsız kalmaktadır.⁴ Bu haliyle 1890'dan sonra Çukurova'da görülen endüstrileşme süreci, modernist bir perspektifle endüstriyel-tarımsal makineleşmeye indirgenmiş olarak görülmektedir.

4 Kırsal endüstrilerin ve fason üretim şekillerinin endüstri devrimi öncesi ve sonrasındaki devamlılık ve kırılmaları için, Daryl M. Hafter, *European Women and Preindustrial Craft*, Indiana University Press, 1995.

Toksöz tarafından 19. yüzyıl Osmanlı tarımındaki en önemli meselelerden biri olan iş gücü açığı uzun irdelense de toprakta çalıştırılacak işçilerin hangi araçlarla bulunduğu ve işçi bulma mekanizmasının nasıl işlediği aktarılmamaktadır. Örneğin, 1832-1840 yılları arasında mevsimlik işçilerin bulunması ve tarım alanlarına yönlendirilmesi faaliyetinde elçibaşı olarak adlandırılan kişilerin varlığından söz edilmektedir; ancak “Bu elçibaşılar kimdir?”, “Orta köylülüğün Çukurova’da cisimleşmiş halleri midir yoksa bu kişiler özgün bir ticareti mi yürütmektedir?” gibi sorulara hem 1832-1840 yılları arasındaki dönemde hem de sonraki dönemlerde hiç değinilmemektedir. Kaynakların kısıtlayıcı etkisi de göz önünde tutulduğunda, çalışmada konar-göçer grupların yerleştirilmesi ve pasifize edilmesi meselelerine gösterilen ilginin, toplumun alt kesiminin ve köylülerin bu süreçteki dünyalarının anlaşılmasına gösterilmediği söylenebilir.

Toksöz burada haklılık payına sahiptir; zira çalışma esas itibarıyla konar-göçerler ve göçmenler üzerinde yoğunlaşmış durumdadır, bu sebeple bu iki gruba gösterilen özel ilgi köylülere ve yerleşikliğe geçip küçük köylülüğe dönen konar-göçerlere gösterilmemiş olabilir. Zira Toksöz tarafından hazırlanan bu değerli çalışma, yukarıda belirtilen eksik alanların araştırmacılar açısından ciddi bir araştırma sahası olduğunun da ortaya konması açısından oldukça önemlidir. Bu çalışmanın gelecekteki araştırmalar için ortaya koyduğu diğer bir önemli nokta ise 19. yüzyıl Osmanlı liman kentleri üzerine yapılacak bir analiz sonucunda, hinterlandtaki dinamiklerin ve yine yereldeki mülkiyet ve güç ilişkilerinin, liman şehirlerinin ana karakterlerini belirlemede oynadığı rollerinin derinlemesine araştırılması gerektiğidir. Son zamanlarda yapılan birkaç iyi çalışma dışında,⁵ Osmanlı tarih yazımında şehirlerin özellikle de liman kentlerinin gelişimi hakkında literatür Avrupa merkezli, tekdüze, homojen bir hikayeye sıkışmış gibidir. Genellikle bu çalışmalarda, herhangi bir Osmanlı liman şehrindeki konsolosların sayısı, yabancı tüccarların kararları, bu tüccarların yerel dünyaya etkisi, limanın altyapı olarak gelişimi ve ihraç edilen tarımsal üretim miktarlarına değinilmekte ve bu verilerle liman şehrinin kapasitesi ve dinamikliği ölçülmektedir. Oysaki Toksöz

5 Birkaç öncü örnek için, Irene A. Bierman, R.A. Abou-el Haj and Donald Preziosi, *The Ottoman City and its Parts: Urban Structure and Its Parts*, Aristide Caratzas, New York, 1991; Eyal Ginio, “Migrants and Unskilled Local Workers in an Ottoman Port-City: Ottoman Salonica in the Eighteenth Century,” *Outside In: on the margins of the Modern Middle East*, ed. Eugene Rogan içerisinde, I.B. Tauris, London, 2002, ss. 126-148; Ulrike Freitag, Malte Fuhrmann, Nora Lafi, Florian Riedler, *The City in the Ottoman Empire: Migration and the Making of Urban Modernity*, Routledge, London, 2011; Can Nacar, “Tobacco Workers in the Late Ottoman Empire: Fragmentation, Conflict, and Collective Struggle,” *Basılmamış Doktora Tezi*, Binghamton University, 2010.

*İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü

tarafından, çok başarılı bir şekilde, özellikle 1870'lerden sonra gelişen Mersin-Çukurova ilişkisinde gösterildiği üzere, Osmanlı liman kentlerinin gelişim parametleri, basit bir kent tarihine sığdırılmayacak kadar kırsal bölgelerle ve tarımsal alanla iç içe geçmiş durumdadır. Örneğin çalışmada detaylı olarak anlatılan Mavromatis ailesinin bölgeye gelişi, ailenin zenginleşip etki sahasını genişletmesi, tarım tüccarlarıyla ilişkiler kurması ve yatırım alanlarını genişletip kredi, tarımsal endüstri ve ticari yapıları şekillendirmesi bu iç içe geçmişliği çok iyi anlatmaktadır. Mersin, bölgenin tarımsal üretiminin ve değişen güç ilişkilerinin bir yansıması olarak 19. yüzyılın son çeyreğinde büyük bir gelişme göstermiş; bu gelişme, özellikle kredi mekanizmalarıyla kendi art bölgelerinin yeniden tanımlanmasına kadar uzanan zincirleme değişimleri tarımsal üretime getirmiştir. Bu değişimlerin içinde giderek Osmanlı merkezile, daha sonra Cumhuriyet Ankara'sıyla, ilişkilerin bölge ekonomisi çerçevesinden yeniden tanımlanması ve Çukurova'nın uluslararası ticarete eklenmesi de vardır. Bu yüzdendir ki bu çalışma, sadece verimli bir Osmanlı ovasının 19. yüzyıl boyunca geçirdiği siyasi ve sosyal dönüşümleri göstermesi açısından değil; şehir-kırsal ikiliğinin ve ilişkilerinin Osmanlı tarihçiliğinde yeniden ele alınması açısından da yeni araştırma kapılarını aralamaktadır.

Yrd. Doç Dr. İrfan Kokdaş*

* İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü

Özer KÜPELİ, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014. ISBN:978-605-5200-43-5, 336 shf.

Osmanlı Devleti'nin mücadeleye girdiği devletlerden bir tanesi de 1501-1736 yılları arasında İran'da hüküm sürmüş olan Safevi hanedanlığıdır. Başlangıçta bir tarikat temsilcisi olan Safeviler 1501'de Şah İsmail'in Tebriz'de kendi devletlerini kurmasıyla kuvvetli siyasi bir birlik haline gelmişlerdir.

Anadolu'da kuvvetli bir mürit topluluğuna sahip olan Safevilerin Anadolu'yu potansiyel bir yayılma alanı olarak görmesi başlangıçtan itibaren Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerin gergin seyretmesine neden olmuştur. Bu dönemde İran'da Sünnilere karşı ciddi bir baskı söz konusu iken, Osmanlı topraklarındaki Kızılbaş unsurların ulema tarafından Rafizî ilan edilmeleri ve devlet katında şiddetli takibata uğramaları, sonuçları günümüze kadar ulaşan bir dizi tartışmaya yol açmıştır.

Yaklaşık iki buçuk asır boyunca sınır komşusu olan ve bu sürenin önemli bir kısmını mücadeleye geçiren Osmanlı-Safevi devletleri arasındaki ilişkiler şimdiye dek oldukça az sayıda araştırmaya konu olmuştur. Bunların da önemli bir kısmı, ilişkilerin ilk dönemine ve XVI. yüzyıla aittir. Mesela Adel Allouche'nin *Osmanlı-Safevi İlişkileri, Kökenleri ve Gelişimi* adlı eseri, Jean Louis Bacque-Grammont'un *Les Ottomans Les Safavides Et Leurs Voisins. Contribution a L'histoire Des Relations Internationales Dans L'Orient Islamique De 1514 a 1524* adlı eseri ile *Les Ottomans, Les Safavides Et La Georgie 1514-1524* adlı eseri, Tufan Gündüz'ün *Son Kızılbaş Şah İsmail* adlı eseri, Remzi Kılıç'ın *Kanuni Devri Osmanlı-İran Münasebetleri (1520-1566)* adlı eseri ve Bekir Kütükoğlu'nun *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri(1578-1612)* adlı eseri örnek olarak gösterilebilir. Bunlara ilave olarak bu dönemin ilişkilerine dair yayınlanmış bir dizi makale mevcuttur. Ancak ilişkilerin XVII. yüzyıldaki durumuyla ilgili olarak yapılmış çalışma sayısı ise yok denecek kadardır. Nitekim Bekir Kütükoğlu'nun eserine ilave olarak Kerim Yans tarafından yaklaşık 40 yıl önce hazırlanmış bir doktora tezinden başka konuya dair bir çalışma gözümüze çarpmamaktadır. Bu durum Osmanlı-Safevi ilişkilerinin hâlihazırda incelenebilecek ya da yeniden ele alınabilecek yönlerinin olabileceğini akla getirmektedir.

XVII. yüzyıl Osmanlı-Safevi ilişkilerini detaylı bir şekilde ortaya koyan önemli bir çalışma, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri* adıyla Doç. Dr. Özer Küpeli tarafından bilim dünyasına kazandırılmıştır. 1612-1639 yılları arasındaki dönemi kapsayan eser, Bekir Kütükoğlu'nun eserinin kronolojik olarak devamı niteliğindedir. Yazar, Osmanlı Safevi ilişkilerinin XVII. yüzyılda oldukça yoğun olmasına rağmen çok az sayıda araştırmaya konu olduğunu, buradan hareketle iki devlet arasındaki münasebetlerin siyâsî-askerî seyrini çok boyutlu ve kronolojik bir zeminde ele almak gayesiyle eseri kaleme aldığını *Önsöz*'de (s.10) belirtmektedir.

Daha önce yazar tarafından doktora tezi olarak hazırlanan bu eser; Önsöz, Kaynaklar Hakkında, Giriş ve sonrasında üç ana bölümün ardından Sonuç, Bibliyografya, Ekler ve Dizinden oluşmaktadır.

Safevilerin ortaya çıkışı ile başlayan Giriş kısmında yazar, Osmanlı-Safevi ilişkilerinin tarihsel gelişimini kronolojik olarak ortaya koyarken; yaklaşık yüz elli yıllık dönemde, sık sık savaştan iki devlet arasındaki asıl sorunun, Sünnilik- Şiilik veya Türklük- İrânlılık mücadelesi olmadığını, bu yönde yapılmış yeterli dayanaklardan yoksun yorumların meseleyi basite indirgeyip dar bir pencereden bakmaktan kaynaklandığını belirtmiştir. Bu kısımda Osmanlı-Safevi mücadelesinin nedenlerini, siyasal/bölgesel rekabet ve uluslararası ittifaklar, mezhep çatışması, ekonomik rekabet alt başlıkları çerçevesinde açıklamıştır. Bununla birlikte yazar, coğrafya, iç ve dış dinamikler, bölgesel çeşitlilikler, komşu devletlerin tutumu ve ittifaklar göz önüne alındığında mezhep faktörünün uzun süre devam eden mücadeleleri açıklamak için tek başına yetersiz kaldığını, bu iki devletin Anadolu, Kafkasya ve Irak coğrafyasına yayılan geniş bir bölgede, birbirlerine karşı siyasal ve ekonomik bakımdan üstünlük kurma çabalarına dikkat çekmek gerektiğini belirtmiştir.

“1612-1623 Yılları Arasında Osmanlı-Safevi Münasebetleri” başlığını taşıyan birinci bölüm(ss. 89-127); “Barışın Bozulması ve İrân Üzerine Sefere Karar Verilmesi”, “Veziriazam Mehmed Paşa’nın Revan Seferi”, “Veziriazam Halil Paşa’nın Erdebil Seferi ve Serav Antlaşması” ile “Serav Antlaşması’ndan Sonra Tarafların İlişkileri” adlı alt başlıklardan oluşmaktadır. Bu bölüm; Osmanlılar ve Safeviler arasında yapılmış olan 1612 Nasuh Paşa Antlaşması’ndan beri süre gelen birkaç yıllık barış dönemini sonlandırıp yeniden yoğun bir savaş dönemine geçilmesi sürecini anlatması ve bu savaş döneminin 1618 Serav Antlaşması ile sonlandırılmasını konu almaktadır. Bu yıllar arasındaki mücadelelerin Osmanlı Devleti için de Safevi Devleti için de uzun süreli bir kazanç sağlamamış olması dikkati çeker. Ancak Osmanlı Devleti için bir süreliğine doğu sınırına yeniden barışı getirmesi bakımından önemlidir.

İkinci bölüm “IV. Murad’ın Saltanatının İlk Devresinde Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1623-1631)” (ss. 129-193) ana başlığını taşımaktadır. Bu bölüm altında yazar “Bekir Subaşı Hadisesi ve Bağdat’ın Safevilerce Ele Geçirilmesi”, “Çerkez Mehmed Paşa’nın Abaza Üzerine Seferi”, “Safevilere Karşı Gürcistan’da İsyân ve Osmanlı Müdahalesi”, “Hafız Ahmed Paşa’nın Bağdat Seferi”, “Abaza Mehmed Paşa’nın Yeniden İsyânı ve Halil Paşa’nın Erzurum Seferi”, “Hüsrev Paşa’nın Abaza Tedibine ve Bağdat’ın Fethine Memur Edilmesi” olaylarını, dönemin ayrıntılarıyla incelemekle beraber son alt başlığı; “Erzurum Kalesi’nin Kuşatılması ve Abaza Meselesinin Halledilmesi”, “Hüsrev Paşa’nın Hemedan

Seferi”, “Hüsrev Paşa’nın Bağdat Seferi ve Kuşatması” şeklinde genişletmiştir. Kısacası bu başlıklar altında Osmanlı ülkesinin kriz zamanı olarak nitelendirilen 1622-23 yılları ile başlayan süreç anlatılmaktadır. II. Osman’ın katledilmesiyle devlet otoritesinin hiç kalmadığı bu süreçte ardı ardına başlayan isyanlardan yararlanan Safeviler, Osmanlı’nın doğu sınırlarını tehdit etmeye başlamış ve Bağdat’ı ele geçirmişlerdir. Bağdat’ın kaybedilmesiyle on beş yıl sürecek olan Osmanlı- Safevi mücadelesi yeniden başlamıştır. Önceki dönemlerden farklı olarak Osmanlı yönetimi bu süreçte Safevilere karşı, bölgedeki diğer güçlerle ittifak arayışlarına girmiştir.

“IV. Murad’ın İktidarı Doğrudan Ele Aldığı Dönemde Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1632-1639)” ana başlıklı üçüncü ve son bölüm(ss. 195-280) ise “Safevilerin Van Kuşatması” alt başlığı ile başlamaktadır. Devamında “IV. Murad’ın Revan Seferi” alt başlığı altında Osmanlı ordusunun Revan üzerine gidişi, Revan Kalesi’nin kuşatılması ve zaptı, IV. Murad’ın Revan’dan Tebriz’e ve oradan da İstanbul’a dönüşü anlatılmıştır. “Revan Kalesi’nin Safevilerce Geri Alınması”, “Erdelan Hâkimi Han Ahmed’in Osmanlı Devleti’ne İlticası”, “IV. Murad’ın Bağdat Seferi” ve son olarak da “Diplomatik Temaslar ve Osmanlı-Safevi Barışı” bu en hacimli bölümde yer alan diğer alt başlıklardır. Kitabın bu bölümünde, Osmanlı Devleti’nin uzun süredir olmayan devlet otoritesinin IV. Murad’ın yaptığı girişimler ve verilen mücadeleler ile yeniden kurulması sürecinde, Doğuda fethedilmesi arzulanan şehirlerin ele geçirilmesi ayrıntılarıyla ele alınmıştır. Özellikle Osmanlı dünyasında uzun süredir beklenen Bağdat’ın fethinin başarıyla gerçekleştirilmesiyle Osmanlı Devleti’nin İran içlerine kolayca girme ve herhangi bir direnişle karşılaşmadan hak iddia ettikleri bölgeleri rahatça ele geçirme imkanını kazanmaları dikkat çekicidir. Fetihlerin IV. Murad önderliğinde başarıyla gerçekleştirilmiş olması kendisinin tarihte “Revan ve Bağdat fatihi” diye anılmasını sağlaması bakımından önem arzeder.

Sonuç olarak; birçok devletle mücadeleye girişen Osmanlı Devleti’nin Safevilerle giriştiği mücadele diğerlerinden farklı bir boyuttadır. Her iki devletin mezhepleri farklı olsa da Müslüman olmaları birbirleriyle olan mücadelelerinin sebeplerinin kaynaklara farklı yansımalarına sebep olmuştur. Bu da, bu konuda sadece Osmanlı ya da sadece Safevi kaynaklarına dayanarak oluşturulan eserlerin doğru bir sonuca ulaşmasını engellemektedir. Bu açıdan bakıldığında, bölgesel, siyasal, dini, ekonomik çerçevede Osmanlı-Safevi ilişkilerini çatışma ve ittifak çabalarını konu edinen, incelemesini yaptığımız bu eser, Osmanlı arşiv vesikaları, yabancı arşiv vesikaları, belge koleksiyonları, Osmanlı tarihleri, Safevi tarihleri, seyahatnameler ve hatıralar gibi kaynak eserlerin kullanımı bakımından diğer eserlerden farklılık gösterir. Bu yönüyle konuyla ilgili tarihi belgelerin ve eserlerin

titiz bir şekilde karşılaştırmalı olarak incelenmesi, iki devlet arasındaki münasebetleri tarihsel gerçeklik zemininde tüm gerçekliğiyle ortaya koymaktadır.

İrem ÇANLI*

*İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi

Cahit Telci, *İzmir ve Yöresi Tarihinin Kaynakları: Halil Beğ Defteri (1425-1430)*, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Yayını, İzmir, Şubat 2015, ISBN 978-605-84722-0-4, 253 shf.

Osmanlı tarihinin arşiv kaynakları arasında Tapu-Tahrir defterleri oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle XV-XVI. yüzyıllarda Osmanlı tarihi ile ilgili yapılan araştırmalarda başvurulan arşiv kaynaklarının başında bu defterler gelir. Tahrir defterleri, Osmanlı Devletinin hem hâkimiyetinde bulunan bölgelerin hem de yeni fethettiği toprakların mülkiyet ve tasarruf biçimi ile vergi miktarını tayin ve tespit etmek amacıyla belirli zamanlarda yaptığı sayımları içerir. Yerine göre beş ile kırk yıllık aralıklarla yapılan, tahrir sonucunda hazırlanan ve mufassal, icmal, evkaf ve piyade gibi çeşitleri bulunan bu defterler, Osmanlıların XV. ve XVI. yüzyıllarda, tımar sistemini uyguladıkları bölgelerde vergi mükelleflerine ait çeşitli bilgileri, bunların yaşadıkları yerlerden toplanması beklenen vergileri, bu vergilerin hangi kişi veya kurumların tasarrufunda bulunduğunu tespit eden ve genellikle sancak esasına göre düzenlenen resmi belgelerdir. Bu defterlerdeki verilerin doğru ve etkili bir şekilde analiziyle Osmanlı toplumunun nüfusu, demografik yapısı, içtimai durumu, zirai ve ekonomik faaliyetleri, toprak tasarruf şekilleri yanında şehirlerin fiziki yapısı, vakıflar ve kırsal hayat hakkında önemli bilgiler edinmek mümkündür.

Tahrir defterleriyle ilgili çalışmalar Ömer Lütfü Barkan'ın öncülüğünde başlamış ve Halil İnalçık, Nejat Göyünç, İsmet Miroğlu, Feridun Emecen, Özer Ergenç, Bahaeddin Yediyıldız, Heath Lowry, gibi tarihçilerin çalışmalarıyla da önemli gelişmeler kaydetmiştir. Özellikle 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren Tahrir defterleri kullanılarak şehir ve bölge tarihi üzerine birçok yüksek lisans ve doktora tezi yapılmıştır. Tahrir Defterlerinin neşri ile ilgili ise Fekete'nin Estergon Sancağı, Halil İnalçık'ın Arvanid Sancağı üzerindeki çalışmaları, Ö.L. Barkan'ın Enver Meriçli ile birlikte hazırladığı Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri ilk yayınlanan örnekler olmakla birlikte bu alanda yapılan çalışmalar devam etmektedir.

Bu bağlamda yapılan son çalışmalardan birisi Doç. Dr. Cahit Telci tarafından neşredilen Halil Beğ Defteri'dir. Bu eser, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi BAP projeleri kapsamında "İzmir ve Yöresi Tarihinin Kaynakları" başlıklı projenin ilk yayını olup, yazar, eserin önsözünde bu defterin ardından Aydın Sancağı'nın diğer XV-XVI yüzyıl defterlerinin de kronolojik sıra ile neşredilmesinin planlandığını belirtmektedir.

Bu incelemeye konu olan Halil Beğ Defteri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde MAD. 18003 numaralı defterdir. Yazar, neşrettiği bu defterin Aydın Sancağı'nın 1425'teki fetihten sonra düzenlenen ilk defteri olduğunu iddia etmektedir. Bu

iddiasını hem Aydın Sancağı'nın XV. Yüzyılına ait elimizde mevcut olan tahrir defterlerinde Halil Beğ Defterine yapılan atıflardan yola çıkılarak, hem de defterin içeriğindeki bilgiler ve bu bilgilerin söz konusu diğer tahrir defterleriyle mukayese ederek desteklemektedir. Örneğin Tahrir defterlerinde geçen *asl-ı basıl* ifadesi bir önceki tahrir defterinde ilgili bölümün hasılına atıfta bulunmaktadır. Aydın Sancağının bugüne kadar en erken tarihli tahrir defteri olarak kabul edilen BOA. TD. 1/1M numaralı defterde *asl-ı basıl* olarak verilen değerlerin Halil Beğ Defteri'ndeki verilerle örtüşmesi ve Halil Beğ Defteri'nde *asl-ı basıl* gibi bir önceki deftere atıfta bulunan bir ifadenin bulunmayışı yazarın iddiasının dayanak noktalarından biridir. Yazar, bunun gibi birçok dayanağı eserinde ayrıntılı bir biçimde sıralayarak iddiasını desteklemektedir. Biz burada bunlardan sadece birini vermekle yetindik.

Yazarın iddiasını doğruluğu göz önüne alındığında bu defter, Halil İnalıcık tarafından neşredilen ve icmal nitelikte olan Arvanid Defteri'nin yanında aynı tarihlere ait elimizdeki ilk mufassal tahrir defteri olma özelliğini taşımaktadır. Defterin bugüne kadar konu ile ilgili çalışmalarda kullanılmadığını belirten yazar bunun sebebinin, defterin arşiv kataloglarında sadece Alaşehir ile ilişkili olarak tanımlanmasından kaynaklanmış olabileceğini ifade etmektedir.

Defter, 29x11cm ebadında olup 93 sayfadır. Yazar, eserinde defterin baştan ve 84. sayfadan sonra eksik olması nedeniyle üç parçadan oluştuğunu, 1-4 sayfalar arasında yer alan ilk parçanın Aydın Sancağı ile ilgili olmadığını ve bu kısmın Halil İnalıcık tarafından yayınlanan ve 1431 tarihli Arvanid Defterinin eksik varakları olabileceğini ifade etmektedir. Defterin Aydın Sancağı ile ilgili olan kısmı 5-84 sayfaları arasında yer almasından dolayı yazarın eserde defterle ilgili yaptığı değerlendirmeler bu sayfalar arasındaki kısım ile ilgilidir. Yazar, defterin 85-93. Sayfaları arasında bulunan üçüncü kısmının ise başka bir defterin parçası olduğunu belirtmektedir.

Defter hakkındaki bu bilgilerden sonra incelemesini yaptığımız esere bakacak olursak eser, genel olarak içindekiler, önsöz, giriş bölümü, defterin ayrıntılı bir biçimde değerlendirmesinin bulunduğu bir bölüm, defterin tam metin transkripsiyonunun verildiği bölüm ve bibliyografyadan oluşmakta olup eserin sonunda defterin orijinal metni verilmiştir.

Giriş bölümü, *Aydın Sancağı'nda Osmanlı Yönetiminin Tesisi* ana başlığı altında *Osmanlıların Aydın Yöresini Fethi* ve *Aydın Sancağının Tabirleri* isimli alt başlıklardan oluşmaktadır. Yazar bu bölümde, öncelikle Aydın Sancağı bölgesinin Osmanlı idaresine geçiş sürecinin dönemin kaynaklarına dayanarak kronolojik bir sıra halinde vermiş ve bölgenin tam olarak belirlenemeyen veya tartışmalı olan fetih güzergâhını, yine dönemin kaynaklarından yola çıkarak, farklı bir bakış açısı ile değerlendirmeye

çalışmıştır. Daha sonra, Aydın bölgesinde Osmanlı sancak düzeninin ilk olarak ne zaman kurulduğu konusuna değinerek, burada Aydın Sancağı'nın XV. yüzyıla ait mevcut defterleri tanıtılmıştır. Yukarıda da belirttiğimiz gibi yazar, bu defterlerde yapılan atıflara dayanarak ve neşrettiği eserin verdiği bilgilerden yola çıkarak Halil Beğ Defteri'nin sancağın elimizdeki en erken mufassal tahrir defteri olduğunu iddia etmektedir.

Eserin ikinci ve en önemli bölümünde ise, neşredilen Halil Beğ Defteri'nin geniş ve ayrıntılı bir değerlendirmesi yapılmıştır. Öncelikle hem bölgenin XV. yüzyıla ait diğer tahrir defterlerinde Halil Beğ Defterine yapılan atıflardan yola çıkılarak, hem de defterin içeriğindeki bilgiler ve bu bilgilerin söz konusu diğer tahrir defterleriyle mukayese edilmesiyle defterin fiziksel durumu, tarihi, adı, defterin yazım özellikleri, dil ve üslup özellikleri hakkında açıklayıcı bilgiler verilmiştir. Sonrasında defterin muhtevası, içerdiği coğrafi alan ve içerdiği konular olarak iki ayrı şekilde ele alınmış ve defterde geçen yerleşim birimleri hem liste halinde hem de harita üzerinde gösterilerek bu yerleşim birimlerinin diğer tahrir defterlerinde geçtiği sayfalar dipnotlarda ayrıca verilmiştir. Daha sonra defterde kullanılan vergiler ve tahrir terimleri alt başlıklar halinde yine mukayese yöntemiyle tek tek açıklanmış ve yine defterde geçen unvan ve lakaplar, meslek erbapları, görevliler, esnaf grupları gerek yerleşim birimlerine göre gerekse defterdeki sayfa numaralarına göre tablolar halinde verilerek elde edilen veriler yorumlanmıştır.

Bölümün devamında, *Deftere göre Aydın Sancağı'nda nüfus ve yerleşme* başlığı altında, defterde geçen yerleşim birimleri önce tek tek ele alınmış ve yerleşim birimlerinin nüfusu tablolar halinde verilmiş, sonra da bölgenin nüfus ve yerleşme yapısı toplu olarak değerlendirilmiştir. Yine bölgedeki sosyal zümreler defterde tespit edilerek bu zümrelerin hangi yerleşim biriminde bulunduğu ve sayıları tablo halinde verilmiştir.

Halil Beğ Defteri'nin kapsamlı bir şekilde değerlendirmesinin bulunduğu bölümde son olarak *Aydın Sancağı'nın Ekonomik Potansiyeli Üretim ve Geçim Kaynakları* başlığı altında Aydın sancağında bulunan işletmeler, yapılan ziraat ve hayvancılık defterdeki yerleşim birimlerine göre tek tek ele alınarak XV. Yüzyılın ilk yarısında Aydın Sancağı'nın iktisadi durumu ortaya konmuştur. Sonuç kısmında ise yazar defterin başında ve sonunda yer alan eksikliklerden dolayı ortaya çıkabilecek sorulara ve sorunlara açıklık getirmeye çalışmıştır.

Eserde, defterin kapsamlı bir şekilde değerlendirilmesinden sonra Halil Beğ Defteri'nin tam metin transkripsiyonu yer almaktadır. Defterin neşredilmiş halini incelediğimizde yazarın hem eseri hazırlarken izlediği metot hem de defteri neşrederken transkripsiyon kurallarına uyma konusunda gösterdiği titizlik ve özen

dikkati çekmektedir. Defterin transkripsiyon edilmiş hali 90 sayfadır ve tablo şeklinde hazırlanmıştır. Bu da okuyucuya büyük bir kolaylık sağlamaktadır. Eserin sonunda bibliyografya ve defterin orijinal metni yer almaktadır. Özellikle defterin tıpkıbasımının çalışmanın sonunda yer alması defteri merak edenler veya defterin kendisinden okumak isteyenler için oldukça önemlidir. Böylece okuyucular yazarın defterle ilgili iddialarının dayanak noktalarını metnin orijinalinde inceleme fırsatı bulmaktadır.

Sonuç olarak Aydın Sancağı'nın kesin olarak Osmanlı hakimiyetine girdikten sonraki ilk tahrir defteri olan Halil Beğ Defteri, Osmanlı Devleti'nin XV. Yüzyılın ilk yarısındaki defter sistemi ile sonraki yıllarda hazırlanan defter sistemi arasındaki değişiklikleri ve farklılıkları göstermesi, defter sisteminde meydana gelen değişimi ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir. Ayrıca Halil İnalçık tarafından neşredilen ve Rumeli coğrafyasına ait en erken tarihli tahrir defteri olarak kabul edilen Arvanid Defteri'nin yanında Halil Beğ Defteri de Anadolu coğrafyasına ait en erken mufassal tahrir defterlerinden olma özelliğini taşımaktadır. Yine bu defter, Aydın Sancağı ile ilgili en erken kayıtları içermesi ve sancağın XV. Yüzyılın ilk yarısındaki sosyal ve iktisadi durumunu ortaya koyması bakımından da oldukça önemli bir eserdir.

Melek Kaya*

*İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi.

Cibannüma

TARİH VE COĞRAFYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

YAYIN İLKELERİ VE YAZIM KURALLARI

İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi tarafından yayınlanacak olan *Cibannüma: Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*; tarih, coğrafya ve tarihi coğrafya alanlarında yazılar kabul eden hakemli bir dergidir.

Dergi; Haziran ve Aralık aylarında olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır. Gönderilecek yazılar özgün araştırma-inceleme, derleme ve çeviri (yazarların onayı alınması şartıyla), aktarma, belge yayını, haber, yayın eleştirisi ve tanıtımı şeklinde olabilir.

Dergiye gönderilen yazılarda başka yerde yayınlanmamış olma şartları aranır. Bilimsel bir toplantıda sunulan bildiriler yayınlanmamış olmak şartıyla kabul edilir.

Yazıların Değerlendirmesi

- Cibannüma*'ya gönderilen yazılar yayın kurulu tarafından dergi ilkelerine ve biçimsel özelliklerine uygunluk açısından incelenir. Uygun bulunan çalışmalar konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. Yazarlar hakemlerin önerilerine göre çalışmalarını yeniden düzenler, fakat hakemlerin önerilerine katılmadıkları noktaları gerekçeleriyle beraber izah ederler.
- İki hakemden olumlu rapor alan çalışmalar yayın kurulunun son onayı ile yayımlanır. Raporlardan birisi olumlu, birisi olumsuz olursa, çalışma üçüncü bir hakeme gönderilir.
- Hakem süreci olumlu sonuçlanan makaleler, hakem raporlarının tamamlanma tarihlerine göre sıraya konarak yayımlanır.
- Yazılardaki görüşlerin bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir, *Cibannüma* dergisinin resmi görüşünü yansıtmaz.
- Yayın kurulu, yazılarda esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir.
- Dergiye gönderilen yazılar yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmez.

Yayın Dili

- Derginin yayın dili Türkçedir. Ancak Almanca, İngilizce ve Fransızca yazılar da kabul edilmektedir.
- Yazımda özel durumlar hariç olmak üzere TDK yazım kılavuzunun en son baskısı esas alınır.

Yazım Kuralları ve Sayfa Düzeni

- Yazılar, A4 boyutunda kâğıda MS Word veya uyumlu programlar ile yazılmalıdır.
- Yazı karakteri olarak tüm bölümlerde **Garamond** kullanılmalıdır.

Kenar boşlukları:

Üst: 3,5 cm Alt: 3 cm

Sol: 3 cm Sağ: 2,5 cm

Cilt Payı: 0 cm

Üstbilgi: 2,5 cm Altbilgi: 2 cm

- Başlıklar:** Ana başlık yazının içeriğine uygun, onu tam ifade etmeli, çok uzun olmamalıdır. Tek aralık 2 satır atlandıktan sonra 3. satıra baş harfleri büyük, koyu ve 14 punto olacak şekilde yazılıp ortadan hizalanmalıdır. Türkçe başlıktan sonra 12nk aralık

verilerek İngilizce başlık 13 punto olarak baş harfleri büyük, koyu ve ortadan hizalanmış şekilde yazılmalıdır. Yazılarda bilgi akışının daha sağlıklı olabilmesi için ara başlıklar kullanılabilir. Ancak bunlar 12 punto, sadece baş harfleri büyük, koyu, iki yana yaslı ve paragraf başı (1 cm) ile aynı hizada olmalıdır. Öncesinde 12nk, sonrasında 6nk boşluk bırakılmalıdır.

□ **Yazar ad ve soyadları** İngilizce başlıktan sonra tek aralık 1 satır boşluk bırakılarak baş harfler büyük, unvansız ve 11 punto olarak ortaya hizalanmış şekilde yazılmalıdır. Unvan ve kurum bilgisi yıldız işaretiyle dipnot verilme suretiyle 10 punto olarak örnekte olduğu gibi verilmelidir.

* Doç. Dr., *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü.*

□ Özgün araştırma ve inceleme yazıları Türkçe ve İngilizce özet içermelidir. Özetler; yazar adı-soyadının altına tek aralık 2 satır boşluk bırakıldıktan sonra **Özet** (baş harfi büyük, koyu ve ortaya hizalanmış şekilde) ve **Abstract** (baş harfi büyük, koyu ve ortaya hizalanmış şekilde) başlıklarının altında 150-200 kelime arasında 11 punto ile satır başı olmaksızın iki yana yaslı ve 3nk paragraf aralığıyla yazılmalıdır. Özet ve Abstract'ın altında beş kelimelik **Anahtar Sözcükler / Keywords** yer almalıdır. Özet ile Abstract arasında tek aralık 1 satır boşluk bırakılmalıdır.

□ **Metin**, Abstracttan sonra tek aralık 2 satır boşluk bırakılmak suretiyle başlamalı ve 12 punto ile yazılmalıdır. Metin kısmında paragraf ayarlarına ait teknik detaylar aşağıdadır.

Hizalama: İki Yana Yasla

Girinti: Sol: 0 Sağ: 0

Özel: İlk Satır Değer: 1 cm

Aralık: Önce: 3nk Sonra: 3nk

Satır Aralığı: Tek

□ **Alıntılar:** Alıntılar metin içinde veya ayrı bir paragraf olarak verilebilir. Metin içindekiler italik ve tırnak arasında olmalıdır. Ayrı bir paragraf olarak verilenler ise tırnak içinde italik olarak 11 punto ile yazılmalı ve her iki yandan 1 cm içeride olmalıdır.

□ **Tablolar** ve tablo yazıları 10 punto ile yazılmalıdır.

□ **Şekiller ve Resimler** metin içine yerleştirilmiş veya metin sonunda sıralanmış şekilde olabilirler. Her iki durumda da şekiller ve resimler numaralandırılmalı ve altına gerekli açıklama yapılmalıdır.

□ Tablo, şekil ve resimler metin sonunda yer aldığı kaynağadan sonra verilmelidir.

□ **Üstbilgi-Altbilgi** değerleri Üstbilgi için 2,5 cm, Altbilgi için 2 cm'dir. Bu değerler girilirken Tek ve Çift Sayfalarda Farklı ve İlk Sayfada Farklı kutucukları da işaretli olmalıdır. Metin üstbilgi kısmına yazar adı-soyadı, sonraki sayfaya makalenin adı (makale başlığı uzun ise uygun bir şekilde kısaltılmak suretiyle) baş harfleri büyük olmak üzere 9 punto ve Garamond karakterinde yazılmalıdır.

□ **Sayfa numaraları** makalenin ilk sayfasında görünmeyecek şekilde altta sağda verilmelidir.

Kaynak Gösterme

- Metin içindeki atıflar **sayfa altı dipnot** şeklinde 1'den başlayarak devam eden dipnot olarak numaralanmalı, metinde dipnot sisteminin dışında, metin içi atıf veya başka bir sistem kullanılmamalıdır.
- **Dipnotlar** için paragraf ayarlarına ait teknik detaylar aşağıdadır. Dipnot metnine verilen ayarlar uygulandıktan sonra tab tuşuna bir kez vurulmak suretiyle başlanmalı ve 10 punto ile yazılmalıdır.

Hizalama: İki Yana Yasla

Girinti: Sol: 0 Sağ: 0

Özel: Asılı Değer: 0,5 cm

Aralık: Önce: 2nk Sonra: 2nk

Satır Aralığı: Tek

- Dipnotlarda kitap, dergi, gazete ve ansiklopedi adları *italik*; makale, madde, yayınlanmış bildiri başlığı veya kitap bölümü başlığı “tırnak” içinde düz yazı ile gösterilmelidir.
- Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynakların tam künyesi verilmeli, daha sonra aynı kaynağa yapılan atıflarda kitaplar için *a.g.e.*, makaleler için *a.g.m.*, tezler için *a.g.t.*, aynı sayfa için *Aynı yer* kısaltmaları kullanılmalıdır. Bir yazarın takip eden sayfalarda birkaç eserine birden atıf söz konusu ise makale yazarı bu eserleri karışmaması için uygun bir şekilde kısaltarak kullanabilir. **Örnek:** İnalçık, *Devlet-i Alîyye* gibi.
- Üç ve daha fazla yazarlı kaynaklarda kullanım ilk yazarın adı soyadı vd. şeklinde olmalıdır.
- Atıf yapılan kaynağın derleyeni, çevireni, editörü, yayına hazırlayanı varsa mutlaka belirtilmelidir.
- Atıf yapılan kaynak tezse, yapıldığı üniversite, enstitü ve tezin akademik derecesi belirtilmelidir.
- Örnek kullanımlar

(Kitap)

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, (çev. Ruşen Sezer), İstanbul 2003, s. 12.

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, (1300-1600)*, Cilt 1, (ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert, çev. Halil Berktaş), İstanbul 2000, s. 195-198.

(Makale-ansiklopedi maddesi-yayınlanmış bildiri-kitap bölümü)

Halil İnalçık, “Osmanlılarda Raiyyet Rûsumu”, *Belleten*, XXIII/92, (Ekim 1959), s. 583.

Halil İnalçık, “Eyalet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 11, İstanbul 1995, s. 548-550.

Halil İnalçık, “Köy, Köylü ve İmparatorluk”, *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi: İstanbul, 21-25 Ağustos 1989*, Ankara 1990, s. 3-4.

(Tez)

Cahit Telci, *XV-XVI. Yüzyullarda Ayasuluğ Kazası*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 1999.

Kaynakça Yazımında Uyulacak Esaslar

- Metin içinde atıf yapılan eserler makale sonunda tek aralık 2 satır boşluk bırakıldıktan sonra 11 punto, koyu ve ortaya hizalanmış **Kaynakça** başlığı altında soyadına göre alfabetik olarak sıralanmalıdır.
- Kaynakça yazımı için paragraf ayarları aşağıdaki gibidir.

Hizalama: İki Yana Yasla

Girinti: Sol: 0 Sağ: 0

Özel: Asılı Değer: 1 cm

Aralık: Önce: 3nk Sonra: 3nk

Satır Aralığı: Tek

- Atıf yapılan kaynağın çokluğu ve çeşitliliği durumunda Arşiv Kaynakları, Yazma Eserler, Araştırma ve İncelemeler vs. gibi alt başlıklarla tasnifleme yapılabilir.
- Atıf yapılan kaynak; makale, yayımlanmış bildiri, kitap bölümü vs. olduğu takdirde sayfa numaralarına mutlaka tam olarak yer verilmelidir.

Örnek kullanımlar

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000.

İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, (1300-1600)*, Cilt 1, (ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert; çev. Halil Berktaş), İstanbul 2000.

, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, (çev. Ruşen Sezer), İstanbul 2003.

, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü", *Belleten*, XXIII/92, (Ekim 1959), s. 575-608.